

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

Vol. 11 (2022) No. 2

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 11 (2022) No. 2

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Huszti Éva, Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Áfra-Béres Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Webdesign:

Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:

Áfra-Béres Zsuzsa
Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

BODOR ÁKOS–HEGEDŰS MÁRK: Az általánosított bizalom kérdőíves mérésének egyes megbízhatósági és érvényességi kérdései a magyarországi adatfelvételek tükrében	5
A GERGELY ANDRÁS: Belátás-irányok a roma jazz kutatása felé.....	23
GYÖNGYÖSI KATALIN–BALOG GYULA–ERDŐHEGYI MÁRTA: Részvételi kutatás szociális kérdésekről: gyakorlati tapasztalatok a hajléktalanság területéről	40

KÖZELKÉP

HARCSA ISTVÁN: Társadalmi rétegek polarizálódása és heterogénebbé válása, a „nagyszerkezet” beállításával.....	62
NAGY LEVENTE: A 2011-es választási reform kihatása az országgyűlési választásokra II.	89
BÁNKI ANDRÁS: Az Európai Parlament pártrendszere 2004–2019 között	112
DUDIK BENEDEK: A tudományfilozófiai elméletek és az értékutatások kapcsolata	131
KUKUCSKA ZSUZSA: A családon belüli döntés- és munkamegosztás alakulása a hetelő családok körében	148
PÓCSI ORSOLYA: A rendszerváltás szociológiai és szociálpszichológiai kontextusa Magyarországon, különös tekintettel Borsod-Abaúj-Zemplén megyére	166
JÁNOS MAZSU: The Civic and the In-migrants Spatial Patterns of Industrial Modernization in Debrecen 1870 / Cívisek és Basahalmán túlról jöttek. Az ipari modernizáció térbeli mintázatai Debrecenben (1870)	186

RECENZÍÓ

LOVÁSZ ÁDÁM: Folyamatfilozófia, folyamatban	242
Abstracts.....	249

Contents

THEMATIC PAPERS – Methodological renewal...?

ÁKOS BODOR–MÁRK HEGEDŰS: Certain issues of reliability and validity in the case of generalized trust survey measurement in light of the Hungarian data	5
ANDRÁS A. GERGELY: Understanding Aspects to the Ethnospecific Researches on the Gypsy Jazz	23
KATALIN GYÖNGYÖSI– GYULA BALOG– MÁRTA ERDŐHEGYI: Participatory research of social issues: practical experience from a research project on homelessness	40

CLOSE-UP

ISTVÁN HARCSA: Polarization and heterogenization of social strata, with the conservation of „the big structure”	62
LEVENTE NAGY: The Effects of the 2011 Electoral Reform on the Results of the Hungarian Legislative Elections II. – Empirical Analysis	89
ANDRÁS BÁNKI: A The Party System of the European Parliament between 2004–2019.....	112
BENEDEK DUDIK: The relationship between scientific philosophical theories and value research	131
ZSUZSA KUKUCSKA: Changes in family decision-making and division of labor among weekly families	148
ORSOLYA PÓCSI: Sociological and Social Psychological Context of the Transition of Hungary, with Special Regards to Borsod-Abaúj-Zemplén County	166
JÁNOS MAZSU: The Civis and the In-migrants Spatial Patterns of Industrial Modernization in Debrecen 1870	186

REVIEW

ÁDÁM LOVÁSZ: Folyamatfilozófia, folyamatban	242
Abstracts.....	249

Az általánosított bizalom kérdőíves mérésének egyes megbízhatósági és érvényességi kérdései a magyarországi adatfelvételek tükrében

BODOR ÁKOS¹ – HEGEDŰS MÁRK²

ABSZTRAKT

A bizalom a társadalomtudományok egyik olyan kutatási területe, ami komplex, alaposan kidolgozott elméleti megközelítésekkel rendelkezik, ugyanakkor empirikus eszközei kevésbé áll szilárd lábakon. Az általánosított bizalom kérdőíves vizsgálatának legelterjedtebb eszköze a szakirodalomban gyakran csak „standard” bizalomkérdésnek nevezett formula, amely a következőképpen hangzik: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?” A tanulmány célja ennek a standard kérdőíves mérőeszköznek a vizsgálata a megbízhatóság és az érvényesség dimenziói mentén. Elemzésünk során különböző nemzetközi felmérések magyar adatfelvételeit használjuk. Eredményeink komoly érvényességi problémákat jeleznek, a standard kérdés ugyanis gyengébb összefüggést mutat olyan további változókkal, amelyekkel a bizalom koncepciójából következően lényegesen szorosabb kapcsolatot feltételezhetnénk.

KULCSSZAVAK: bizalom, általánosított bizalom, kérdőíves módszer, megbízhatóság, érvényesség.

ABSTRACT

Certain issues of reliability and validity in the case of generalized trust survey measurement in light of the Hungarian data

Trust is a field of research in social sciences that has complex, well-developed theoretical approaches, but its empirical tools are less precisely grounded. The most common survey tool for measuring generalized trust is a formula often referred to in the literature as “standard” trust question, which reads as follows: “Generally speaking, would you say that most people can be trusted or that you need to be very careful in dealing with people?” The aim of the paper is to examine this standard survey item along the dimensions of reliability and validity. In our analysis, we use Hungarian data obtained from various international surveys. Our results indicate serious

¹ Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, bodor.akos@krtk.hu. Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” (azonosító: FK 134893) c. kutatás része.

² Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, hegedus.mark@krtk.hu. Hegedűs Márk munkája az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-II-PTE-1013 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával valósult meg.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

validity problems, as the standard question shows only weak linkage with additional variables, which, based on the conceptual background, should be in a close relationship with trust.

KEYWORDS: *trust, generalized trust, survey methods, reliability, validity*

Bevezetés

A bizalom kérdésköre évtizedek óta jelen lévő népszerű kutatási téma, kifejezetten multidiszciplináris jellegű, elsősorban a szociológia, a politikatudomány, a pszichológia, illetve a közgazdaságtudomány területéről érkező elméleti és empirikus eredményekkel. A szakirodalomban egyértelmű konszenzus mutatható ki abban a tekintetben, hogy a bizalom – illetve azon belül az „általánosított bizalom”, vagyis a bármilyen megkülönböztetés nélkül, általában az embertársakba vetett bizalom – úgy az egyén, mint a közösségek és társadalmak szintjén pozitív, kívánatos jelenségként kezelendő: egyrészt az egyéni jólét és jóllét forrása, makroszinten értelmezve pedig „társadalmi bizalomként” működik, serkenti az együttműködést az adott közösségben, társadalomban élők között, befogadva még azokat is, akik valamilyen társadalmi-kulturális szempontból esetleg különböznek a többségtől (Grünhut 2019, Torpe – Lolle 2011). A bizalom kedvező funkcióit, illetve következményeit Sztompka (1999 idézi Grünhut 2019: 8–9) a következőképpen foglalja össze. Mint mondja, az egyén szintjén a bizalom felszabadítja a humán készségeket és kapacitásokat, ösztönzi a kreativitást, az innovativitást, a vállalkozási kedvet, elősegíti az interakciókat, oldja a gyanakvást, a túlzott elővigyázatosságot és kontrolligényt, támogatja a kölcsönösséget és a részvételi kedvet. Társadalmi funkciói között a bizalom segíti a mobilitást, a közös gondolkodást, a kollektív felelősségvállalást, a hálózatok bővülését, s az együttműködések különböző formáinak érvényesülését. Mérsékli a közönyösséget és az érdektelenséget a közös célok-ügyek vonatkozásában. Segíti a konstruktív vitát, az érdekképviselést, a konszenzuskeresést. Serkenti a szolidaritást, a szociális érzékenységet és empátiát, az egyenlőtlenségek elleni fellépést. Előmozdítja a be- és elfogadást, a toleranciát, a pluralizmus minden formáját, a különbözőségek legitimitását. Megszilárdítja az egyén közösséghez tartozását és identitását, ösztönzi a közösségért való áldozatvállalást és az önkéntességet.

A bizalom kialakulása, forrása tekintetében a szerzők döntő része egyetért abban, hogy az nem redukálható egy tisztán racionális folyamatra. Vagyis nem kielégítő az a megközelítés, miszerint a bizalom kialakulása (vagy ki nem alakulása) kizárólag mások megbízhatóságának értékeléséhez kapcsolódik, konkrét tapasztalatokra és információkra alapozva. Ennek tisztán racionális szemléletnek az egyik képviselője Russel Hardin (2002, 2006), aki a bizalmat két személy közti viszonyként látja, ami akkor alakul ki, ha az egyik fél azt feltételezi, hogy a másiknak érdeke megbízhatóan viselkedni. Így a bizalom, illetve a bizalmatlanság egy kockázatértékelési folyamat eredménye tulajdonképpen, melynek tárgya a konkrét személy, illetve a konk-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

rét körülmény. Ebben a szemléletben alapvetően értelmezhetetlen az általánosított bizalom jelensége is, azonban a témával foglalkozó szerzők jelentős része egyetért abban, hogy a bizalom érzete mindenképpen egy morális diszpozícióra alapul, és kulcsfogalomként kezelik a bizalom általánosított, „ismeretlen másokra” vonatkoztatott formáját (Uslaner 2002, Putnam 2000, Torpe – Lolle 2011). Eric Uslaner úgy fogalmaz, hogy az embertársakhoz való ilyen viszonyulás eredője nem más, mint „egy morális parancs mások megbízhatóként való kezelésére”, ami azon a meggyőződésen alapul, hogy a legtöbb ember osztozik bizonyos alapvető értékekben a másokhoz való viszonyulás tekintetében (Uslaner 2002: 18). Tehát a morális diszpozíció biztosítja az általánosított bizalom alapját, ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy az egyén életkörülményei és megélt tapasztalatai valamilyen korlátozott mértékben ne lennének hatással a bizalmára (Uslaner 2002: 27–28).

Az általánosított bizalomnak tulajdonított pozitív következmények tükrében nem meglepő a bizalomkutatás iránti fokozott érdeklődés, miközben az sem kétséges: a bizalom jelenségének alaposabb elméleti megértése és érvényesebb empirikus mérése nem csak tudományos jelentőséggel bír. Amennyiben csak a magyar nyelvű szakirodalmat tekintjük, akkor is azt láthatjuk, hogy az elmúlt években, évtizedekben számos empirikus jellegű tanulmány foglalkozott a magyarországi bizalom helyzetével. Ezek a vizsgálatok az esetek kisebb részében saját kérdőíves adatfelvételeken alapulnak (lásd többek között: Kopasz 2005, Cszimadia 2014, Hajdu – Megyesi 2017, Pusztai 2018, Grünhut et al. 2019, Győri et al. 2020), gyakrabban pedig különböző nemzetközi összehasonlító felmérések adataival dolgoznak (lásd többek között: Csukás – Kovács 2003, Tóth 2005, Dupcsik – Tóth 2008, Tóth 2009, Giczi – Sik 2009, Csité 2009, Keller 2009, Hajdu 2012, Boda – Medve-Bálint 2012, Gerő – Hajdu 2015, Vit 2018). Abban azonban mind megegyeznek, hogy az általánosított bizalmat ugyanazzal az eszközzel mérik, ami alapvetően egyetlen standard kérdőívkérdés (ritkábban még ehhez kapcsolódó két további kérdőívkérdés) alkalmazását jelenti.

Jelen tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy ez az általánosán alkalmazott kérdőíves technika valóban képes-e megfelelően mérni az általánosított bizalmat? Ezt a kérdést a megbízhatóság és az érvényesség egyes dimenzió mentén járjuk körbe. Vizsgálataink során különböző nemzetközi felmérések magyar adatfelvételeit elemezzük.

Az általánosított bizalom mérésének kérdőíves módszere

Az általánosított bizalom kérdőíves vizsgálatának legelterjedtebb eszköze a szakirodalomban gyakran csak „standard” bizalomkérdésnek nevezett formula, amely a következőképpen hangzik: *„Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcso-*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

latokban?” E kérdés alkalmazása komoly múltra tekint vissza³, a kezdetekben inkább dichotóm (igen-nem) válaszlehetőségekkel használták, a különféle skálák használatára később terjedt el (bővebben lásd Grünhut et al. 2019). Később a mérés finomításának céljából Morris Rosenberg a standard kérdést kiegészítette további négy itemmel, így létrehozta az ún. ”mizantrópia skálát” (Rosenberg 1956). A Rosenberg-féle „mizantrópia skála” eredeti formájában ugyan nem vált elterjedté, mégis számottevően előmozdította az általánosított bizalom mérésének fejlődését, ugyanis a kérdések közül kettő használata a felmérések egy részében gyakorlatilag összefonódott a standarddal, és alkalmazásuk népszerűvé vált egy hármaskérdésformulaként, amit bizalomindexként is neveznek (Uslaner 2012). A Rosenberg-féle skálából származó két kérdés a következő:

- *Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?*
- *Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?*

A standard, továbbá e két további bizalomkérdés együtt való alkalmazása már a 60-as évektől megfigyelhető: előbb az American National Election Studies (ANES), majd 1972-től a General Social Survey (GSS) felméréseiben. Napjainkban a legelterjedtebb mérési eszköz a standard önmagában, de meglehetősen gyakran alkalmazott a két rosenbergi kérdéssel kiegészített hármaskérdés verzió is. Olyan nemzetközi összehasonlító kutatásokban is találkozhatunk a standard kérdéssel, vagy a teljes kérdésblokkal, mint például a World Values Survey, az Eurobarometer, az European Values Study, vagy éppen a European Social Survey. A standard kérdéssel alapuló kutatások dominanciája nem jelenti azt, hogy ne léteznének komplexebb kérdőíves technikák az általánosított bizalom megragadására (többek között Rotter 1967, Yamagishi – Yamagishi 1994), azonban ezek használata kevésbé elterjedt. Ennek legfőbb oka nyilvánvalóan az, hogy egy komplexebb, sok itemet tartalmazó kérdéssor elhelyezése kevésbé megoldható a több különböző tématerületet érintő nagy nemzetközi felmérésekben.

A standard kérdés megbízhatósága a magyarországi adatfelvételek tükrében

Tanulmányunkban a megbízhatóság fogalma alatt annak vizsgálatát értjük, hogy a megismételt mérések mennyire adják ugyanazt az eredményt (Koltai et al. 2015).

³ Általában Elisabeth Noelle-Neuman német statisztikus nevéhez kötik a kérdés megalkotását (Algan – Cahuc 2013, Uslaner 2002), s egy 1948-as, németországi választási felmérésben jelent meg először.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Így ebben a részben azt vizsgáljuk, hogy különböző kérdőíves felmérésekben a standard kérdés mennyire mutat hasonló eredményeket, illetve tendenciát a magyarországi általánosított bizalommal kapcsolatban. Mivel a standard kérdés használata különösen elterjedt a nemzetközi, nagymintás lakossági kérdőíves vizsgálatokban, ezért az a szempontunkból különösen szerencsés helyzet áll fenn, hogy több olyan egymástól független felmérés adatait hasonlíthatjuk össze, melyek ugyanarra a populációra vonatkoznak, továbbá egymáshoz közel eső időpontokban keletkeztek. A különböző eredmények összevetéséből következtethetünk az általánosított bizalom mérésének megbízhatóságára, amennyiben a bizonyos időintervallumon belül megvalósult lekérdezéseket a „mérés megismétlésének” tekintjük. Mivel szigorú módszertani protokollok szerint megvalósított kutatásokról beszélünk, így az általunk használt adatfelvételekből származó adatoktól elvárhatjuk, hogy a mintavételi és a nem mintavételi hibákat leszámítva gyakorlatilag ugyanazt az eredményt adják az általánosított bizalom tekintetében.

A standard bizalomkérdésre vonatkozó eredményeket a következő felmérések magyarországi adatfelvételei alapján tudjuk bemutatni:

- European Social Survey (ESS) 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016 és 2018 évekből származó adatai (1–9 hullámok).
- Eurostat 2013-as (EU-SILC: European Statistics on Income and Living Conditions) felmérése.
- Eurobarometer (EB) 2004, 2005, 2009, 2010, 2014 (EB 62.2, EB 63.1, EB 72.1, EB 74.1, EB 81.5).
- International Social Survey Programme (ISSP): 2004, 2007, 2008, 2014, 2017.
- European Values Study (EVS) 2008, 2017.
- European Quality of Life Survey (EQLS) 2003, 2007, 2012, 2016.
- World Values Survey (WVS) 2009-es lekérdezése.⁴

Az ESS és az Eurostat a standard kérdést egy 0-tól 11-ig terjedő tizenegy fokú skálát használva teszi fel,⁵ az EQLS,⁶ illetve az Eurobarometer 2009-től kezdődő fel-

⁴ A felmérésekről bővebben lásd: ESS (<https://www.europeansocialsurvey.org>), EVS (<https://europeanvaluesstudy.eu>), EB (<https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/hu/be-heard/eurobarometer>), Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat>), ISSP (<http://w.issp.org/menu-top/>), WVS (<https://www.worldvaluessurvey.org/>), EQLS (<https://www.eurofound.europa.eu/hu/surveys/european-quality-of-life-surveys>).

⁵ Az ESS esetében pontosan a következőképpen szövegezve: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?” (0 – „Nem lehetünk elég óvatosak”, 10 – „A legtöbb ember megbízható”). Az Eurostat esetében pedig a következőképpen: „Elmondható-e Ön szerint, hogy a legtöbb emberben meg lehet bízni? Kérjük, értékelje 0-tól 10-ig: 0 = senkiben sem bízunk, 10 = a legtöbb emberben meg lehet bízni.”

⁶ EQLS: „Melyik állítással ért egyet: hogy az emberek többségében meg lehet bízni, vagy hogy az emberekkel kapcsolatban nem lehet elég óvatosnak lenni?” (1 – „az emberek többségében meg lehet bízni”, 10 – „az emberekkel kapcsolatban nem lehet elég óvatosnak lenni”).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

mérései 1-10 közötti tízfokút,⁷ míg előtte négyfokút,⁸ illetve kétértékűt⁹ alkalmaznak. Szintén négyfokút használ az ISSP.¹⁰ Végül dichotóm válaszlehetőségek tartoznak az EVS¹¹ és a WVS¹² kérdésfeltevéséhez.

A tíz- és a tizenegyfokú skálákat használó felméréseknél a magyarországi minták eredményeit az átlagértékek segítségével mutatjuk be, míg a többi esetében a kérdés alapján általánosított bizalommal rendelkezők mintabéli arányát használjuk.¹³ Az eredményeket az 1. ábra tartalmazza.

Az ábrákon látható adatok alapján a megbízhatóságot kétféleképpen vizsgáljuk. Egyrészt azt ellenőrizzük, hogy az elmúlt két évtizedre vonatkozóan a különböző felmérések által a magyarországi bizalom alakulásáról felrajzolt trendek mennyiben mutatnak egységes képet. Másrészt azt is összehasonlíthatjuk, hogy az egymással időben megegyező, vagy egymáshoz nagyon közel eső adatfelvételek eredményei mennyiben esnek egybe.

⁷ EB 2009, 2010, 2014: „Általánosságban Ön mit mondana: A legtöbb emberben meg lehet bízni vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el a véleményét egy skálán, ahol 1 azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható”.

⁸ EB 2005: „Ön általában... (1 – majdnem mindig, 2 – gyakran, 3 – csak néha, 4 – ritkán, vagy majdnem soha) bízik meg az emberekben?”

⁹ EB 2004: „Általában véve kijelenthető-e, hogy az emberek többsége megbízható, vagy épp ellenkezőleg: sohasem lehetünk elég óvatosak?” (1 – „emberek többsége megbízható”, 2 – „sohasem lehetünk elég óvatosak”).

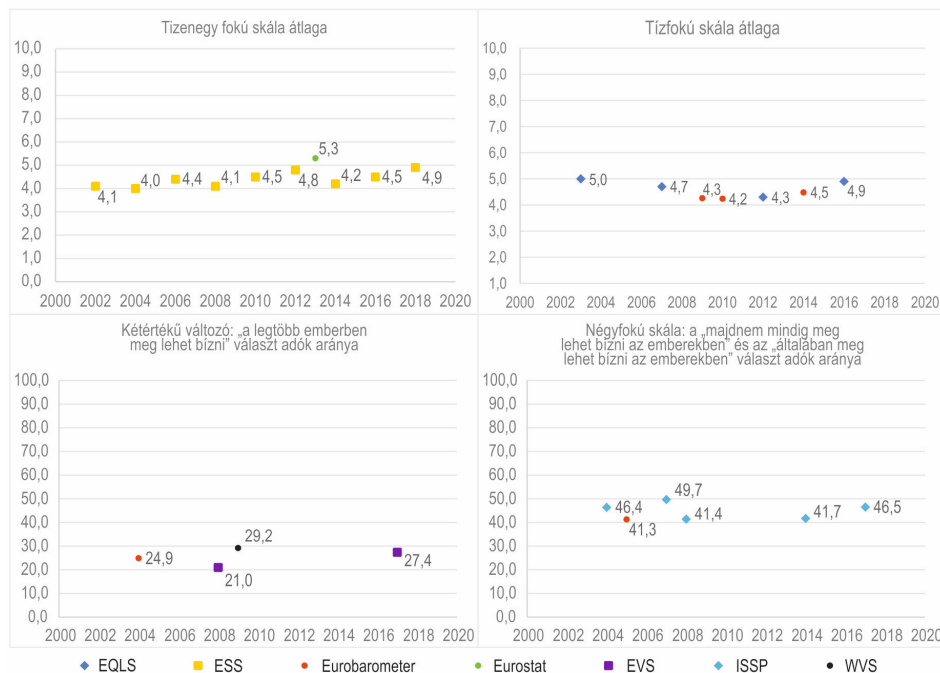
¹⁰ ISSP: „Általánosságban mit mondana, hogy az emberekben meg lehet bízni, vagy sosem lehet elég óvatos velük szemben?” (1 – „majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben”, 2 – „általában meg lehet bízni az emberekben”, 3 – „általában nem lehet elég óvatos az emberekkel”, 4 – „szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel”).

¹¹ EVS: „Általában véve hogyan vélekedik inkább: a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember nem lehet elég óvatos másokkal szemben?” (1 – „a legtöbb emberben meg lehet bízni” 2 – „az ember nem lehet elég óvatos”).

¹² WVS: „Általában véve hogyan vélekedik inkább... (1 – „a legtöbb emberben meg lehet bízni” 2 – „az ember nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban”).

¹³ Ehhez az eredetileg négyfokú skálán mért változókat az ISSP, illetve az EB 63.1 felmérések esetében kétértékűvé vontuk össze. A bizalommal rendelkezők kategóriájába soroltuk az 1-es és 2-es válaszokat.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

1. ábra. A standard kérdés magyarországi eredményei
Forrás: saját szerkesztés az ESS, az Eurostat, az EB, az ISSP, az EVS, a WVS és az EQLS felmérés adatelemzése alapján

Megjegyzés: A számítások az ESS esetében anweight, EVS 2008 esetében weight_g, EVS 2017-ben gweight, Eurobarometer esetében: W1, az ISSP esetében: weighting factor, a WVS esetében: v259 (original weight) elnevezésű súlyok használatával történtek. Az Eurostat és az EQLS esetében nem volt módunkban nyers adatokkal dolgozni, az eredmények a következő honlapokon található dokumentumokból származnak: Eurostat: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions>, EQLS: <https://www.eurofound.europa.eu/hu/surveys/european-quality-of-life-surveys>. N=ESS: 2002:1685, 2004:1498, 2006:1518, 2008:1544, 2010:1561, 2012:2014, 2014:1698, 2016:1614, 2018:1661 N=Eurostat: 2013:10223. N=EVS: 2008:1513, 2017:1514. N=WVS 2009:1007 N=Eurobarometer: 2004:986, 2005:998, 2009:1000, 2010:1022, 2014:1055. N=ISSP: 2004:1035, 2007:1027, 2008:1010, 2014:1007, 2017:1007. N=EQLS: 2003, 2007, 2012, 2016: minden évben 1000-2000 fő közti minta (csak 2007-ről van pontos elemszámunk: N=1024).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Ugyanakkor a vizsgált két évtizedes időintervallum második felében némi általánosan megfigyelhető emelkedés látható egy egyértelműen kirajzolódó 2008-as mélypontot követően. Ezek az eredmények alapvetően egybecsengenek az általánosított bizalomra vonatkozó elméleti állításokkal (Grünhut et al. 2019), miszerint ez egy meglehetősen stabil jelenség, akár az egyént, akár a társadalmakat tekintjük a vizsgálat tárgyának. Mindez azonban nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy ne történhetne érzékelhető változás egy adott ország, társadalom átlagos bizalomszintjében akár néhány éven belül is bizonyos hatótényezők változása következtében, vagy akár egy jelentős esemény hatása miatt (Sztompka 1999, Uslaner 2002). Mindenesetre tanulmányunk elsődleges céljának szempontjából azt állapíthatjuk meg, hogy amennyiben „messzebből” tekintünk rá az adatokra és a nagy tendenciákra koncentrálunk, akkor a standard kérdés megbízható működik, hiszen a különböző felmérések eredményei nagyon hasonló képet vázolnak fel a bizalom szintjének hosszú távú hazai alakulásáról.

A megbízhatóság másik aspektusának vizsgálata során az egyes adatfelvételek eredményeit már „közelebbről” hasonlítjuk össze. Elvárhatjuk, hogy az időben egymáshoz nagyon közel eső mérések megegyező eredményeket mutassanak, ezt az elvárásunkat azonban csak korlátozottan tudjuk ellenőrizni az eltérő skálátípusok miatt. Ahol lehetséges az összehasonlítás, ott viszont kifejezetten érdekes eredményeket és komoly ellentmondásokat fedezhetünk fel. A dichotóm választípust alkalmazó felmérések (WVS, EVS, EB 2004) ábrarészét tekintve látható, hogy a WVS és a EVS esetében kétszer is előfordult az, miszerint mindössze egy év különbséggel történt az adatfelvételük (1998 és 1999, illetve 2008 és 2009). Az első időszakban egymáshoz viszonylag közeli eredményeket láthatunk (22,7% vs. 21,8%), viszont az 2008/2009-es adatok jelentős különbséget mutatnak (21,0% vs. 29,2%), ami mindenképpen problematikusnak tekinthető, illetve nehezen magyarázható az egyetlen eltelt évvel. Ehhez hasonló ellentmondást tapasztalhatunk az általunk dichotomizált, eredetileg négyfokú skálát használó felmérések esetében is (ISSP, EB 2005). Azt láthatjuk itt, hogy az ISSP 2004-es, illetve az EB 2005-ös eredményei 5%-os eltérést mutatnak (46,4% vs. 41,3%), ami mindenképpen komoly különbségnek tekinthető, továbbá az ISSP két egymáshoz időben nagyon közel álló felmérése (2007 és 2008) között is komoly különbség van (49,7 % vs. 41,4 %). A 0-10-es skálával dolgozó ESS mellé éppen azért választottuk a sajnos csak egyetlen időpontban rendelkezésre álló Eurostat adatot, mert szintén ezt a 11 fokú típust használja, így egymással közvetlen összehasonlításra alkalmasak. Itt is az előzőekben megfigyelt problémát fedezhetjük fel, vagyis azt, hogy a különböző felmérések időben közel eső adatfelvételei jelentősen eltérnek egymástól, míg az ESS 2012-ben 4,8-as és a 2014-es 4,2-es átlagot mutatnak, addig az Eurostat 2013-ban ettől jelentős eltéréssel 5,3-at.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Az érvényesség egyes kérdései a magyarországi adatfelvételek tükrében

A megbízhatóság mindenképpen fontos kérdés, azonban tisztában kell lennünk az-
zal is, hogy az elfogadható megbízhatóság önmagában nem garancia arra, hogy a
mérőeszköz valóban a kívánt jelenséget (esetünkben az általánosított bizalmat)
méri. Ennek eldöntésére szolgálnak az érvényesség kritériumai. Az előző részben
tárgyalt megbízhatósági kérdésekkel ellentétben itt már nem elég egyetlen változó
vizsgálunk, hanem több változó terében kell a kérdésünkre választ kapni. Esetünk-
ben logikus lépés elsőként a bizalomindexet alkotó három itemre koncentrálni. Egy
mérés érvényességét sokféle szempont szerint lehet értékelni, mi most a *szerkezeti
érvényességre* fókuszálunk. A szerkezeti érvényesség azt vizsgálja, hogy az egyes
mért változók közötti kapcsolatok valóban a felállított elméleti elképzeléseknek
megfelelően működnek-e (Koltai et al. 2015). A standard kérdés, illetve a bizalom-
index relációjában ez esetünkben annak a tesztelését jelenti, hogy a standard kérdés
alapján magas(abb) bizalmat mutatók vajon ténylegesen tisztességesnek és segítők-
késznek gondolják-e embertársaikat általánosságban. Ez az elvárás evidens, az álta-
lánosított bizalom koncepciójának lényegéből következik (Grünhut et al. 2019), to-
vábbá nyilvánvalóan a rosenbergi változók kidolgozását is az általánosított bizalom
koncepciójának empirikus megragadhatóságának célja motiválta.

A három változó empirikus működésével, használhatóságával többen is foglal-
koztak már a bizalom méréséhez kapcsolódó viták keretein belül (Grünhut et al.
2019, Bauer – Freitag 2018), azonban ezek a vizsgálatok alapvetően nem a standard
kérdés szerkezeti érvényességi kérdéseire koncentráltak. Uslaner (2002) szintén
részletesen elemzi a három változó egymáshoz való viszonyát. Vizsgálatának meg-
közelítése eltér a miénktől, ugyanakkor érvelésének logikája hasznos számunkra.
Uslaner a standard kérdést kívánja megvédeni a kritikáktól, meglátása szerint ez a
változó egymagában használva a legalkalmasabb az általánosított bizalom mérésé-
re. Különböző adatbázisok (többek között: General Social Survey, American Natio-
nal Election Studies) elemzése után arra a megállapításra jut, hogy a három változó
ugyan egyértelmű összefüggést mutat egymással, ám mégsem tekinthetők ugyan-
annak a jelenségnek. Érvelése szerint az a szubjektív vélekedés, miszerint az em-
berek tisztességesek vagy segítőkészek még nem feltétlenül jelenti azt, a válaszadó
szerint a legtöbb emberben meg lehet bízni. Uslanerrel szemben a mi megközelí-
tésünk normatív kiindulópontja az, hogy hiába mutat bármit is a standard kérdés
változója, az nem tekinthető „igazi” általánosított bizalomnak, ha közben a válasz-
adónak a meggyőződése az, hogy az emberek általában nem tisztességesek, illetve
nem segítőkészek. Azaz a standard kérdés csak akkor érvényes mérőeszköze az álta-
lánosított bizalomnak, amennyiben a változók közötti ezirányú kapcsolat empiriku-
san is bizonyítható. Feltevésünket olyan adatforrások segítségével tudjuk vizsgálni,
melyek tartalmazzák a bizalomindex mindhárom változóját. Ezek a következők:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- European Social Survey (ESS) 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018
- European Values Study (EVS) 2008.

Az ESS esetében a standarddal megegyezően a tisztességességre és a segítőkészségre vonatkozó változók 0-tól 10-ig terjedő tizenegyfokú skálán kerültek lekérdezésre, míg az EVS a standardnál dichotóm válaszlehetőséget alkalmaz, a másik két változónál viszont 1-től 10-ig terjedő tízfokú skálát.¹⁴

A három változó „bizalomindexként” való együttes alkalmazásakor az itemek közötti megfelelő mértékű összefüggést gyakran különféle hagyományos statisztikai eljárásokkal szokás igazolni (például főkomponens- vagy faktorelemzés, skála megbízhatóságának tesztelése). Általánosan elterjedt megoldás az, hogy amennyiben ezek a statisztikai eljárások elfogadható eredményeket mutatnak, a három item összevonásával létrehozott változót használják az általánosított bizalom indikátoraként (például Glaeser et al. 2000, Hooghe et al. 2007, Zmerli – Newton 2008, Dinesen – Hooghe 2010, Lolle – Torpe 2011, Dinesen 2012, Sønderskov – Dinesen 2016, Algan et al. 2016), ugyanakkor a szakirodalomban megjelenik ennek az eljárásnak a kritikája is (Bauer – Freitag 2018).

Elsőként mi is két hagyományos statisztikai mutató (Cronbach-alfa, korrelációs együttható) segítségével értékeljük a három változó közötti összefüggést az ESS magyarországi adatait használva. Az eredményeket az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A bizalomindex három változója közötti összefüggés az ESS magyarországi adatfelvételei alapján (%)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Cronbach-alfa	0,76	0,73	0,76	0,74	0,74	0,81	0,77	0,76	0,84
r (standard x tisztességesség)	0,52	0,57	0,56	0,50	0,51	0,59	0,55	0,52	0,64
r (standard x segítőkészség)	0,52	0,42	0,48	0,50	0,50	0,62	0,53	0,54	0,65

Forrás: saját szerkesztés

N=2002: 1685, 2004: 1498, 2006: 1518, 2008: 1544, 2010: 1561, 2012: 2014, 2014: 1698, 2016: 1614, 2018: 1661.

Megjegyzés: A számítások anweight súlyok használatával történtek

¹⁴ A tisztességesség kérdésénél a 0, illetve az EVS esetében az 1 azt jelenti, hogy „A legtöbb ember megpróbálná kihasználni”, míg a 10 azt, hogy „A legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni”. A segítőkészségnél a 0, illetve az 1 jelentése az, hogy „Az emberek csak magukkal törődnek”, míg a 10 azt, hogy „Az emberek általában segítőkészek”.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Az 1. táblázat adatait tekintve a Cronbach-alfa értékek alapján megnyugodhatnánk, hiszen a három változó mindegyik mintában „megfelelően” viselkedik, azaz egyöntetűen meghaladják a 0,7-es értéket. Ez mindenképpen valamiféle belső konzisztenciáról árulkodik, ugyanakkor korántsem perdöntő bizonyíték arra nézve, hogy mindhárom változó valóban ugyanazt a dimenziót méri. Amennyiben a korrelációs együtthatók értékekét vizsgáljuk változópáronként, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a standard a vizsgált minták mindegyikében közepes erősségű összefüggést mutat a másik két változóval. A pusztán közepes erősségű korreláció mindenképpen kevésnek tűnik az elvárásunkhoz képest, de perdöntő bizonyítéknak nem tekinthető a mérés szerkezeti érvényességével kapcsolatban.

Talán közelebb kerülhetünk a minket érdeklő kérdés megválaszolásához, ha a változóinkat leegyszerűsítve az eredeti skálaértékek átkódolásával csoportokat hozunk létre. Meglátásunk szerint a standard kérdésre 0–10-es skálán a 6 és az afeletti választ adókat tekinthetjük relatíve magas bizalmúnak. A másik két változónál ugyanezt a logikát követve a legalább 6-os skálaértéket megjelölőket kezeljük úgy, mint akik inkább tisztességesnek és segítőkésznek gondolják embertársaikat általánosságban. Korábban már vázolt érvelésünk szerint azt várjuk, hogy a standard alapján magas bizalmú válaszadók a bizalomindex másik két kérdésére is hasonló (tehát legalább 6-os) választ adjanak. A 2. táblázat mindennek megfelelően a standard változón relatíve magas bizalmúak csoportján belül mutatja a másik két változón is magas kategóriába tartozók arányát. A táblázat első és második sora külön-külön kezeli a két bizalomindex változót, míg az utolsó sor egyben. Itt azoknak az aránya látható, akik mindhárom változó esetében a magas értéket elérők csoportjába tartoznak. A 2. táblázat tehát az ESS magyarországi adatfelvételei alapján mutatja be azoknak a „konzisztens” választ adóknak az arányát, akik a standard, illetve a másik két változó esetében is magasnak értékelhető választ adtak.

A 2. táblázat adatai alapján sem nyugodhatunk meg a standard kérdés érvényessége felől. A standard alapján magas bizalmúnak tekinthető válaszadóknak ugyan 60-70%-a hajlik arra, hogy „a legtöbb ember igyekszik tisztességesnek lenni”, 30-40%-uk viszont úgy véli, hogy „a legtöbb ember megpróbálná kihasználni”. A segítőkészségre vonatkozó kérdéssel való összefüggés a 2000-es évek közepétől ehhez hasonló, azelőtt valamivel még ellentmondásosabb képet mutat, hiszen a korábbi években a standard alapján magas bizalmúaknak alig a fele hajlott arra, hogy „az emberek általában segítőkészek”, a másik részük viszont inkább úgy gondolta, hogy „az emberek csak magukkal törődnek”. Amennyiben azt a még „szigorúbb” feltételt szabjuk a magas bizalmúak számára, hogy mindkét további változó esetében teljesüljön a legalább 6-os érték választása, akkor még tovább csökkennek a konzisztensnek tekinthető válaszok, arányuk két minta kivételével 50% alatt marad.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

2. táblázat. A standard változó magas csoportjába tartozókon belül a tisztességesség és a segítőkészség szerint is magas kategóriába tartozók aránya az ESS magyarországi adatfelvételei alapján (%)

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018
az embereket tisztességességnek tartók aránya a standard alapján magas bizalmúak körében	67,4	67,8	69,2	59,2	62,1	74,0	66,9	62,3	71,0
az embereket segítőkésznek tartók aránya a standard alapján magas bizalmúak körében	48,7	43,9	59,2	57,5	64,0	71,9	61,7	61,7	69,0
az embereket tisztességességnek és segítőkésznek is tartók aránya a standard alapján magas bizalmúak körében	38,0	34,3	45,4	38,9	44,7	58,7	45,2	42,3	53,9

Forrás: saját szerkesztés

Megjegyzés: A számítások anweight elnevezésű súlyok használatával történtek

Az ESS-en kívül még egy további felmérés esetében rendelkezünk mindhárom változóra vonatkozóan magyarországi adatokkal, ez az EVS 2008-as lekérdezése. Az ESS-hez képest itt annyi az eltérés, hogy a standard kérdés dichotóm változóként, míg a másik kettő 10 fokú skálával szerepel. Ezért csak ez utóbbiakat kódoltuk át az előzőekben már ismertetett módon, tehát szintén a legalább 6-os skálaértéket megjelölőket tekintve úgy, mint akik inkább tisztességességnek és segítőkésznek gondolják embertársaikat általánosságban. Az így kapott eredmények lényegileg megfelelnek az ESS esetében látottakkal: a standard esetében a „legtöbb emberben meg lehet bízni” kategóriát választók 75%-a mondott a tisztességességre vonatkozó kérdésnél magasnak tekinthető értéket, ugyanez a segítőkészségnél 57,6%, míg a mindkét változóra magas értéket adók aránya 54,1%.

A bizalomindex három változójával kapcsolatos vizsgálatunk eredményeit figyelembe véve mindenképpen elgondolkodtató, hogy a standard kérdés mennyire képes mérni az általánosított bizalom koncepciója szerinti tartalmakat, ha a mérőeszköz által magas bizalmúnak tekinthető egyének ilyen jelentős része a másik két változón olyan válaszokat ad, ami mindenképpen ellentétes az elméleti elképzelésekkel.

A standard kérdés érvényességét a bizalomindex két további kérdésével való összevetésen túl még egy kézenfekvő módon vizsgálhatjuk. Ahogy a tanulmány elején bemutattuk, a nagy nemzetközi kérdőíves felmérések egyöntetűen a standard kérdést, illetve a bizalomindexet alkalmazzák a személyközi bizalom mérésére. Azonban a WVS 5. hullámában bevezetésre került egy innovatív, hat itemből álló kérdésblokk, ami az alkotók szándéka szerint a személyközi bizalom különböző di-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

menzióinak precízebb mérhetősége érdekében lett kifejlesztve (Welzel 2010) és a következőképpen került feltevésre:

– Most arról szeretném kérdezni, hogy mennyire bízik meg különböző csoportokhoz tartozó emberekben. Kérem, mindegyikre mondja meg, hogy teljesen, valamennyire, nem nagyon, vagy egyáltalán nem bízik-e meg az ezekhez a csoportokhoz tartozó emberekben.

- Családjában
- A szomszédságában élő emberekben
- Azokban az emberekben, akiket személyesen ismer
- Azokban az emberekben, akiket először lát
- Más vallású emberekben
- Más nemzetiségű emberekben

A kérdéssor célja, hogy a bizalom „rádiuszát” (lásd Fukuyama 1995) operacionalizálja, az általánosított bizalmat új eszközzel mérje, és megragadja a partikuláris bizalom dimenzióját is. Az általánosítottal szemben a partikuláris bizalom az ismeretiségekből és a közeli kapcsolatokból származik, ezért csak viszonylag szűk körre terjed ki, alapvetően a család tagjaival, a barátokkal, kollégákkal, ismerősökkel való viszonyra vonatkozik. A partikuláris bizalom kialakulásában, vagy hiányában döntő jelentőségű a személyes tapasztalat megléte, továbbá egyes szerzők hangsúlyozzák az ingroup/outgroup reláció jelentőségét is, vagyis azt, hogy míg a partikuláris bizalom alapvetően a saját csoporthoz való tartozás jellemzője, addig az általánosított bizalom a külső csoportokra, vagyis az embereknek azon körére vonatkozik, ahova az egyén nem tartozik (Yamagishi – Yamagishi 1994, Delhey et al. 2011, Stolle 2002).

A kérdéssor első három tétele a családra, a szomszédokra, illetve a személyes ismerősökre vonatkozó bizalomra kérdez rá, mely viszonyulások alanyai a megkérdezett saját csoportjaként értelmezhetők. Ezekkel szemben az utolsó három itemhez tartozók viszont külső csoportként interpretálhatók, hiszen olyanokra vonatkoznak, akik csoporthovatartozás tekintetében különböznek a megkérdezettől, illetve ismeretlenek a számára. Tanulmányunk alapvető célját tekintve nyilvánvalóan ez utóbbi kérdések számunkra az igazán érdekesek, hiszen éppen azokra a tartalmakra vonatkoznak, amelyeket szándéka szerint a standard kérdés is megragadni kíván. Ezért mindenképpen azt várhatjuk, hogy az általánosított bizalom standard változója nagyon szoros összefüggést mutat e kérdéssor utolsó három itemjével.

A hat tételből álló kérdéssor Magyarországra vonatkozó adatokkal a WVS 5. hullámán (2009) kívül még az EVS 2017-es felmérésében is megtalálható. A kérdésekre mindkét felmérésben négyfokú skálán lehetett válaszolni, melyek értékei a következőket jelentik: 1) Teljesen megbízik; 2) Valamennyire megbízik; 3) Nem nagyon bízik meg; 4) Egyáltalán nem bízik meg. Az elemzés során összevontuk a bizalomra (1, 2), illetve a bizalmatlanságra (3, 4) vonatkozó állításokat, így kétkategóriás változókat

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

hozva létre. A standard kérdést mindkét felmérés kétértékű formában alkalmazza. A bizalomindexnél használt eljárással megegyezően itt is azt vizsgáljuk, hogy a standard változón pozitív választ adók (vagyis akik szerint „*a legtöbb emberben meg lehet bízni*”) mekkora része mutat bizalmat az újonnan vizsgált kérdésblokk hat itemje tekintetében. Az eredményeket a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. A „legtöbb emberben meg lehet bízni” választ adókon belül a különböző csoportokhoz tartozó emberekben inkább megbízók aránya (%)

		„Teljesen megbízik” és „Valamennyire megbízik”					
		Családjában	A szomszédságában élő emberekben	Azokban az emberekben, akiket személyesen ismer	Azokban az emberekben, akiket először lát	Más vallású emberekben	Más nemzetiségű emberekben
„A legtöbb emberben meg lehet bízni”	WVS 2009	98,3	87,8	92,4	47,2	77,6	68,3
	EVS 2017	99,8	93,2	98,1	66,9	82,1	78,8

Forrás: saját szerkesztés

Megjegyzés: A számítások az EVS 2017 esetében gweight, a WVS 2009 esetében pedig original weight elnevezésű súlyok használatával történtek

A 3. táblázatban látható adatok alapján elsőként megállapítható, hogy a két felmérés alapvetően hasonló eredményeket mutat. Egyértelműen különbözik egymástól a partikuláris és az általánosított bizalomra vonatkozó itemek, valamint a standard változó közötti kapcsolat jellege. Míg a partikuláris jellegű viszonyokba vetett bizalom gyakorlatilag egyhangú a standard változón pozitív választ adók körében, addig a számunkra most sokkal lényegesebb dimenzióban közel sem ilyen egyértelmű a helyzet. A más vallásúak, illetve a más nemzetiségűek felé mutatott bizalom tekintetében ugyan még viszonylag magas számokat láthatunk (bár korántsem annyira, mint az első három itemnél), viszont az először látott emberek, vagyis az „ismeretlen mások” felé bizalmatlanságról nyilatkozik a standard kérdésnél még ezzel ellentétetesen állítók jelentős része (47,2%, illetve 66,9%). Meglátásunk szerint ez nagyon komoly ellentmondás, ami végképp felveti a standard változó érvényességének kérdését.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Összegzés

Tanulmányunk az általánosított bizalom legelterjedtebb kérdőíves eszközét vizsgálta abból a szempontból, hogy a standard változó mennyire képes jól mérni a kérdés mögött meghúzódó komplex elméleti koncepciót. Az általánosított bizalom évtizedek óta megkülönböztetett figyelmet kap különböző tudományterületek képviselői részéről. Ennek a felfokozott érdeklődésnek az oka éppen azokban a sajátosságokban keresendő, amelyek megkülönböztetik ezt a fajta embertárakhoz való viszonyulást a bizalom egyéb formáitól. Az általánosított bizalom esetében nem instrumentális, stratégiai jellegű motivációk jelennek meg, nem tapasztalatokon alapul a pozitív viszonyulás, hanem ezzel ellenkezőleg, a „másokba vetett hit” széles rádiuszú, az „idegenekre”, az ismeretlen másokra is kiterjed, alapja sokkal inkább „morális”, mintsem „racionális”.

Elemzésünk első részében a mérés megbízhatóságával foglalkoztunk. Azt vizsgáltuk, hogy különböző kérdőíves felmérésekben a standard kérdés mennyire mutat hasonló eredményeket, illetve tendenciát a magyarországi általánosított bizalommal kapcsolatban. Megállapítottuk, hogy az elmúlt két évtizedre vonatkozóan a különböző felmérések által a magyarországi bizalom alakulásáról felrajzolt trendek alapvetően egységes képet mutatnak. Ugyanakkor arra a problémára is rávilágítottunk, hogy több esetben a különböző felmérések időben közel eső adatfelvételei jelentősen eltérnek egymástól.

Vizsgálatunk második részében a standard kérdés szerkezeti érvényességének egyes aspektusait elemeztük. Itt elsőként a bizalomindex további két kérdése tekintetében vizsgáltuk azt, hogy a változók közötti kapcsolatok valóban a bizalom elméletének megfelelően működnek-e, majd ugyanerre kerestük a választ a bizalomrádiuszra vonatkozó kérdésblokk bevonásával is. Eredményeink alapján komoly aggályok merülhetnek fel a standard kérdés érvényességét illetően.

Összességében kijelenthetjük, hogy a standard kérdés viszonylag megbízhatóan mér *valamit*, abban azonban már egyáltalán nem lehetünk biztosak, hogy ez a „valami” valóban az általánosított bizalom lenne.

Irodalom

- Algan, Y. – Cahuc, P. (2013): Trust and Growth. *Annual Review of Economics* 5(1): 521–549.
- Algan, Y. – Cahuc, P. – Sangnier, M. (2016): Trust and the Welfare State: the Twin Peaks Curve. *The Economic Journal*. 126(593): 861–883. <https://doi.org/10.1111/eoj.12278>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Bauer, P. C. – Freitag, M. (2018): Measuring Trust. In Oxford Handbook of Social and Political Trust. In: Uslaner E. M. (ed.): Oxford University Press, Oxford, 15–36. <https://doi.org/10.1093/9780190274801.013.1>
- Boda Zs. – Medve-Bálint G. (2012): Intézményi bizalom – A régi és az új demokráciákban. Politikatudományi Szemle XXI/2: 27–51.
- Csité A. (2009): Boldogtalan kapitalizmus? – A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője. Közjó és Kapitalizmus Intézet Műhelytanulmány, No. 10., 2–42.
- Csizmadia Z. (2014): Lokális társas kapcsolatok – a kapcsolati tőke bizonyos formáinak alakulása és meghatározottsága Győrben. Szociológiai Szemle 24(3): 113–137.
- Csukás Cs. – Kovács T. (2003): A társadalmi bizalom mérésének lehetőségei. PSAK VI. 2003. Miskolc
- Delhey, J. – Newton, K. – Welzel, C. (2011): How General Is Trust in “Most People”? Solving the Radius of Trust Problem. American Sociological Review, 76(5): 786–806. <https://doi.org/10.1177%2F0003122411420817>
- Dinesen, P. T. (2012): Does Generalized (Dis)Trust Travel? Examining the Impact of Cultural Heritage and Destination-Country Environment on Trust of Immigrants. Political Psychology, 33(4): 495–511. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00886.x>
- Dinesen, P. – Hooghe, M. (2010): When in Rome, Do as the Romans Do: The Acculturation of Generalized Trust among Immigrants in Western Europe. International Migration Review, 44(3): 697–727. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2010.00822.x>
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. Demográfia, 51(4): 307–328.
- Fukuyama, F. (1997): Bizalom. Európa Kiadó, Budapest
- Gerő M. – Hajdu G. (2015): Az egyéni kapcsolatháló nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. Socio.hu, 2015/4: 12–33. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12>
- Gicz J. – Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009. TÁRKI, Budapest, 65–84. https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_kotet_teljes.pdf
- Glaeser, E. L. – Laibson, D. I. – Scheinkman, J. A. – Soutter, C. L. (2000): Measuring Trust. The Quarterly Journal of Economics, 115(3): 811–846. <https://doi.org/10.1162/003355300554926>
- Grünhut Z. (2019): Új irányok a bizalomkutatásban. elmélet és mérés. Replika. 113: 7–10. <https://doi.org/10.32564/113.1>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Grünhut Z. – Bodor Á. – Hegedüs M. (2019): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika*, 113: 25–43. <https://doi.org/10.32564/113.3>
- Győri Á. – Lengyel Gy. – Perpék É. (2020): Preferált vezetési stílus, vezetői és vállalkozói hajlandóság az egyetemi hallgatók körében. *Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat* 9(1): 3–26. <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/1/1>
- Hajdu G. (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: Kovách I. – Dupcsik Cs. – Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 45–62.
- Hajdu G. – Megyesi G. B. (2017): A társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi integráció*. MTA TK Szociológiai Intézet; Belvedere Meridionale, Szeged; Budapest: 155–182.
- Harding, R. (2002): *Trust and trustworthiness*. New York, Russel Sage Foundation
- Harding, R. (2006): *Trust*. Cambridge, Polity Press
- Hooghe, M. – Reeskens, T. – Stolle, D. (2007): Diversity, Multiculturalism and Social Cohesion: Trust and Ethnocentrism in European Societies. In: Banting, K. – Courchene, T. – Seidle, L. (eds.): *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada* Montreal: Institute for Research on Public Policy. Vol. III: 387–410.
- Keller T. (2009): *Magyarország helye a világ értéktérképén*. TÁRKI, Budapest
- Koltai J. – Sik E. – Simonovits B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle*, 25(2): 31–49.
- Kopasz M. (2005): Jó szándék és kompetencia – Avagy a bizalom két összetevője egy magyarországi vállalati felmérés tükrében. *Erdélyi Társadalom* III. évf. 2. sz. 71–89.
- Lolle, H. – Torpe, L. (2011). Growing ethnic diversity and social trust in European societies. *Comparative European Politics*, 9(2): 191–216. <https://doi.org/10.1057/cep.2009.16>
- Pusztai G. (2018): Ha elvész a bizalom. *Educatio* 27(4): 623–639. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.4.6>
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone. The collaps and revival of American community*. Simon & Schuster, New York
- Rosenberg, M. (1956): Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review* 21(6): 690–695. <https://doi.org/10.2307/2088419>
- Rotter, J. B. (1967): A new scale for the measurement of interpersonal trust. *Journal of Personality*, 35(4): 651–665. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Sønderskov, K. M. – Dinesen, P. T. (2016): Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Political Behavior* volume 38: 179–202. <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9322-8>
- Stolle, D. (2002): Trusting Strangers: The Concept of Generalized Trust in Perspective. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 31/4: 397–412.
- Sztompka, P. (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.2307/3089802>
- Torpe, L. – Lolle, H. (2011): Identifying Social Trust in Cross-Country Analysis: Do We Really Measure the Same? *Social Indicators Research*. 103: 481–500. <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9713-5>
- Tóth I. Gy. (2005): Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: Előtanulmány In: Tóth I. Gy. (szerk.): *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*. TÁRKI, Budapest
- Tóth I. Gy. (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében – A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. TÁRKI, Budapest
- Uslaner, E. M. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614934>
- Yamagishi, T. – Yamagishi, M. (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion* 18(2): 129–166. <https://doi.org/10.1007/BF02249397>
- Vit E. (2018): Jóléti rezsimek és a bizalom kapcsolata. *Socio.hu* 2018/2: 45–71. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.2.45>
- Welzel, C. (2010): How Selfish Are Self-Expression Values? A Civicness Test. *Journal of Cross Cultural Psychology* 41: 1–23. <https://doi.org/10.1177/0022022109354378>
- Zmerli, S. – Newton, K. (2008): Social Trust and Attitudes Toward Democracy. *Public Opinion Quarterly*, 72(4): 706–724.

Belátás-irányok a roma jazz kutatása felé

A. GERGELY ANDRÁS¹

ABSZTRAKT

A korai „cigánykutatás”, a romológia, később az antropológiai „ciganológia” látható és rejtett folyamata magában rejtett egy megértési állapotváltozást a kritikai megértéstudomány és a lokális csoportlélektan lankái között (kezdve a mesekutatástól, a tánckutatáson, szegénységkutatásokon, szegregációs vizsgálatokon, részvételi akció-módszertanon túl), egészen a cigányságkutatás zenetudományi megújulásáig, innovációjáig. A „mi és mások” mint az alteritás és identitás szakterminológiai aspektusa immár túlmutat a „nemzetiség”, kisebbség-, ismeret- és terepkutatásokban, összehasonlító aspektusok révén elnyert komplexebb vizsgálatok felé, melyekben a narratív fordulatok (mese, tánc, képzőművészet, nyilvánosság, vallásosság, közösség-feltárások változatai) közelebb juthattak (a politikai és tudományos pragmatika révén) a megértő üzemmodok új korszakát előre jelző irányokig. Ennek feltárása lenne a cél, fókuszában az irányváltás zenei aspektusával, a stiláris nívumokkal, a hangszerek és előadási kultúrák világzenei nyitottságaival, melyek azonban még hordozzák a rávetítés vagy ismerettartalom, én-elbeszélés és narratív identitások új korszakának jegyeit. A „honnan jött?” kérdésre keresett válaszok mellé a „merre tart” esélyeit latolgató elgondolás ad(hat) időleges megfejtést. Ez lenne tematikus kísérletem célja és részben vázlata is.

KULCSSZAVAK: cigányzene mint archaikum, mint zeneantropológiai tematika, zenei narratívák, zenepolitikai keret, interpretatív zenetudomány

ABSTRACT

Understanding Aspects to the Ethnospecific Researches on the Gypsy Jazz

The early “research of Gypsies”, romology, then the visible and the hidden processes of “tziganology” in anthropology included a shift in the state of understanding between the hillside of critical interpretation studies and that of local group psychology. They also involved the research of folk tales, dancing, poverty, examining segregation and participatory action methodology as well as innovation and rebirth of the musicological research of Gypsy music. The terminological aspect of “us” and “others”, expressing alterity and identity, points towards the more complex study of (ethnic) “minorities”, moreover knowledge and field studies, and results of examining narratives (such as tales, dances, visual worksof art, publicity, religion and community), bring us closer (by way of political and scientific pragmatism) to signalling a new era of empathic understanding. The aim of the paper is to highlight the ways leading to that

¹ ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék, e-mail: andrasgergelya@gmail.com

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

goal, putting the musical aspects of the shift in focus, consisting of stylistic inventions, a world-music-based openness towards instruments and performance cultures, which nevertheless still carries the signs of a new era of projection and knowledge contents, first-person-narrative and narrative identities. Finding answers to the question “where did it come from” might be aided by contemplating “where does it go”. This would be both the aim and partially the structure of my thematic essay.

KEYWORDS: *Gypsy music as archaic, as the subject of music anthropology, musical narratives, music political framework, interpretative musicology*

Bevezetés

Egy konferencia-előadás, szakmai tanulmány vagy vitairat, eszméltető gondolatközlés számomra akkor mondható korrektnek, ha nemcsak megnevezi tájékozódási vagy összehasonlítási forrásait, de épít is azokra, továbbgondolja, s magával a közléssel ugyanerre serkenti is olvasóit.

Mielőtt még túlbeszelném az értelmezések értelmezését, talán érdemes lenne a kulcsmondattal kezdeni, mely egyben a címre is reflektál: a társadalomtudományok reflexió-képes ágazatai a roma kultúra, a cigányzene és a jazz viszonyának megértésében az idegenmegértés tapasztalatáig jutottak el, nem tovább. Vagyis lekerekítve a mondandót: bárha keressük, nincs szakirodalmunk. Ennek mint reflexiónak, mint kutatói pillantásnak az etnikai kontextusú szereptulajdonítások között momentán talán kicsiny a jelentősége (melyik roma muzsikust zavarja alkotó munkájában, ha nem felel meg kutatói kánonoknak, modelleknek, stílusmintáknak vagy habitus-konstrukcióknak?) – de az sem kizárt, hogy a szakirodalom nemléte mellett is a kortárs reflexiókban még megmaradjon egy akusztikai esély, valaminő visszhang-képesség, mely nem lezár, hanem nyitni, befogadni is képes hajlandóságot árul el. A cím talánya (mondjuk az „etnospecifikus akusztika” van-e és micsoda lenne az?) egyben a megfejtés felé tett apró lépés is: része az etnikai tónusú kommunikációban zajló reflexivitás, vagyis az akusztikai miliő evidens közönye az etnikai háttér iránt, és része az is, ami önnön korlátja egyben, amikor a jazz irányzatait, műfajait, változatait bizonyos elemzői hajlandóság kizárólagosan valamiféle etnikus háttérre vezet vissza valamely szakirodalom. (Ennek öröksége részint kézenfekvő – lásd Liszt Ferenc esete a magyar/cigány zenével –, részint hipotetikus – lásd Lakatos Tibor esetpéldáját a roma/klezmer zenei vagy társadalmi műrokonság értelmezésében. De engedessék akár csak utalni Pernye András klasszikus kezdetnek számító *Jazz* könyvére, ahol a fekete zenekarok leírásában használja a négerség különféle megfelelőit, s mindezt a korai jazz-stílusok megannyi változatában az afrikai eredetre és hozott örökségre, vagyis legtipikusabban etnikai jegyekre vezet vissza). Mindezeknek mint tudás-területeknek, elemző szempontoknak, a kitüntetett pillantás által befogott Másságnak számtalan értékszempontja is ott található, ahol valamelyes szakirodalom mégiscsak van – sőt a kérdéskörnek emellett az a piaci szegmense is

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

előttünk áll, ami belejátszik a világzenék és etnozenei műfajok körében a kreatív alkotást helyettesítő megoldásokba (lásd Kaji Jag vagy Kanizsa Csillagai, Taraf de Haïduks, Nomada és roma rap színpadképes megjelenítése alkalmával), amikor még többletet is jelent az etnozenei tónus, nem pedig piaci hátrányt az érvényesülésben. Az örökségen túl azonban a felfedezni és megnevezni való rejtekezik mindebben, melyet onnan előcsalogatni ugyancsak szakirodalom lenne hivatott.

Elméleti előzmények – mai reflexiókkal

Pernye András (1964) „magyar klasszikusnak” tekintett munkájában az idegenmegértés történeti előzményei részben már megtalálhatók. Amiért ezt a szemléletében régies, „kezdeti”, ámbár alapozó forrásmunkát is megidézni érdemes, az elsődlegesen a párhuzam a források terén mutatkozó hiányérzetben. Pernyének a korai jazz-korszak társadalomtörténeti előzményének és a 19. század második felétől a „modern jazz korszaka” Miles Davis és Dave Brubeck időszakáig vállalt szemléje valóban egész bevezetőjét és szövegekőzi változatban is több jelzését szenteli annak, hogy nincs méltó, kellően kutatót, illően bemutatott szakirodalom a jazzről, így annak számos jelenségét csupán időbeli visszakövetéssel lehet egyáltalán megnevezni és belső kölcsönhatásokat megnevezni. Ez különösen a „fekete zene” és előzményeinek tekintett fehér népvándorlások, majd rabszolgapiacok révén az afrikai bennszülött export folyamatából az önálló etnospecifikus zenei műfajok, műformák kialakulására érvényes közlésekben áll fenn, így példaképpen a nyugat-afrikai dobzenék, a dél-amerikai bevándorlók hatása, a mesztic népesség előadóművészeti piacra lépésének velejárói, s így a hangszerhasználat, megjelenítési módok, európai zenei mintázatok tovatérjedési hatásai, organikus előadások és kultúraközi találkozások konfliktusainak, majd koalícióinak változásfolyamataiban jelent meg egykor – s úgy vélem, mindeme hatások nem (vagy nem nyom nélkül) múltak el, vagyis kihatnak a mai felfogásmódokra, interpretációs formákra és pályaevényességi mintákra is. A szakirodalom megnevezhető hiánya azonban még nem igazi ürügye a címben megfogalmazott akusztikai, zenei szöveghasználati, kompozicionális vagy rögtönzési tradíciók egészének. Pernye sokféle ilyen „köztességet” megnevez, számosat részletesen leír (hangnemi modulációk, speciális hangközök és skálák használata, hangszerfüggő specifikumok, társadalmi ellenállás a jazz megjelenése és piacra kerülése idején, afro-latin befolyás párhuzamos érvényesülése stb.), de ami itt számunkra kiemelhetően fontos, az a jazz mint népzene, sőt „nemzetközi népzene” (Pernye 1964: 325) megjelenésének tudományos tárgyalhatósága. (Erre még alább visszatérek.)

Fontos különbség, hogy Pernye András értett a jazzhez, én meg nem érthetek annyit, mint ő vagy Gonda János, akik elméleti-történeti alpműveket jelentettek meg a hatvanas évek első felében, rádiós ismeretterjesztő sorozatot indítottak, a Muzsika című zenei folyóiratban évekig folytatásos ciklusban ismertették a kortárs jazz és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

a jazztörténet hallható és megismerhető előzményeit. Amiért itt idézem, az maga a szemléletmód – hangsúlyozom, egy muzsikusé, zenetörténészé, alapozó szaktudás közvetítőjéé. De amit az amerikai fekete zene, a spirituálé, a gospel, a ragtime, a blues és műfaji társaik historikumáról (elsődlegesen persze amerikai, kisebb részében német, töredék hányadában francia) jazztörténeti szakirodalomból forrásműnek tekint, az mai olvasatban fennen tükrözi a „néger” zene, a néger sors, a rab-szolgaságból felszabadító tömegmozgalom, a túlélési alapszinten vegetáló populáció munkapiaci alkalmazkodása (így a zenészeké is) és az autentikus mivoltát idővel a megtanult mintázatok kultúraátvételi folyamatában megnevezhető összhatása a „blues népe” időszakában. Ez ugyanis éppen az adaptációs folyamatok rutinná válása, az Idegen és a Miénk egyre precízebb elkülönítése, a „mi és a másik” életvilágainak ütköztethető ellensúlyai, valamint a zenei beszédmodok spontaneitástól az írott jazz-kottáig vezető úton a legmegfoghatóbb (lásd Pernye 1964: 15–79).

A LeRoy Jones (Amiri Baraka) mint a Fekete Művészetek Mozgalom egyik kulcsfigurája által hasonlóképpen megjelenített amerikai néger jazz-történet (1963, magyarul 1970) ugyancsak izgalmassá teszi a kontrasztot a Pernye által a New Orleans-i jazz kialakulásában jelzett adaptációs megoldások (a fehér zenészek zenéjének saját tónusra áthangolása, a kiadott szerzemények kottáinak ismerete nélküli rögtönző és betanult stíluselemek, a népzenei mintákra megtartott folyamatos improvizáció), valamint a cigányzene esetében éppen fordítva látszó megoldások között. Pernye és Jones is utal arra, hogy a nem „falusi zenészekből” lettek amatőr városi muzsikussokká a fekete előadók (akiknek mellesleg kenyérkereső foglalkozása is megvolt többnyire, lásd Pernye 1964: 63–65), ugyanakkor mai kérdéseinkhez akként kapcsolódik, hogy a magyarországi roma jazz-zenészek nem az urbanizálódás primer folyamatában lettek új szakmában helyüket kereső munkavállalók, hanem tradicionális cigány felmenők muzsikus örökségét folytatták inkább, ekképpen pedig a legkevésbé sem „egyetemes népzene”. Ez a munkaerőpiaci alaphelyzet ugyan érintőlegesen megjelenik a romológiai kutatásokban és társadalmi rétegződés-tanulmányokban mint a roma etnikai nagycsoport speciális szaktudásának terepe, de a részkutatások e téren is feltűnően hiányoznak.

A kutatások felől (és konkrétan a jazz-műfaj korai hazai kutatása felől) tekintve Pernye indító alaptétele, hogy a jazz nemzetközi népzene. A tézis elfogadásával és a benne rejlő etnikai erőközdelmek szimbolikus politikai megjelenésének, a fekete polgárjogi mozgalmak sikerképességének egyik alapszempontjával ugyanakkor kérdéssé lesz az is, hogy ebből adódóan a jazz-tudomány is elsősorban nemzetközivé léte során nyeri el rangját? (Erre igenek és nemek sokféle verziója az ismert válasz). Ha a tudomány maga nemzetközivé is lehet, vajon az előadók sora is csak akkor lehet szerzőként-művészként-előadóként érvényes, ha nemzetközi stílusok felé, egyetemes közlendők felé veszi irányát? Akkor a jazz hangnemei is, hangrendszerei is nemzetközivé kell legyenek, hogy érvényesnek mondhassuk őket? S ha ez így is lenne/lehetne, akkor éppen a cigány jazz-zenészek hogyan illeszkednek ehhez? Nemzet-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

köziesednek, elhagyják konvencionális közlendőiket és előadásmódjukat, „globalizálódnak”, világzenésednek ahhoz, hogy saját identitásukat megtartsák? Mindezt hogyan s miért? Kétlem, hogy ez lehetséges volna mint „nemzetközi népzene”! Utóbbi talán lehetne zenei variánsa a népi kultúra ellenpontján megfogalmazott „egyetemes kultúra” aspektusának, de inkább fordítva lehet ez: a népi a saját, a „miénk”, az a bizonyos „nemzetközi” pedig a mindenkori másoké, a mi-csoport ellenoldalán álló ökcsoport értékrendje.

Nem lesz lehetséges itt a zenei kutatások és értelmezési korszakok minden sajátosságába betekinteni, de éppen ezért szükséges hangsúlyoznom, hogy a 20. század elejétől már látványos lépésekkel fejlődő amerikai afro-kultuszok, szertartás-zenék, különböző színtereken láthatóvá váló etnicitás-motívumok, piaci szolgáltatássá lett zenekari jelenlét (vendéglőkben, hajókon, zenei klubokban, utcán és a legkülönbözőbb ünnepélyeken) és ezek egyike-másikának a lemez- vagy kottapiacra kikerülése is jól jelezte, hogy (mai kifejezéssel, és nem épp „toleránssal”) a blues-biznisz beindulni képes és sikerre viszi mindazt, amit a polgárjogi mozgalom még egy fél évszázaddal később is csak zűrzavaros politikai viszonyok között is alig tudott. Kicsit „leegyszerűsítő” képletben, de a Kovács József összeállította blues-történet ugyancsak épít a tévhiték cáfolatára: „Sok tévhit kapcsolódik a blues fogalmához, mint például hogy szomorúságot áraszt, hogy a »négerék« rabszolgazenéje, ezért sokan idegenkednek tőle.” Pernye amikor erről ír, jellegzetesen szűkített narratívában teszi: „A rögtönzött előadásmód ugyanis úgy jöhet létre, hogy a muzsikát teremtő és használó kollektíva közös zenei nyelvet beszél. A rögtönzés ezen túlmenően az alkotó- és az előadóművészet olyan egységét mutatja, amely annak idején már mind az amerikai, mind pedig az európai műzenéből teljesen kiveszett.” E szűkített narratíva pedig pontosan az, amelynek fölemlítésével tanulmányom egész idegenmegértés-kérdésköre foglalkozik. Többes értelemben is: ha a blues és műnemi társai, szóragoztatózenei változatai és korszakai egyértelműen tükrözik az etnospecifikus adaptáció kérdését, akkor itt aligha van másról szó, mint (Pernye kifejezésével) a „mikrofon-fülőség” egy változatáról, a zenei szcénában szerepre szánt átalakulás és alkalmazkodás nyitottságáról, egy akusztikai változás lehetőségességéről a megélhető alkotóművészet vagy piacképes előadóművészet tárgykörében. Pernye szerint a képzetlen és javarész írástudatlan muzsikások nem tudtak kottát olvasni, hallás után tanulták meg a számukra kedvező dallamok, ritmusok, akkordok, fekvések, dinamikák legkülönbözőbb változatait és a lehetséges improvizációk metodikáit. Ebben lehet elfogadható módon igaza, csak éppen ő maga ír negyven előző oldalon az áthagyományozódás, a kultúraátvételi gyakorlat, az alkalmazkodás számos változatáról, kötete későbbi háromszáz oldalán pedig éppen a verziókról, az alkotó- és előadóművészek speciális képességeiről, melyekben éppen nem a „kiveszett”, hanem a megtanult változatok a meghatározóak. A „közös nyelv” pedig éppenséggel egy barátságos ismeretterjesztési megoldás – valójában e közös nyelv multilingvális kommunikáció volt inkább, sokféle zenei nyelv találkozási szcénája, amelyben az amerikai feketék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

elsőprő kisebbsége keresett és talált kreatív megoldásokat! Ez az akusztikai térváltozás, érzékenység-módosulás mutatja, mennyire komplex megközelítés igénye van jelen az idegen-megértés, idegen-elfogadás elsődleges színterein. S ha állítható, hogy az etnikai, zenei, etnozenei színtér Gonda vagy Pernye, Amiri Baraka kötetei óta is roppant sokat változott és ma már bőven megértő elemzésre is szorul, akkor ezzel az is állítható, hogy nemcsak a zenei korszakok, s nemcsak az Idegenről alkotott kép, egyáltalán a „mi és ők” fogalomkülönbségei ugyancsak változtak annyit, hogy a kultúrafelfogásokban nyoma kellene legyen.

E megszorító állítás érvényességének az szab határt: mit mutat a meglévő szakirodalom formálódása, érdeklődése, figyelemváltozása, szakszerűségi aspektusa a címben megnevezett (lehetséges) nyitottság területén. Az alábbiakban ezért először a szóbanforgó tárgyterület kapcsolódó szakirodalmát veszem alapul. A meghatározó kereső szempont itt az, hogyan beszélnek el a roma zenészek, s közöttük is a jazz iránt elkötelezettek jelenlétét a társadalomtudományok olykor amúgy befogadónak mutakozó ágazatai.

Bárha a témakör roppant alapos és szövegszerű elemzésre méltónak tetszik, jeleznem érdemes, hogy alighanem „rövid leszek” a válasszal – vagy legalábbis lehetnék. Ennek több oka is van, végigmegegyek rajtuk és köztük sebtiben. Már legalább azokon, amelyre valamelyes rálátásom van. A többi – lehet – már inkább muzsika kérdése, vagy rögtönzése, de semmiképp sem valaminő „szimfonikus költemény” kompozíciós szempontja itt. Mint fennebb jeleztem: lényegében a konstans módon érvényesnek tekinthető vagy alapforrások hazai szakirodalmi térfelén tényleges szakirodalom – úgy fest – nemigen létezik. Megfontolás tárgyává kellett tennem ugyanakkor, ide tartozik-e, amit a más (mondjuk történeti, zenetudományi, cigánykutatási) területeken munkálkodók mégis elértek eredményként. A diszciplína helyzetét (nevezetesen a jazz-tanulmányok, a zenetudomány spektruma vagy a rokon tudáságazatok hatását) mégis aprólékosabban vizitáló kutatók megnevezésében tehát óvatosabb kellene legyenek. Mégpedig főképp azért, mert a vállalt tematika egyik első tudástapasztalata éppen az, hogy nem kizárólag „ott” kell keresni, ahol amúgy is lenne (mondjuk a romológia tudásterületén például), hanem ott, ahol látszólag nincs, vagy csak „nyomokban tartalmazhat” hasznavehető információt az a megannyi rész-kutatás, amelyek perifériáin ott lapul saját témaköröm valamely jellegadó kérdése vagy válasza is. Nem állítom kétségbevonhatatlan tudásként, de mint tapasztalati kísérletre engedtessek figyelmeztetnem: első körben már adósok lennénk (egymásnak és magunknak is) olyan fogalmi körök és búvszavak primér definícióival, mint cigányzene, jazz, empirikus kutatás – melyekkel amúgy simán eltelne a konferencia egész ideje, ha vitaanyagként kezelnénk, vagy kitalálnánk belőlük egy aktuális kötet is résztanulmányokat. Ezeket itt most mellőzöm, de utóbb majd ilyen kitekintéssel is megpróbálok szolgálni. A korai hazai „cigánykutatás”, a romológia, később az antropológiai „ciganológia” látható és rejtett megértési folyamata magába foglalt egy megértési állapotváltozást a kritikai megértéstudomány és a lokális csoportlélektan

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

lankái között – ide kapcsolódik az idegenmegértés szándéka és folyamata (kezdve a mesekutatótól, a tánckutatáson, szegénységkutatásokon, szegregációs vizsgálatokon, részvételi akció-módszertanon túl, az idegenmegértés és etnospecifikus kultúrák befogadásán innen is), egészen a cigányságkutatás zenetudományi megújulásáig, innovációjáig, egy másféle akusztika „lekottázásáig”. A „mi és mások” mint az alteritás és identitás szakterminológiai aspektusa immár túlmutat a „nemzetiség”-, kisebbség-, ismeret- és terepkutatásokban, összehasonlító nézőpontok révén elnyert komplexebb vizsgálatok felé, melyekben a narratív fordulatok (mese, tánc, képzőművészet, nyilvánosság, vallásosság, közösség-feltárások változatai) közelebb juthattak (a politikai és tudományos pragmatika révén) a megértő üzemmódok új korszakát előre jelző irányokig. Ezekben immár helyet kap a cigány és a jazz többféle összefüggése – de akkor is, amikor ennek feltárása lenne a cél, fókuszában az irányváltás zenei aspektusával, a stílárius nívumokkal, a hangszerek és előadási kultúrák világzenei nyitottságaival, ezek még és már hordozzák a rávetítés vagy ismerettartalom, én-elbeszélés és narratív identitások új korszakának jegyeit. A „ki a cigány” vagy a „honnan jött?” kérdésre keresett válaszok (az ezredforduló szociológiai vitáitól a zenetudományi forrásközlésekig, mint cigányzenekar, lagzi-muzsika, szórakoztató műfajok, népzene, néptánc stb.) mellé a „merre tart” esélyeit latolgató elgondolás ad(hat) időleges megfejtést (értsd világzenei trendek, lemezpiac, jazz-oktatás, improvizáció-módszertan stb.) – s ez lehetne talán olyasmi, amely a társadalomtudományok számára is késztetést kínálna a cigány/jazz kérdéskörhöz. Ez kínálnozna tematikus kísérletem célja és részben vázlata is lenni – néhány tudománymetriai lábgyeztettel.

A legtávolabbról közelítve

Ha „tudomány” az egyik keresett fogalom, akkor alapbenyomásokhoz érdemes az MTA Zenetudományi Intézetét venni első körre. A tematikus közelítésben azt a három komponensű képzetet, melyben a jazz, a cigányzene és az előadói-befogadói kulcsfogalmak egyszerre szerepelnek – lényegében nem találunk. Inkább újabban, a kortárs kutatók egynémelyikénél, (főleg fiatalabbaknál) érintőleges félmondatokban kimutathatók interferenciák, de tárgyyszerű elemzés és előadóművészeti, stílárius, zenei közlésmódok terén a befogadáskutatás szegmensét illetően katasztrofális hiátus található inkább. A hatvanas évek elején még volt a Zenetudományiban Csányi Attila, Pál Sándor és Simon Géza Gábor által indított jazztörténeti kutatás – mára ennek azonban látható nyoma az akadémiai miliőben nemigen maradt (annál több a Jazzkutatás hasábjain!).² (Lám a polifónia akár egyetlen tudományterületi szakágon belül, avagy a „közös zenei nyelv” értésének akusztikai háttere.)

² Simon Géza Gábor: Jazzkutatás Magyarországon, 1971. <http://jazzkutas.eu/article.php?id=466&sk=>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Még kiemelt részterületként Kovalcsik Katalin kutatásaiban megjelenik ugyan a cigány előadóművészet számos vonása (Kanizsa Csillagai, Kaji Jag, Karavan Familia, Kis Csipás, „elektromos cigányok”), de a jazz terén a kitartó homály a meghatározó.

S ha már akadémiai és intézményes tudás: jelezni érdemes a Szociológiai Kutatóintézet (egykori elődjével, a Művelődéskutatóval mintegy folytatólagos) néhány aspektust, melyek mindenekelőtt Losonczy Ágnes, részben Vitányi Iván zeneszociológiai elemzését illethetik, ezek azonban főképp a népi kultúra öröksége és fenntartása, részint kórusművészet, klasszikus zenei művek befogadása terén maradtak emlékeztetők – a jazz (lakonikusan kifejezve) nem minősült társadalomtudományi értelemben véve releváns területnek, még kevésbé volt lehetséges a meghatározó szocialista művelődéspolitikai keretei között a cigányzene pertraktálása, vagy ezen belül a cigányzenészeké, roma jazzmuzikusok köreire (lám az idő-motívum jelenléte a szemléletformálódásban!). Erről Losonczy Ágnes és a zenei befogadástudományok magyar szakemberei közül mást is épp mostanság interjúoltam meg – nem tudtak efféle kortárs témakutatásról. És nemcsak a roma előadók kérdése nem volt/lehett kutatás tárgya, de ugyanakkor a jazz sem.

Mielőtt azonban a „teljes körkép” csalóka látszatával visszaélni látszanék, a kutató szerepkörében illendőnek minősülne annak megnevezése, milyen aspektust vállalok, honnan közelítek és mire jutok. Mindenekelőtt: nem vagyok sem roma, sem muzikus, sem jazz-szakértő – tehát ha nyitottságom adott is, kellő „akusztikai” terem nincs a belülnézeti képhez. A „mi”-tudatokhoz képest én az „ők” vagyok, romák között a magyar, muzikusok között a hallgató, jazzisták között a definiálatlan. Társadalomkutató vagyok, évtizedek (mondjuk fél évszázad) óta konstans zenei érdeklődéssel, főképp klasszikus zene, jazz, világzene, afrikai zenei irányok iránti elfoglaltsággal, valamelyest rátekintéssel az antropológiai, néprajzi, zenetörténeti, zeneszociológiai pályákra és publikációkra. Tehát biztosan nem államvizsgáznék jazz-tanszakon semmiből, az ott esetleg fellelhető ismeretanyagról nincsenek még világos képzeteim (bár ez még kutatásom folyamatában nem a legvégső lehetőség, csak meglehetősen csábító, amiképpen mondjuk a Snétberger-iskola elméleti forrásairól is többet kellene tudnunk). Másképpen szólva: ha Tony Lakatos négy évtizedes munkásságán belül az improvizációk akusztikai vagy ritmikai tónusváltozásáról kellene részkérdésekig pontos körvonalakat rajzolnom, biztosan elvéreznék. De ennek nemcsak zenetudományi szótár értelemben vett oldala a lényeges, hanem maga a cigány és zenész, a jazz és a hangképzés, a kompozíció és a rögtönzés közötti interferenciák egzakt leírás szempontjai is fontosak lennének. Viszont azt, hogy ki a cigány és ez miért (lenne) fontos a jazz előadói között – senkit sem érdekelt igazán, így mondjuk Pege Aladár bőgő-, Csík Gusztáv zongora-, vagy Lakatos Antal szaxi-varázsa nem mint cigányzene vagy roma jazzmuzika jöhetett szóba egykor, és senki sem kérdezte (esetleg a Film, Színház, Muzika alkalmi újságíróján túl a hetvenes-nyolcvanas években) egyiküket sem, „mi a cigány” a zenéjük hangjaiban – miközben ezidőtájt még a jazz minéműségéről is viták zajlottak a két legfőbb szak-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

ember, Gonda János és Pernye András között, és szinte senki sem elemezte Bajtala János vagy Szakcsi Lakatos előadói repertoárjában a cigányzenei harmóniak formálódását – nehéz is lenne tehát a hiányzó ismereteinket sebtiben pótolni. E folyamatban mondhatni „résztevő megfigyelő” vagyok (és azért idézőjelesen, mert ugyan figyelek, de részt venni csak meglehetősen kevés attrakcióban volt módom, így ha az idegenmegértés szakirodalmához közelebb is vagyok, az akusztikai dimenzió csupán passzív fogyasztói aspektusként van jelen szempontjaim között.

Mármost – vissza a társadalomkutatáshoz – a jazztörténet magyar szakirodalmi klasszikusai is ténylegesen hiányoznak. Ahol mégis akad társadalmi vonatkozásokban egy-egy elejtett szó Bartók Béla, Molnár Antal vagy Weiner Leó, Maróthy János vagy élvonalbeli publicisták munkásságában, ott is a tanakodó elfogadás és univerzális elutasítás dominál inkább a jazz-kutatás ellen, semmint a tudományos elemzés igénye és szocializációs komponensként kezelése. A „boldog békeidők” korában a jazz nem létezett a mai szótári értelemben, a két világháború között a szórakoztató („kávéházi”) /cigány/muzsika körébe sorolódott a kérdés (érdemes itt talán Bartók Béla egynéhány kapcsolódó esszéjére utalni), a békés szocializmus évtizedeiben pedig a társadalmi szubkultúrák (népzene, munkásdal, revű, operett stb.) homogenizálásának célprogramja volt soron, nem pedig specifikumaik kiemelése. Tehát ha egyáltalán kereső aspektusra vadászunk, az elmúlt száz évből az elmúlt harminc jöhet talán szóba, amikor a jazz térnyerése, a roma muzsikusok másféle respektusa, a zenepiac újabb befogadóképességi hajlandósága és a zenei világpiac valamelyes nyitása jöhet számba a kiterjedés és a hatások szempontjából. A valódi összképhez a zenetudomány konzervatóriumi és zeneművészeti egyetemi szakkönyvtárait kellene átvizsgálni a jazz-tanszakok tudományos felhozataláért (belső kiadványok, szakdolgozatok, oktatói publikációk stb.) – erre most több ok miatt még nem vállalkoztam. Csupán egyetlen jelzés: a magyar akadémiai és zeneakadémiai forrásanyagok keresése mellett (mert igen keveset találtam, a szakkönyvtár 378 tételes bibliográfiájában egyetlen egyet sem találtam témakörömhöz), megnéztem az Amerikai Muzikológiai Társaság weboldalát is a doktori tematikát részletező kérdéskörben: mindössze 3-5 forrásjelzést találtam az elmúlt 15 év anyagából. A magyar „elmara-dottság” tehát nem okvetlenül tudáshiány, de lehet az is, meg nyilvántartási hiányosság is akár.

Árulkodó mindenestre, hogy a hazai szociológiai aspektusú társadalomkutatási miliőben egyfelől a zenész cigányok meglehetősen „alulreprezentáltak” (köznapi-ban szólva: hiányoznak), másrészt pedig a magyar zenetudomány és zenetörténet eddigi vállalásai sem igen végezték el tematikus szemlélét e kérdéskörnek. Legyen szabad mégis néhány kivételre utalni, ami azonban nem jelenti a hiányok pótlását, csak épp a már meglévő anyagok szemléje ürügyén felmutatható minimumot.

Többen, akik a cigányság kultúrájában a legmeghatározóbb aspektusokat nevezték meg és tették közzé tudományos publikációikban, jobbára a néprajz, a népzene-tudomány vagy a kulturális antropológia felől közelítettek. Példaképpen Szuha-y Péter

TÉMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

A *magyarországi cigányság kultúrája* kötetében, vagy a Kovács Évával Kremsben rendezett *Roma & Sinti* kiállítás képanyagában felmutat ugyan számos jeles prímást, de jazz-előadókat már nem. Kovai Cecília *Cigányság a zenében* címmel háromrészes dolgozatot tett közzé a Szuverén portálon (2013), rákérdezve a cigány mint szórazottató-bulizós-etnikai identitások piaci kínálatának okaira és módjaira, de amúgy számos tekintetben fontos írásában (melyet Kovalcsik Katalin emlékére ajánl) nem szerepel a jazz hívószó sem.³ Éppen jól jön itt, hogy a népzene kutatás és a zene tudományi intézményes kapcsolatok felől jelezzük legalább Kovalcsik Katalin roma folklór és zenei identitások sokféle megjelenésmódjának kutatási arcultait,⁴ melyek között látványos tónusban egyáltalán nem szerepel a jazz. Vagy ki ne hagyjuk Krémer Balázs – Barna Emília – Tófalvy Tamás szerkesztette kiadvány *Roma hip-hop* foglalkozó számát *Zenei Hálózatok Folyóirat* (2016), mely hasonlóan széleskörű áttekintés mellett jellemezhető a jazz érzékelhető hiányával. De épp így alaposabban kellene figyelniük Havas Ádám vagy György Eszter írásaira, s újabban Lakatos Tibor roma-klezmer kapcsolatkeresési tematikájára (melyekhez kiváló adalék Szakcsi Lakatos és Babits Antal kettősének produkciója, az Új Dimenzió Műhely számos előadásában, ahol az etnikailag determinált zsidó népzenei motívumok a Szakcsi által megjelenített „roma” akkordozással és szólórészekkel gazdagodnak).

A társadalomtudományi szemlézés még tanulmány-hosszan folytatható lenne, de kérdéses, hogy kell-e mind több és több tapasztalat arról, hol mindenütt *nem szerepel* a cigány és a jazz érdemi kapcsolata. Jelzésem itt mindössze annyi: ha szerepel is olykor, egészen más kontextusok szemlézésére van szükség. Kállai Ernő például (mint kisebbségkutató és a cigány-tematika alapos ismerője) talán az egyetlen a szóbanforgó cigánykutatók közül, aki a zenészekre is figyelemmel van valamelyest, tematikus cikkében egy egész oldalt szán (21-ből) a roma jazz-képviselőkre: „Szakcsi Lakatos Béla, Babos Gyula, Pege Aladár, Tony Lakatos, Snétberger Ferenc, Oláh Kálmán, Balázs Elemér vagy Lukács Miklós nem egyszerűen csak nagyszerű muzikusok, hanem a magyar jazz kialakulásában meghatározó szereplők is. Kérdés azonban, hogy ez az alapvetően nemzetközi zenei irányzat esetében, ahol a származásnak nincs különösebb jelentősége, beszélhetünk-e cigányzenészekről jazz esetében? Van-e valami olyan tulajdonság, amely a roma előadókra jellemző?” (2018: 132–133.).

Valóban, a magam témakörét is éppen e tárgyterületen választottam ki – ámbátor erősen ózdkodnék attól, ha volna is valamely tulajdonság a roma előadókra mint „Ők”-csoportra érvényesen, hogy az kimondható-e egyáltalán, vagy úgy járnánk vele, mint Pernye András, amikor e specifikumok meghatározásában az amerikai fekete rékre jellemzőként írja: „A spirituálé fejlődése folyamán fokozatosan olvasztotta

³ Szuverén. <http://szuveren.hu/tarsadalom/ciganysaga-zeneben>

⁴ 2002 A cigány zenekultúra tegnap és ma. In ugyanő szerk. *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, BTF-IFA-MKM, 419-431. További műveiről lásd az MTMT 75 tételt tartalmazó listáját, <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10017472>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

magába az európai muzsika strófikus szerkezetét, megőrizvén az előénekes-szólista felhívás-válasz formáját. Ugyanígy olvasztotta be az európai muzsika szigorú ütemeit, megtartva az eredeti afrikai népi muzsikára jellemző gazdag, extatikus ritmikát, amely utóbbi folyvást az ütemritmusok határait feszegeti. És végül: a spirituálé melódia-vonala fokozatosan rendeződött az európai hangrendszerek, a dúr és a moll kereteibe, a ritmuséhoz hasonló módon feszegetve annak határait, 'elhangolva' a hangsor egyes hangjait" (Pernye 1964: 34). A spirituálé melódiai és ritmikai áthangolása kérdésében bizonyosan igaz van, ám annak érzékeltetésében jócskán adós marad (mai) várakozásunknak, miképpen megnevezhető a komplex változás, amely kiterjed hangról hangra, ritmusról ritmusra, jelentés-tartalomról közlési szándékra, befogadói válaszról (taps-kíséret, beleéneklés, spontán szólók) irányított zenei közlés (koncert-fellépés, partitúra, karmester stb.) speciális módjaira is, s mennyiben az idegen környezetben, idegen közönségnek, idegen eszközzel (hangszerelés, hangszergyártás, zenei nevelés, stb.) és idegen „másoknak” szóló attrakciókkal képes csak magát a piacon tartani?

Persze, az idői, tudományterületi fejlődésben megmutatkozó szemléleti és értelmezési átalakulások magukba foglalják annak tudatát is, mi minden nem úgy írható le mai szavakkal és fogalmakkal, mint azt a történeti aspektusú közelítésmódokban érvényesnek látják a speciális kérdéskörök szakkutatói. De a fenti hiánylistás sereg-szemle egészen határozottan két dolgot is jelez meghatározó erősséggel. Egyfelől azt, milyen széles spektrumon kell keresnünk a cigány és a jazz fogalomkapcsolat lenyomatait az elérhető forrásokban, és forráskritikával kezelve ezt föl kell dolgoznunk, mely egyben a kutatási program nemhogy időszerűségét, de egyre szorongatóbb nélkülözhetetlenségét is jelzi. Másfelől tehát nem kell különösebben kiemelni, de megállapítani azért érvényesen lehet, hogy a kutatás a „Cigányzene – roma jazz” témakörrel és a cigányzenészek kulturális örökségének és társadalmi helyzetrajzá-
nak tárgykörével egy kardinális kérdéscsomagot, egy társadalmi és társas tudások illékony határvonalán föllelhető komplexitást vett fókuszába és kíván érdemben kidolgozni. Olyan tárgykörök, mint például Havadi Gergő a „dzsentimentalitást” egyre kevésbé tükröző cigányzenei szolgáltatás-története, vagy a jazzklubhálózat kulturális lázadást eredményező közösségtanulmányai mintegy doktori disszertáció szintjén közelítenek területünkhöz; vagy Zipernovszky Kornél és a Replika JAZZ-száma⁵ is példázzák, hogy immár nem a szűken vett diszciplináris határok, hanem a jazz mintájára a stíluskeveredések, az improvizációk adják a jövőben a tovább-elemezhető tudásteret, az „új muzikológia” igénye válik időszerűvé a „jazztanulmányok” tudásterületével: „A jazztanulmányozás, miközben igyekszik saját határaival lehetőleg tisztába kerülni, a műfajt kulturális gyakorlatként kutatja, olyan dinamikus rendszerként, amely állandó változásban van, aminek fő tényezői etnikai, faji, gender-

⁵ 101–102. szám, [https://www.replika.hu/replika/101-102/Ismertetését lásd Parlando: Zenepedagógiai folyóirat 60\(39\): 69–73. http://www.parlando.hu/2019/2019-3/Gergely_Andras-jazz.htm/](https://www.replika.hu/replika/101-102/Ismertetését lásd Parlando: Zenepedagógiai folyóirat 60(39): 69–73. http://www.parlando.hu/2019/2019-3/Gergely_Andras-jazz.htm/)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

esztétikai és osztályszempontok mentén válnak értelmezhetővé. Egy adott jazzkánnon kialakulásának folyamatát például a mezőelmélet, a szcena, a szubkultúra, művészvilág vagy éppen a milió tükrében vizsgálja, míg mondjuk egy előadás lényeglátó interpretációját a narratológia és a performativitás elméletei segíthetik elő”.⁶ Már nem is említhetem érdemben a Jazzkutatás gazdag szakmai portált vagy a Magyar Jazzkutatási Társaság létét, mely látványosan láttatja, hogy kérdéskörünket leginkább a jazz felől kell körülírnunk és feltárnunk, mert a kortárs diszciplínák nemigen szolgálnak forrásokkal. A cigányzene mint archaikum után a zeneantropológia szempontjait lehetne keresgelnünk, a zenepolitikai és társadalomtörténeti szempontok nyomán a zenei narratívák szempontjait kellene behoznunk, az interpretatív zenetudomány és a jazz-beszédek örökségét is meg kellene vizsgálnunk.

Összegzés (A legújabttól tovább)

Az új jazz-tanulmányok (korosztályi, szaktudományi, interdiszciplináris?) önmeghatározásra törekvő elszántsága mutatja, hogy a fenti előzmények és átmenetek szemléje annyiban indokolt, amennyiben a kutatómódszertani, elvéleti vagy szemléleti aspektusokat a régi elszántságokat és tudományos alapokat nem mellőzve, de talán azokon is átvélve próbálja körvonalazni. A régit mindig követi újabb, a régi tanulmányokat új jazzkutatási narratívák, a bevált értékrendet pedig megújított vagy átnevezett, specifikált vagy kibővített értékcélok hevítik, így okkal is „új jazz-tanulmányok” korszakának határozza meg magát.

Tanulmányom bár nem ezen az új narratíván nyugszik elsősorban, mégis igazolni látszik azt a tudományos elvárást, hogy az új hangok vagy kádenciák ne legyenek a régi építkezési, elnevezési, hagyaték-őrzési kényszerek közé beszorítva. Véleményem szerint (is) meglehetősen problematikus, hogy a „tisztá” tudományterületi elkülönítések vagy elhatárolódások, mint szociológia, politikatudomány, néprajztudomány, zenetudomány stb. immár nem annak a várakozásnak felelnek meg, amit a mai kor igényei kívánnának meg. S amennyiben ezeknek nincs diszciplináris figyelme, témaköre, módszertana, legalább valaminő érdeklődése a kutatni érdemes új jelenségek körét illetően, lehessen új aldiszciplínákat konstruálni, vagy ha nem is teremteni, de szemléleti alapjaikat érdemben kidolgozni. A fenti fejezet ennek igényét elsősorban is abban ismeri el, hogy a társadalomtörténeti érdeklődés és tudományági kutatás is merészen vállalta megannyi részkérdés érdemibb, mélyebb feldolgozását, nemegyszer a diszciplináris határok bővítésével kezdve meghatározni saját jövődő helyét, nóvum-jellegét, innovatív szemléletmódját is. Tanulmányom kezdetén tehát annak

⁶ Replika 101–102 (2017-06-01), Zipernovszky Kornél és Havas Ádám *Jazztanulmányok*, 7–12., <http://www.replika.hu/replika/101-102-01>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

kimondása, hogy „nincsenek forrásaink”, „nincs méltányos szakirodalom”, nem volt másabb, mint hangulati felvezetése annak, ami épp ellenkezője. Van. De nem ott és úgy, ahogyan a „régiek” keresnék, ahogyan saját látókörük még beengedni, pillantásra méltatni hagyná az új kérdéseket és lehetséges válaszokat. Ezek felé közelítgetve a második fejezet röviden ezt az újabbnál is újabb aspektust kívánja méltatni, egyúttal vissza is vezetni az új rálátás kérdései között még megbúvó hiányérzetek felé.

Tudásterületi vagy tudományági kihívás is, egyben kutatói „habitus” tárgya is lehet a saját közlés-kompozíció ellátása megfelelő búvszavakkal, keresőbe való kifejezésekkel, behatároló nézőpontokkal. Ezért sem kerülhetem el, hogy a címben felvetett kérdéskört, van-e és lehetséges-e egyáltalán elfogadni, megnevezni vagy az etnikai specifikumok mentén kialakítani olyan belátási nézőpontot, amely kellő mértékben átfogja a tárgyhoz tartozó további szempontokat is. Interpretációmban amellet érvelek, hogy maga a cigányzene, a jazz, és még inkább a cigány muzsikások jazz-szcénában jelenlétének valódi, tényleges körülményei nemcsak a cigányzenéről való olyasféle diskurzusok belátását igénylik, amilyeneket Havadi Gergő, Havas Ádám vagy Zipernovszky Kornél érvényesít elemzéseiben, forrásközléseiben vagy résztanulmányaiban, hanem ezekhez lehetne kapcsolható a kortárs szcénák leírásainak még számos témaköre is. Olyanokra gondolok, mint Hajnóczky Tamás munkái, mint több Szuhay Péter-tanulmány, s a történetiek mellett Kovai Cecília, Tófalvy Tamás, Kacsuk Zoltán, Pulay Gergő kortárs kultúrakutatási eredményei, több kulturális antropológus megindult vizsgálódása a zenei szintéren, vagy akár a dokumentarizmus más műfajában, például filmen (Romakép Műhely), olykor pszichológiai vagy szociálpszichológiai kutatások, zene- és táncantropológiai érdeklődés stb.

Alapkérdésem igazodni próbált egy „képzelt valóság”, egy megformálásra immár igényt tartó szemléletmód lehetséges kérdéseihez. Ezt/ezeket a magam „empirikus” eszközeivel, s mindenképpen kvalitatív kutatási képzeteket dédelgetve (nem pedig kvantitatív adatsorokat tesztelgetve) úgy helyezném el egy lehetséges spektrumon, hogy a „mi és mások” mint az alteritás és identitás szakterminológiai aspektusa elférjen benne, s elférjen úgy, mint a modernebb antropológiai témaválasztások esetében a több helyszínű, többszereplős, narratív mélységekig eljutni próbáló kulturális antropológiai érdeklődés már igazolni képes. Ez mint fókuszált érdeklődési modell immár messze túlmutat a „nemzetiség”-, kisebbség- és terepkutatások etnikai hátterét megnevezni merész vállalásain, s messzire jut az ismeret- és motiváció-kutatások, a kommunikatív közösségvizsgálatok, az összehasonlító aspektusok révén elérhető komplexebb vizsgálatok felé, melyekben a narratív fordulatok (akár a mese, tánc, képzőművészet, nyilvánosság, vallásosság, közösség-feltárások változatai) közelebb juthattak (az etnopolitikai és tudományos pragmatika révén) a megértő üzemmódok új korszakát előre jelző irányokhoz. Ennek feltárása ugyanakkor talán érdemben „becsatornázhatná”, átfoghatná nemcsak a roma muzsikások egyre megnevezhetőbb köreit (önidentifikációs törekvések), de azokat is, amelyek nem kérnek a társadalomtudományi eljárásmodok klasszifikálási gyakorlatából.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Az első fejezetet mindjárt a lehangoló felvezetés után Pernye András (mára klaszszikussá vált, kortárs kritikai olvasó számára azonban meglehetősen sok pontján bírálatra is érdemes) munkájával kezdtem. Kontrasztképpen illő lenne (ha úgy fogalmazhatom) „ellenpéldát” hoznom ama fókuszváltáshoz, melyre meglátásom szerint is szükség van már. Én ezt röviden és elnagyoltan a Replika JAZZ-számában nevezném meg, mint valóban az új jazz tanulmányok alapozó dokumentumában, majd-hogynem kiáltványában. Anélkül, hogy az itt közzétett írások többségének megidézésével folytatnám, csupán néhány aspektust emelnék ki indoklásként.

Mint elszánt kulturális antropológus, aki azért mindenekelőtt az empirikus kutatást, a résztvevő megfigyelést és a komplex probléma-orientációt tekinti serkentő alaphatásnak, nem mellőzve a történeti és a térségi dimenziókat sem, a Replika írásaiból kiválasztható kettőt neveznék meg olyanként, amelyből nemcsak szívesen idézgetnék, vagy kiegészíteném egynémely meglátását, de példázatosnak is tekintem abban, ahogyan a következőkben a mai jazz-kutatásoknak érdemes lenne irányt keresnie és találnia.

Az egyik ilyen, jóllehet alapelemeiben a legmesszebbmenőkig történeti aspektus a jazz mint diaszpóra-művészet vagy szállítható örökség kérdése (már Pernye könyvében is két meghatározó értékszempont), melyhez a másik, a zenei szcénán belüli szerepharcok, munka-profit-eredményesség és hozott vagy tanult kulturális adottságok megélhetési piaci küzdelme. Mindkét szempont bázisformán jelen van Zipernovszky Kornél és Havas Ádám írásaiban. Ezek mint kulcskérdések a belső rétegződés, megélhetés, iskolázottság, kulturális hagyatékezelés problematikái izgalmas hangsúlyt kapnak Havas 2018-as írásában is, ezek összefüggése a habitussal, a zenei szcéná működésével és a szembeállítható csoporttagságok ön-megkülönböztető játszmáival is (a „mi-csoport” itt az úri zenészek köre és az „ők” másságcsoportja a tőlük eltérő „többi gyerek”, melyekre izgalmas példákat hoz az interjú-részletekben is) különösen izgalmas társadalomtudományi keretet kínál a tradicionalisták és a progresszívek, az öregek és a fiatalok, a kísérletezők és a sztenderd-pártiak között („A free és mainstream jazz opposíció 14 szempont szerinti összegzését” is elkészítette, lásd Havas (2017: 174). Havas önálló tanulmánya a Replikában azért is inspirálja a további kutatásokat, mert nemcsak egy társadalomtudományi standard alkalmazására tesz kísérletet (nevezetesen Pierre Bourdieu habitus-fogalmának bővítésével a „zenei habitus” tartalmával), hanem ennek elméleti áttekintése mellett saját interjú-anyagaira támaszkodó értékrendjét is megteremti. Hasonlóképpen látja ezt Zipernovszky Kornél is az itt közölt „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni” című írásában, ahol nemcsak a Másság kultúrája ütközik meg (a nemzeti a romával, a paraszti a városival, a cigány a fehérrel, a marginalizált a stabil piaccal, a jazzband a cigánybandával), hanem még „A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát” helyzet is csinosítja a konfliktust. Ezer öröm lenne tovább idézgetni, kiemelni, példálózni, de a Replika számai letölthetők, s így mindenkinek megmarad a felfedezés és értelmezés öröme együttesen.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Szaktudományból és habitusból is adódóan rálátok néhány szaktudományi folyóiratra, ezek gyűjtőkörére, lehetséges tematikáira, nyitottságára vagy zártságára olykor – de ezek a cikkek szinte sehol másutt nem jelenhetnének meg, ha nem lenne eleve Replika a neve – így aztán összegzésként talán elfér még annyi itt, hogy a Havas írásával volna számos apró aspektus, melyben vitatkoznék. Írása annyira kimunkált, hogy nehéz „fogást találni” rajta, ám azt mindenképpen jelzi, amit a magam mostani írásával is sugallani szeretnék: lehetséges, és kell is, hogy lehetséges legyen a hazai jazz-szcénát sokrétű elemzés alá vonni, méltóképpen feltárni és ezek alapján új, akár intézményes kutatási, akár partneri-együttműködési kapcsolatrendszerrel kidolgozni! A legitimáció, integráció, mentalitás, identitás, a zenei irányváltások megannyi aspektusa, a stílus-korszakok és magatartásmódok átalakulása, a hangszerek, oktatás és előadási kultúrák világzenei nyitottságaival együttes átforgató trendjei hallatlanul komoly kihívást jelenthetnének mindazoknak, akik a zenei szféra én-elbeszélési és narratív identitásukat tükrözni képes jelenségeit mint a zenei terek és terek összehangolt megismerésére érdemes törekvések fogalmi kereteit kínálják.

Ha a másság és idegenség, cigány kultúra és európai örökség, lokális és univerzális tematikák egy igazán akut módon kihívó reprezentációját keressük, melynek megvan a maga etnikai-kulturális és egyszersmind akusztikai-zenei vonulata is, más közelebb kerültünk a teljesebb belátáshoz. Ideális talán az volna, ha több perszonális és empirikus kapcsolódás lehetne, ha az elemzők egyúttal zenészek, s a zenésze egyben önnön világuk elemzői is lehetnének. Ez ugyan még a kritikai kultúrakutatásnak és a kulturális antropológiának is csak igen ritkán sikerülhetett eddig, de miért ne lehetne a kortárs zenekutatás is ugyanúgy a társadalomtudományok része, ahogyan a népzenei gyűjtés vagy a romakutatás azzá lett. Az idegenmegértésnek pedig ez tenne a legtöbbet: ami már nem idegen, megérteni is eredményesebben lehet.

Irodalom

- DeVeaux, S. (1991, 2017): A jazzhagyomány konstruálása. A jazz historiográfiája. *Replika* 101–102: 13–40.
- Gonda J. (1965): *Jazz*. Zeneműkiadó, Budapest
- Hajnóczky T. (szerk.) (2019) Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon. Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete – ÜKH, Gondolat Kiadó, Budapest
- Havadi G. (2010): Individualista, tradicionalista, forradalmár vagy megalkuvó emberek? A jazz politikai és társadalmi megítélése az ötvenes és a hatvanas években. *Korall*, 39: 31–57.
- Havas Á. (2018): A kortárs jazz esztétikai és etnikai konstrukciói: „cigány jazz” és zenei habitus. *Szociológiai Szemle*, 28(2): 110–135.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Havas Á. – Ser Á. (2017): „Szegény rokonok” – A budapesti jazzszíntér konstrukciója. *Replika*, 101–102: 147–168.
- Jones, E. L. – Amiri, B. (1963, 1970): *Blues People*. Magyarul *A blues népe*. Európa, Budapest
- Kállai E. (2018): A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale*, 30(3): 120–140. DOI 10.14232/belv.2018.3.7
- Kovai C. (2013): Cigányság a zenében. *Szuverén*. <http://szuveren.hu/tarsadalom/ciganysga-zeneben> (Utolsó letöltés ideje: 2022. 09. 11.)
- Kovács J. (2017): *A blues története a kezdetektől napjainkig*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Kovalcsik K. (2002): A cigány zenekultúra tegnap és ma. In: Kovalcsik K. (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, BTF-IFA-MKM, 419–431.
- Krémer B. – Barna E. – Tófalvy T. (szerk.) (2016): *Roma hip-hop. Zenei Hálózatok Folyóirat* https://drive.google.com/file/d/0B_hDL8KZjDqhQzFyRXZnQ2t1Sm8/view (Utolsó letöltés ideje: 2022. 09. 11.)
- Matisz L. (2003): Létezik-e romadzsessz? *Jazzkutatás*. <http://jazzkutas.eu/article.php?id=45> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 11.)
- Molnár A. (1928): *Jazzband*. Budapest, Dante
- Pulay G. (2014): „Staging Ethnicity: Cultural Policies and Musical Practises of Roma Performers in Budapest.” *Acta Ethnographica Hungarica*, 59(1): 3–24.
- Sárosi B. (2012): *A cigányzenekar múltja I–II. Az egykorú sajtó tükrében*. Nap Kiadó, Budapest
- Simon G. G. (szerk.) (2001): *Fejezetek a magyar jazz történetéből 1961-ig*. Magyar Jazzkutatási Társaság, Budapest
- Somogyi L. (2002) „Az igazi roma hip-hop” – Etnicitás és rapzene Magyarországon. https://drive.google.com/file/d/0B_hDL8KZjDqhQzFyRXZnQ2t1Sm8/view (Utolsó letöltés ideje: 2022. 09. 11.)
- Tófalvy T. – Kacsuk Z. – Vályi G. (szerk.) (2011): *Zenei hálózatok – Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. L’Harmattan, Budapest
- Zipernovszky K. (2017): „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika*, 101–102: 67–87.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Jazzkutatás (kiadványai) 1995–...

Alexander's Ragtime Band. Gypsy Ragtime From Hungary 1905–1919. Early Syncopated Gypsy Music of The Austro-Hungarian Monarchy – Cake Walk, Ragtime, One Step, Two Step, Fox Trott, Shimmy. The Original Recordings, *Pannon Jazz PJ 1054* (CD)

Ráduly Mihály

<https://info.bmc.hu/index.php?node=artists&table=ZENESZ&id=2501>

Bajtala János

<https://www.jazzma.hu/lexikon/magyar-jazz-abc/bajtala-janos/>

Roma tanulmányok MTA TK Kisebbségkutató szövegtára

<https://kisebbssegkutato.tk.hu/romak-a-magyar-tortenetirasbanszovegtar>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Részvételi kutatás szociális kérdésekről: gyakorlati tapasztalatok a hajléktalanság területéről

GYÖNGYÖSI KATALIN¹ – BALOG GYULA² – ERDŐHEGYI MÁRTA³

ABSZTRAKT

Gyakorlatban szerzett kutatási, együttműködési tapasztalatainkat mutatjuk be ebben az írásban egy hajléktalanság és pszichoszociális fogyatékoság témájú kutatási projektből, amit magyar egyetemi keretek között végeztünk hárman, egy egyetemi hallgató és két tapasztalati szakértő, érintett kutatótárs. Érvelünk a szociális szolgáltatásokat igénybe vevő, hátrányos helyzetű emberek kutató-szerepben való gyakoribb bevonása mellett olyan kutatásokban, amik hátrányos helyzetű emberekről és a szociális szolgáltatásokról szólnak. Ehhez kiemelünk előnyöket és kihívásokat az ilyen bevonással kapcsolatban, és megfogalmazunk néhány gyakorlati javaslatot főleg olyanok számára, akik kezdők ezen a területen.

KULCSSZAVAK: részvételi kutatás, tapasztalati szakértő, hajléktalanság, pszichoszociális fogyatékoság, kutatómódszertan

ABSTRACT

Participatory research of social issues: practical experience from a research project on homelessness

This article is an account of our practical research and cooperation experience from a participatory research project on homelessness and psychosocial disability carried out in a Hungarian university context, by a student and two experts by experience in a researcher role. We argue for the involvement of disadvantaged people using social services in research related to disadvantaged people and social services, highlighting the advantages and challenges of this kind of research based on our experience. Finally, we formulate practical recommendations that might be useful for beginners – like we used to be – in participatory research in this field.

KEYWORDS: participatory research, expert by experience, homelessness, psychosocial disability, research methodology

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Fogyatékoság és Társadalmi Részvétel Intézet, e-mail: gyongyosik@student.elte.hu, gyongyosi.katalin.anna@gmail.com

² Első Kézből a Hajléktalanságról Program, e-mail: gyula.balog@gmail.com

³ A Budapest Peremén rehabilitációs otthon ötletgazdája, szociális munka alapszakos hallgató, e-mail: erdohegyim@gmail.com

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Bevezetés

Ebben a cikkben a hátrányos helyzetű emberek részvételével folyó kutatás egy bizonyos formájáról, annak az előnyeiről, nehézségeiről beszélünk. A részvételi kutatás műfaja sokszínű, sokféle értelmezése, irányzata ismert különböző tudományterületeken (Lajos 2016, Király 2017). Mi csak egy válfajra koncentrálunk, arra, amikor érintett emberek vesznek részt kutatótársként szociális témájú kutatásban, egyetemi keretben, hallgatói munkához kapcsolódva. Ez módszertanilag közelebb áll az egyetemeken megszokotthoz, mint például a közösségbe ágyazott részvételi akciókutatások. Könnyebben elérhető lehet egyetemen tanuló leendő szakembereknek, kutatóknak. Ezért fontosnak tartjuk, hogy foglalkozzunk vele. Ehhez a saját, közös tapasztalatunkat használjuk fel egy hajléktalanság-témájú kutatásból, hármunk közt két érintett kutatótárs véleményét is.

Az együttműködésünk tanulságainak az átgondolásához külön alkalmat adott, amikor 2021-ben a Közélet Iskolája Alapítvány egyik képzésén, egy előadás keretében a tapasztalatainkról meséltünk és beszélgettünk a résztvevőkkel. Előtte és utána szóban beszéltük meg a mondandónkat és a tapasztalatokat. A közös megbeszélések nyomán a leírást, egységes formába öntést és keretbe foglalást egyikünk, Gyöngyösi Katalin, Kati végezte el. A kutatásban és a tanulságok gyűjtésében mind a hárman részt vettünk, ezért hárman szerepelünk szerzőként is.

A bevezető röviden és általánosan szól az érintett emberek részvételéről, a tapasztalati tudás felhasználásáról. Ennek egy példája a kutatásban való részvétel. Mi a saját kutatómunkánkból gyűjtöttünk össze előnyöket és nehézségeket. Most nem a kutatás eredményeivel, hanem a folyamatával foglalkozunk. Ehhez tartozik a kutatás és résztvevők háttere, és a kevésbé sikerült, de szerintünk tanulságos részletek. Végül levonunk néhány gyakorlati következtetést, ami talán másoknak is hasznos ezzel a módszerrel kapcsolatban. Nekünk az lett volna, ha előre tudjuk, de általában könnyebb tájékozódni az elméletről és a kész kutatások eredményeiről mint az odáig vezető útról és annak a buktatóiról.

Ennek az írásnak a nyelvezete kevésbé tudományos, hogy ne csak egyikünk, Kati stílusához álljon közel, és több embernek követhető legyen, főleg akik a tudományos nyelvben nem jártasak. Ugyanezért a keresztnévünkön hivatkozunk magunkra, ahogy a mindennapi beszédben egymást szólítjuk, és elhagyjuk a tudományos nyelvben megszokott, de nehezebben követhető „első, második, harmadik szerző” kifejezéseket.

Részvétel és hátrányos helyzet

A mai embereknek egyre nagyobb az igénye arra, hogy döntéseket hozzanak a saját életükkel kapcsolatban. A világ jelentős részén alapvető jogokat gyakorolhatunk az életünk fontos kérdéseiben. Demokratikus politikai rendszerekben hatni tudunk a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

közügyekre. A fogyasztói társadalomban rengeteg választási lehetőségünk van a vásárlás terén. Válogathatunk az elérhető szolgáltatások közt, és beleszólhatunk, hogyan nyújtsák ezeket nekünk. Az átlagember önrendelkezésének részévé vált, hogy élhet ilyen lehetőségekkel.

A tartós nehézséggel küzdő, hátrányos helyzetű emberek önrendelkezése sokszor korlátozott másokhoz képest. Ez érvényes a jogaik gyakorlására, a fogyasztásra és a közügyek befolyásolására is. A mi területünkről vett példával, egy olyan hajléktalan embernek, aki közterületen él és csak települési szintű lakcíme van, korlátozottak a pénzügyi és a fogyasztási lehetőségei, a hozzáférése a lakcím alapján elérhető közszolgáltatásokhoz, a lehetőségei a tartózkodási helye megválasztására, a magántulajdona megóvására, az emberi méltósága megélésére is.

A hátrányos helyzetű emberek kevésbé tudnak részt venni a fogyasztásban, viszont gyakrabban vesznek igénybe közpénzből nyújtott szociális szolgáltatást. Az ilyen szolgáltatások igénybevétele mögött nincs mindig valódi szabad választás. Előfordul, hogy az érintettek helyzetüknél fogva (főleg, ha kiskorúak) kötelezve vannak rá, hogy igénybe vegyenek egy szolgáltatást, vagy felnőttként szükségük van rá alapvető szükségleteik kielégítéséhez, például hogy egyenek, meleg helyen aludjanak. Ezek a szolgáltatások nagy hatással lehetnek az igénybe vevők és a hozzátartozóik életére és a jövőbeli kilátásaikra. Miután a szolgáltatásoknak ilyen nagy a jelentősége az igénybe vevők életében, annál fontosabb kérdés, hogy mekkora beleszólásuk van, hogyan befolyásolhatják, alakíthatják ezeket.

Főleg a nyereségközpontú szolgáltatások világában van már hagyománya annak, hogy az ügyfeleket is bevonják a szolgáltatások formálásába, például úgy, hogy kikérik a véleményüket piackutatással vagy elégedettség-vizsgálattal. A közszolgáltatásokban az igénybe vevők bevonása kevésbé elterjedt, bár néhány ország – Európában különösen az Egyesült Királyság – jobban előrehaladt ebben az elmúlt évtizedekben (Müller – Pihl-Thingvad 2020). Az igénybe vevők több módon és többféle mélységben vehetnek részt a közszolgáltatások alakításában. A részvétellel kapcsolatban többféle rokon kifejezéssel lehet találkozni a szakirodalomban. Ilyen a bevonás (angolul involvement), a koprodukción (co-production), együtt megalkotás (co-creation), vagy a sorstársi (peer) tevékenységek (Cserti-Szauer 2019, Osborne et al. 2021, Åkerblom – Ness 2021). Most nem tekintjük át ezek árnyalatait és összefüggéseit, hanem kiemelünk néhány fontos jellemzőt a részvétellel kapcsolatban, hogy érthetőbbé tegyük a további mondanivalónkat.

Az érintettek közreműködhetnek egy közszolgáltatás alakításában már a tervezéstől kezdve, a megvalósításon át az értékelésig. Közreműködhetnek csak egy-egy lépésnél, vagy több szakaszban, folyamatosan is. Közreműködő lehet egy-egy érintett személy, vagy az érintettek egy csoportja, vagy egy érintetteket képviselő szervezet. A közreműködők befolyása, kontrollja lehet viszonylag korlátozott, például amikor mások terveit, munkáját véleményezik tanácsadóként, vagy felhasználói visszajelzést, értékelést adnak egy mások által tervezett szolgáltatásról. De lehet a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

befolyásuk nagyobb is, például ha egy szolgáltatás kialakításában, működtetésében aktívan részt vesznek, vagy ha a szolgáltatást maguk az érintettek kezdeményezik, és ők is irányítják.

Az érintett emberek részvétele mellett a közszolgáltatások alakításában többféle, nagyon különböző szempontból lehet érvelni. Egyrészt, az (új) közmenedzsment logikája szerint az érintettek részvételének legfőbb előnye, hogy segít magasabb színvonalúvá és (költség)hatékonyabbá tenni a szolgáltatásokat, amivel akár pénzt is meg lehet takarítani. Másrészt, főleg az érintettek oldaláról nézve a részvétel önmagáért fontos, mert hozzájárul az emberi jogok érvényesítéséhez, az egyenlőtlen hatalmi viszonyok megváltoztatásához, elősegíti a demokratikus állampolgári részvételt, és a hátrányos helyzetű emberek önrendelkezését (Beresford 2019, Cseri-Szauer 2019, Carr 2022). Ebből a kétféle megközelítésből a gyakorlatban eltérő megoldások származhatnak. De mindkettő számol a szolgáltatások igénybe vevőinek egy fontos adottságával: a tapasztalataikból származó tudásukkal.

A tapasztalati tudás használata

A közszolgáltatások között a szociális szolgáltatások (ellátások) ügyfelei sokféle nehézséggel nézhetnek szembe. A nehéz élethelyzetek átéléséből, a nehézségekkel való (meg)küzdésből és a különböző szolgáltatások használatából sajátos tapasztalati tudás (angolul *experiential knowledge*) származik. Ez használható erőforrásként az egyes érintett ember életében, de felhasználható más érintett emberek javára is. A mások javára való felhasználás legkézenfekvőbb, közvetlen módja a sorstárs segítség. Sorstárs segítség történhet például sorstárs (ön)segítő csoportban kölcsönösen, vagy egy-egy embernek nyújtott sorstárs tanácsadás, mentorálás keretében. A sorstárs segítség lehet kötetlen, vagy folyhat célzott, szervezett formában is (Dennis 2001, Åkerblom 2021).

A tapasztalati tudásra más, közvetett módon is lehet támaszkodni a szolgáltatások alakításában, az érintett emberek helyzetének befolyásolásában. Ez többféle formát ölthet. Lehet részvétel egy szolgáltatás tervezésében, értékelésében, vagy tárgyalás a szakpolitika szereplőivel. Lehetséges módja a képzés is gyakorló vagy leendő szakembereknek, vagy szemléletformáló programok a szélesebb közönségnek. További lehetőség az érintett embereket bevonó kutatás az érintett emberek helyzetéről. Végül pedig az érdekképviselő különböző formái, amik a szolgáltatásokat vagy a szélesebb közönséget is célozhatják.

A tapasztalati tudás felhasználásának hagyománya van a függőséggel, a pszichés problémákkal és a fogyatékossgal kapcsolatban. A sorstársi támogatás sok országban jelent meg különböző mértékben a szolgáltatásokba épülve. A leggyakoribb példa a tanácsadást, kísérést végző tapasztalati szakértők jelenléte a felépülés-közpon-tú szolgáltatások szakmai munkaközösségében, főleg a közösségi pszichiátriában és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

addiktológiában (Rácz – Szabó 2008, Tremkó – Golenya 2018, Pintér – Kassai – Rácz 2015, Linder 2020, Åkerblom 2021). A fogyatékos embereknek szóló szolgáltatások keretében különösen az önálló életvitelt, az erre való felkészülést támogató sorstárs segítővel lehet találkozni (Scott – Doughy 2012).

Tág értelemben véve mindenki lehet szakértője a területnek, élethelyzetnek, amit személyesen átélt. Szűkebb értelemben viszont a személyes élmények mellett másra is szükség van. A saját élményekre tudni kell reflektálni, a megterhelő élményeket legalább bizonyos mértékben feldolgozni, és mások eléréséhez és támogatásához szükség van bizonyos alapvető készségekre is (mint pl. az empátia, az együttműködési és kommunikációs készségek, önismeret). A szervezett módon dolgozó tapasztalati szakértőket elsősorban nem iskolában képezik, bár sokan részt vesznek valamilyen képzésben is. A képzés lehet tapasztalati szakértő képzés, ami külön hivatalos végzettséget nem ad, iskolarendszeren kívüli, általában pár napig, hétig vagy hónapig tart. Ilyet gyakran a tapasztalati szakértőket foglalkoztató vagy foglalkoztatni kívánó intézmények szerveznek. Egyesek érintett emberek közép- vagy felsőfokú szakképzettséget is szereznek szociális vagy orvosi-egészségtudományi területen. Az alkalmazásuk történhet folyamatosan vagy időszakos projektekben, fizetés fejében vagy önkéntesként is.

Az érintett emberek és a szolgáltatást nyújtó, többnyire nem-érintett emberek tudása kiegészítheti egymást. A nehézségekről átéléssel szerzett tapasztalat és a tanulással szerzett ismeret más és más adhat hozzá a szolgáltatáshoz.

A továbbiakban az érintett emberek részvételével a közszolgáltatások egy területén, a hajléktalanellátásban foglalkozunk. A részvételnek egy még nem gyakori formáját emeljük ki, a kutatásban való közreműködést. Összegyűjtjük ennek néhány fontos módszertani jellemzőjét, és bemutatjuk a saját tapasztalatainkat.

Tapasztalati szakértők a hajléktalanság területén

Az érintett emberek bevonása, a tapasztalati tudásuk felhasználása a hajléktalanság, hajléktalanellátás területén még kevésbé elterjedt. A hajléktalanságot megtapasztalt emberek körében sokan küzdenek valamilyen függőséggel és/vagy pszichés problémával is (Philippot et al. 2007, Fazel et al. 2014). A tapasztalati szakértők munkájáról az addiktológia, pszichiátria területen szerzett tapasztalatok egy része a hajléktalanellátásban is hasznosítható.

Ahogy más területen, úgy a hajléktalanságban érintett tapasztalati szakértők (vagy sorstárs segítőik) is sokféle feladatot végezhetnek. Ezt átfogóan írja le az az útmutató, amit nemzetközi együttműködésben készítettek több ország hajléktalanellátó intézményei. Magyarországról a projekt vezetője a Budapesti Módszertani Központ, résztvevője a Menhely Alapítvány volt. Eszerint a tapasztalati szakértő vagy sorstárs segítő segítheti támogatott lakhatásban élő, Elsőként Lakhatás

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

(Housing First) programban részt vevők önállóvá válását. Dolgozhat a szociális ellátásban segítő feladatkörben szakképzett segítőkkel együttműködve is, vagy közösségi munkásként. De előadhat, oktathat is a tapasztalatairól, részt vehet szakmai vagy más munkacsoportokban, adhat tanácsokat döntéshozatalhoz, és lehet civil aktivista (Costas et al. 2018). Ezekkel a feladatkörökkel sok európai országban lehet találkozni hajléktalan emberekért dolgozó szervezeteknél, de a gyakorlatokat leíró tudományos publikációból még viszonylag kevés van (Baker – Maguire 2017). Magyarországon egyedülálló példa a hajléktalanságot megtapasztalt emberek sokoldalú érdekképviseletére a 2009-ben alapított A Város Mindenkié, röviden AVM csoport, amiben Gyula és Márta is részt vett aktivistaként. Az AVM-ben hajléktalan és lakásszegénységben élő emberek és szövetségeseik a lakhatási jogért, az elhelyezés nélküli kilakoltatások, a hajléktalanság kriminalizálása, a hajléktalan emberek hátrányos megkülönböztetése ellen küzdenek. Az AVM eszköztára széles, beletartozik különösen tüntetések, felvonulások szervezése, szakmai állásfoglalások, javaslatok megfogalmazása, az érintett embereknek nyújtott segítség, információk és kutatás is, amire még visszatérünk (Misetics, 2018). Egy másik kiemelkedő hazai példa a hajléktalanságot megtapasztalt emberek aktív, önszerveződő részvételére az Első Kézből a Hajléktalanságról program. Ebben a programban – amit Gyula alapított mintegy tíz éve – hajléktalan tapasztalati szakértők tartanak szemléletformáló foglalkozásokat a hajléktalanságról a társadalom olyan tagjainak, különösen fiataloknak, akik nem éltek át hajléktalanságot.⁴ Néhány éve a hajléktalanellátás szereplői közül a Magyar Máltai Szeretetszolgálat a saját szervezetfejlesztő programja részeként gyűjtött belső jó gyakorlatokat és készített módszertani ajánlásokat a tágran értelmezett sorstárs segítséghez a hajléktalanellátásban. Ebben az esetben az ügyfelek felülről kezdeményezett alkalmazását értették a kifejezésen, a szolgáltatások több szintjén, változatos szerepekben, a hajléktalan-ellátás rendszerén belül (Magyar Máltai Szeretetszolgálat 2019).

Egyes, főleg nemzetközi kutatásokban kifejezetten kutatói szerepben is találunk hajléktalan vagy hajléktalanságot megtapasztalt embereket. Példa erre több kutatási projekt az angol Groundswell szervezettől. Ezekben hajléktalan emberek életminőségét, szolgáltatási igényeit és hozzáférését vizsgálták, sok figyelmet fordítva az egészség területére. Mindig az érintetteknek hűsbavágó témát választottak, és a feladatra felkészített hajléktalan emberek működtek közre interjúkészítésben, kérdőívek felvételében, adatfeldolgozásban (Finlayson et al. 2016). Magyarországon az első, hajléktalansággal kapcsolatos részvételi akciókutatás A Város Mindenkié által kezdeményezett „Utca és jog” kutatás volt 2011–2012-ben. Az „Utca és jog” részvételi akciókutatásban két hajléktalan és két szövetséges AVM-aktivista koordinálásával hajléktalan emberek végeztek kutatómunkát az őket szorosan érintő kérdésekről,

⁴ <https://fedelnkul.hu/elso-kezbol-a-hajlektalansagrol>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

módszertani felkészítés után kérdőívekkel, interjúkkal és másodlagos adatok (statisztikák, panaszdokumentumok) elemzésével. A kutatók arra a fő kérdésre keresték a választ, hogy éri-e hátrányos megkülönböztetés a Budapesten fedél nélkül élő embereket az állam képviselői részéről, és ha igen, milyen formában és mekkora mértékben. (A kutatás eredményei elérhetők az AVM blogján, a linket lásd az irodalomjegyzékben.) A kutatás az AVM érdekvédelmi munkáját megalapozó tudást is eredményezett, de célja volt az is, hogy a hajléktalanságról szóló közbeszédből kirekesztett, de személyesen érintett embereknek eszközöket adjon a közbeszéd alakításához, és fejlessze a kritikai tudatosságukat, érdekérvényesítő képességüket (Udvarhelyi et al. 2019).

Szintén lakhatási témájában szervezte később az AVM-ből „kinőtt” Közélet Iskolája Alapítványa a „Tettek ideje” c. részvételi akciókutatást. Ebben magyarországi lakhatási mozgalmak történetét kutatták és tették mások számára is láthatóvá lakhatási szegénységben érintett emberek (Csécei et al. 2017. A Közélet Iskolájához és Kovács Vera doktori kutatásához kapcsolódott 2016–2017-ben az Önállóan Lakni – Közösségben Élni csoport akciókutatása is. Ebben a kutatásban mozgássérült kutatók és szövetségeseik azt vizsgálták, mire van szükség ahhoz, hogy a mozgássérült emberek önálló lakhassanak a mai Magyarországon, az akadálymentesség, lakáspolitikai, támogató szolgáltatások, jövedelem szempontjából. Az adatgyűjtés számukra (is) fontos kérdésekről érdekérvényesítő helyzeteket teremtett a résztvevőknek, akcióként a csoport tagjai köztéri eseményeken, demonstrációkon, szakmai beszélgetéseken is részt vettek, és figyelemfelhívó céllal a sajtóban is megjelentek (Kovács 2019).

Saját tapasztalatok

A KUTATÁS KERETEI ÉS RÉSZTVEVŐI

Az előbb idézett példákban az érintett kutatók voltak meghatározó helyzetben a kutatásban. A mi közös munkánk egy kicsit más volt. Nem érintett emberektől indult, hanem egy hallgatói kutatási projekthez kapcsolódott, amit Kati kezdeményezett a másoddiplomás, gyógypedagógia alapszakos tanulmányai alatt, a pszichés problémákban és hajléktalanságban érintett emberek helyzetéről.

Kati nem tapasztalta meg a hajléktalanságot és nem rendelkezett pszichiátriai betegség-diagnózissal. Korábban az egyetemnek köszönhetően bekapcsolódhatott egy kutatásba, ami pszichiátriai betegnek diagnosztizált (pszichoszociális fogyatékossgal élő) emberek életminőségével foglalkozott az országban (lásd a kutatás beszámolóját Perlusz 2017). Ekkoriban néhány éve önkéntes volt egy budapesti hajléktalaneollató szervezetnél, a Menhely Alapítványnál. A Menhely Alapítvány koordinálja és adja ki a Fedél Nélkül című újságot. A Fedél Nélkül készítésében és ter-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

jesztésében hajléktalanságot megtapasztalt emberek működnek közre. Kapcsolódik az Alapítványhoz az Első Kézből a Hajléktalanságról szemléletformáló program is, amit érintett emberek kezdeményeztek és működtetnek. Kati első közeli élményeit a hajléktalan-ellátásról meghatározta, amit önkéntesként látott ilyen és más újjító szemléletű projektekben. Közben a képző intézményében, az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karán tanulmányai idején kezdtek működni fogyatékos emberek részvételével úgynevezett participatív, vagyis részvételi kutatások és kurzusok (Katona – Cserti-Szauer – Sándor 2019). Ezek Kati tantervének nem voltak részei, de motiváló volt hallani róluk, és később sikerült elvégeznie később egy participatív módon oktatott, szabadon választható tárgyat, amit az ELTE BGGYK-n és TÁTK-n egy nemzetközi innovációs projekt részeként fejlesztettek akkoriban (Iván et al. 2019). A részvételi kutatás módszertani alapjaival a Közélet Iskolája Alapítvány részvételi akciókutatás-képzésén ismerkedett meg. Később saját kutatási tervét egy hallgatói kutatási pályázathoz, az Új Nemzeti Kiválóság Program felhívására készítette, még egyedül. Ebben szerepelt érintett emberek bevonása kutatótársként a kutatómunkába, konkrét nevek nélkül. Kezdetben főleg a demokratikus, együttműködő, részvételi megoldások iránti érdeklődése és a tanulási szándék vezette ebbe az irányba. A projekt kereteinek megteremtésében fontos szerepe volt a támogatásnak, amit az egyetemi konzulense, Könczei György biztosított. Ő, az általa vezetett kari intézetben a participatív (a fogyatékoságtudományi területen, a Bárczi kutatásaiban ez a megszokott megnevezés) oktatás és kutatás kezdeményezőjeként, támogatójaként, több, fogyatékos emberek részvételével folyó doktori (és más) kutatás témavezetőjeként engedélyezte és bátorította a témaválasztást és a részvételi módszert Kati kutatási tervében is.

Kati a kutatótárs-szerepre két olyan embert szeretett volna bevonni, akiknek van saját megélt tapasztalatuk a kutatás témájáról, és lehetőleg szélesebben is rálátnak az érintettek helyzetére, például mert dolgoztak hajléktalanellátásban vagy érdekvédelemben, tapasztalati szakértőként. Balog Gyulát látásból ismerte, hallott az általa koordinált Első Kézből a Hajléktalanságról programról, és olvasott az élettörténetéről egy interjúkötetben, ami hátrányokkal indult aktivistákat mutatott be (Dósa – Udvarhelyi 2016). Ő volt az első kutatótárs, akit felkért. A másik kutatótárs személyével kapcsolatban internetes keresésekkel, olvasással gyűjtött ötleteket, és közelebbi és távoli ismerősök javaslatát kérte. Mártát korábban nem ismerte, őt saját érintettsége mellett A Város Mindenkié csoportban végzett munkája miatt kérte fel együttműködésre.

Gyula az előző politikai rendszerben, a szocializmusban agitáció-propagandista-ként szerezte első tapasztalatait közösségszervezésben. Ekkor már használta a „bevonó oktatásban” a kritikai pedagógia eszközeit. Később saját érintettsége alapján felépülő függők, később hajléktalan emberek önszolgáltató és érdekképviselői közösségeit szervezte, és felépítette az Első Kézből a Hajléktalanságról társadalmi szemléletformáló program közösségét. Részt vett egy szegénységi tapasztalati szakértői

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

képzésben. Sok képzői tapasztalatot gyűjtött érintett és nem érintett embereknek tartott tréningekkel, foglalkozásokkal. Érdekvédelmi munkája révén külföldi utakon nemzetközi tájékozottságot is szerzett. A kutatásba magával hozta gyerekkortól meglévő stratégiai vénáját is, a gyors lényeglátás és előre gondolkodás képességét sokféle helyzetben. A Város Mindenkié (AVM) csoport alapító tagjaként közel 10 éves tapasztalattal rendelkezett a csoportban. Az AVM Akadémiából létrejött Közélet Iskolájában kuratóriumi tag az alapítástól, 2015-től fogva máig.⁵

Márta magával hozta saját élményeit többféle ellátórendszerrel, és az önkéntes lakhatási aktivista tapasztalatait, melyekre Gyulához hasonlóan, tőle is tanulva A Város Mindenkié csoportnál tett szert, ahová azért ment, mert szeretett volna segíteni azoknak az embereknek, akiknek nincs otthonuk, pedig szeretnék, hogy legyen. Majd pszichés problémával élő emberek művészkörében is végzett önkéntes munkát. Ekkor már volt szociális asszisztens végzettsége, és tervezte egy hátrányos helyzetű (hajléktalan, állami gondozásból kikerülő, szenvedélybeteg) embereknek szóló, az aktív részvételükkel működtetett és környezettudatos, fenntartható szolgáltatás létrehozását is. Ez a projekt a Budapest Peremén nevet kapta. Márta azóta felvételt nyert az ELTE Társadalomtudományi Karának szociális munka tanszékére hallgatóként. Mindezen tapasztalatok olyan nagy hatással voltak saját életére is, hogy a mai napig irányt adnak sorsának.

A kutatásban való részvételre hármunknak részben különböző, részben hasonló személyes motivációink voltak. Kati fontosnak tartotta, hogy érintett emberek részt vegyenek az ilyen témájú kutatásban, és szeretett volna a kutatótársaitól tanulni. Ezt kellett összehangolni az egyetemi pályázati kerettel és a saját felkészültségével. Már volt kutatási tapasztalata, de nem ebben a műfajban. Nem volt célja a kutatómunkát közösségfejlesztéssel összekötni (eltérően a korábban említett hazai, lakhatási témájú akciókutatásoktól), erre nem tartotta magát felkészültnek, sem a kereteket alkalmasnak. Akciókutatás helyett a részvételiség alacsonyabb szintjét célozta meg, „hagyományosabb” kutatási tervet készített és csak két érintett kutatótársat kért fel. Gyula szeretett volna hatni a szociális munkások gondolkodására, és velük közös feladatként tenni a hajléktalan emberek érdekében. Mártát motiválta a hajléktalan emberekért cselekvés, és a kíváncsiság mások véleményére a témával kapcsolatban, ezen kívül megtisztelőnek találta a felkérést a közreműködésre egy egyetemista projektben. Mind a hárman fontosnak tartottuk, hogy egy ilyen témájú kutatásban aktív szereplők legyenek olyan emberek is, akiknek megélt tapasztalata van a területen.

A közös munka 2019-ben folyt. Része volt 12 interjú érintett emberekkel, és 16 fókuszcsoportos beszélgetés hajléktalanellátó intézmények munkatársaival Budapesten. Az érintett embereket kérdeztük hajléktalanná válásuk történetéről, a szociális és egészségügyi ellátásról szerzett tapasztalataikról, az erőforrásaikról

⁵ Lásd: <https://avm.merce.hu>, <https://avarosmindenkie.blog.hu>, <https://kozeletiskolaja.hu>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

és javaslatokról. A szociális munkásoktól arról érdeklődtünk, milyenek látják az ügyfélkörük érintettségét pszichés problémákban, hogyan befolyásolja ez a munkájukat, mire tudnak támaszkodni közben, és milyen szükségleteket azonosítanak. Együtt találtuk ki az interjúkérdéseket. Gyula és Márta javaslatokat tettek felkérésre intézményekre és részt vettek az interjúrésztvevők toborzásában. Minden interjún és fókuszcsoporthoz ketten szeretnénk volna részt venni kérdezőként, Kati és vele vagy Gyula, vagy Márta. Ez végül 7 interjúnál és 9 fókuszcsoporthoz sikerült. A kutatás eredményeiről máshol számoltunk be (Gyöngyösi et al. 2021a, Gyöngyösi et al. 2021b). Most az együttműködésünk tapasztalatairól fogunk beszélni, először az előnyökről, aztán a kihívásokról, nehézségekről.

ELŐNYÖK

A közös munkának sok előnyét megtapasztaltuk. Ezek közül összefoglaljuk a legfontosabbakat.

A TAPASZTALATI TUDÁS HASZNA A KUTATÁS SZEMPONTJÁBÓL

Egy érintett kutató közelről, olyan oldalról is ismerheti a témát, ahonnan a nem érintett kutató nem. A mi esetünkben Gyula és Márta rendelkezett belső tudással is a hajléktalan élethelyzetről, és arról, milyen ügyfélként igénybe venni különböző ellátásokat. Az érintett kutató felvethet olyan szempontokat, ami másnak nem jutna eszébe, például a kutatási kérdések kialakításánál, a megkérdezendők körének (a mintának) a választásánál vagy a feldolgozásakor. Ettől a kutatás lényegre törőbbé válhat. Az érintett kutató(k) rálátása csökkenti annak a kockázatát, hogy a kutatás túl általános, felszínes legyen, vagy olyan részletekkel foglalkozzon, amik az érintett embereknek lényegtelenek. Különösen igaz ez akkor, ha Gyulához és Mártához hasonlóan az érintett kutatóknak van hajlandóságuk és gyakorlatuk a kritikus gondolkodás terén, a nézeteik képviselésében, és ezt megteszik a kedvezőbb szociális-anyagi helyzetű, magasabb iskolázottságú, nem érintett kutatótárs(akk)al szemben is. Az egész kutatás hitelességét növeli, ha minél több pontján alakítják és nyomon követik olyan emberek, akiknek az életéről szól.

Ha érintett embereket kell elérni, bevonni a kutatás során például interjúkhoz, egy érintett kutatónak ez könnyebben sikerülhet. Jobban tudhatja, hol érdemes próbálkozni, és segíthet a hálóba-módszeres keresésben. Könnyebben ébreszthet bizalmat és teremthet kapcsolatot más érintett emberekkel, ami fontos a résztvevők bevonásában és a konkrét interjú-helyzetekben is. Továbbá itt is hasznosítani lehet az érdekképviseleti munkában szerzett tapasztalatot sokféle háttérű emberrel való beszélgetésben, a tárgyalókészséget.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Mivel egy érintett kutató közelről ismeri az élethelyzeteket és a terepet, amire a kutatás irányul, könnyebben vehet észre elkerülő, félrevezető válaszokat is az adatgyűjtéseknél, interjúhelyzetekben, vagy – ahogy a mi esetünkben – függőséggel összefüggő „játzmákat”. Ha van aktivista, érdekképviselői tapasztalata is, akkor keményen, határozottan rá mer és tud kérdezni érzékenyebb témákra is, akár a hozzá képest hatalmi helyzetben lévőknel, intézmények képviselőinél. A mi kutatásunkban példa volt erre az a kérdés, amit Gyula, majd Márta föltektek a szociális munkások fókuszcsoporthoz beszélgetésein. Azt kérdezték tőlük, mit gondolnak a Szociális Munka Etikai Kódexének arról a pontjáról, miszerint a szociális munkásoknak feladata szót emelni az ügyfelek érdekében a döntéshozók, politikusok, társadalom felé (az eredményekről lásd Gyöngyösi et al. 2021b).

Hozzáadott értéke lehet annak is, ha az érintett kutatók különböző neműek, nemi identitásúak, életkorúak. Ez megengedi, hogy több nézőpontból tekintsünk a témára. A mi témánknál például jelentősége volt azért is, mert a hajléktalanellátás rendszerében (kevés páros szálló kivételével) külön szálláshelyek működnek férfiakkal és nőkkel.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS HOZADÉKAI A RÉSZTVEVŐKNEK

Ha az érintett emberek kutatói szerepből fordulnak más, hasonló helyzetű emberek élete és a nekik szóló szolgáltatások felé, ez akár segíthet a saját életpaszatalataik értelmezésében is. A mi esetünkben az érintett emberek mellett szociális munkásokkal beszélve lehetőség volt jobban megismerni a szolgáltatások másik oldalán állók szempontjait. Emellett a nem érintett kutatótárs is megosztott új tudást, információkat, más szempontú tapasztalatokat.

Új típusú szakmai tapasztalatokat is adhat, ha egy érintett ember kipróbálja magát kutatói feladatokban. Új kapcsolatok építésére is nyílnak lehetősége, például kutatókkal, résztvevőkkel, intézményekkel.

Ha egy érintett kutató végez saját segítő, érdekképviselői vagy más tapasztalati szakértői munkát is, a látókörét ebben is szélesítheti a kutatásban szerzett tudás. A szerzett új tudás hasznosításának a kutatásetikai elvárások szabnak keretet. (Ebben a kutatásban Katira a képző intézménye elvárásai automatikusan vonatkoztak, Márta és Gyula pedig titoktartási és együttműködési nyilatkozatot írt alá.) A mi kutatásunk révén például bővíteni lehetett mindhárom munkálátását a hajléktalanellátás helyzetére, korlátaira, az ügyfelek és a szociális munkások problémáira, az érintett emberek szemléletére és elvárásaira.

Egy nem érintett kutatónak is tágítja a látókörét, ha érintett emberekkel dolgozik együtt. Egy vagy akár két érintett ember egyénileg nem képviselhet mindenki mást, aki hozzá hasonló helyzetben van. Viszont azt így is megengedi a közös munka egy nem érintett kutatónak, hogy első kézből halljon az érintett emberek igényeiről, és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

velük együtt, ne csak róluk gondolkodjon, beszéljen. A saját gondolkodása határait is rámutathat az együttműködés. A szakmai tanulás mellett a személyes fejlődéséhez is hozzájárulhat. A neki megszokott fogalmakat tisztáznia kell, a tudását rendszerezni. Végig kell gondolnia a saját, addig talán fel nem ismert értékrendjét, céljait, a társadalmi-hatalmi helyzetét, és az együttműködést tőle eltérő helyzetű emberekkel tanulni, gyakorolni. Ha pedig úgynevezett segítő szakmát tanul, akkor fontos szemléletformáló hozadéka a részvételi kutatásnak, hogy itt egyenrangú partnerként kell megtanulni gondolkodni, dolgozni érintett emberekkel, kívül az ellátórendszerben hagyományos hierarchiákon, az óhatatlanul egyenlőtlen segítő („szakember”) és segített („ellátott”, „gondozott”) szerepeken. Végül, ha több kutató dolgozik együtt – akár tapasztalati szakértőkről van szó, akár nem -, támogathatják egymást szakmailag, érzelmileg. Ezzel meg lehet előzni (vagy csökkenteni) a stresszt, ami a magányos kutatómunkával járhat együtt főleg hosszabb távon.

KIHÍVÁSOK

A közös munkában többféle kihívással, nehézséggel is találkozunk, amiket most néhány pontban összefoglalunk.

KOMMUNIKÁCIÓ

A megszokott nyelvi stílus különbségei nehezíthetik egymást megértését és a közös munkát. A mi esetünkben Kati magával hozta az egyetemi órák nyelvét, tudományos szakkifejezéseket, egy összetett fogalmazásmódot. Ez néha akadályozta a kommunikációt és konfliktushoz vezetett. A problémát nyílt visszajelzéssel és tudatossággal lehetett kezelni. Katinak meg kellett tanulnia a mondandója közérthetőbb megfogalmazását, és kiemelni a lényegét. Ehhez a fontos fogalmak jelentését is mélyebben át kellett gondolnia, ami nagyon hasznos volt. Gyula és Márta visszajelzéssel, tisztázó kérdésekkel, tanácsokkal és türelmes hozzáállással segített ebben.

A nyelvi kérdések felmerültek a feldolgozással és megosztással kapcsolatban is. A kutatás egy tudományos, egyetemi keretben valósult meg. Az egyetemista kutatóval, Katal szemből elvárás volt az eredmények megosztása tudományos-egyetemi fórumokon. A szóbeli és írásbeli tudományos-egyetemi műfajok stílusa, nyelvezete hagyományosan távol áll a köznapi, közérthető fogalmazástól. Ilyen tudományos-egyetemi stílusú információt befogadni, és ebben a műfajban alkotni azok tudnak, akik rendelkeznek a szükséges tudással, készségekkel, volt lehetőségük megtanulni a tudományos-egyetemi nyelvet. Ez általában nem igaz a tapasztalati szakértelmük révén kutatóvá váló emberekre. Nekik, és tágabban a felsőfokú alacsonyabb végzettségű emberek számára nehezen érthetőek és használhatóak a tudományos-egyetemi nyelven fogalmazott szövegek. Kati, még gyakorlatlanul, eb-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

ben a kutatásban nem készült arra elég tudatosan, hogyan lehet majd áthidalni az ellentétet a rá vonatkozó tudományos-egyetemi elvárások és a közérthetőség, a szélesebb körű hozzáférés igénye között. Ezt menet közben kellett átgondolnia, fokozatosan tanulnia. Eközben az eredmények tudományos-egyetemi fórumokon kívüli, közérthető megosztása a háttérbe szorult ebben a kutatásban.

ELŐZETES TUDÁS

Ahogy korábban leírtuk, a közös munkába sokféle előzetes tudást és tapasztalatot hoztunk magunkkal. Gyula és Márta mindketten végeztek már egyéni érintettségükkel összefüggő érdekvédelmi munkát, Márta rendelkezett szociális végzettséggel, Gyulának szegénységi tapasztalati szakértő-képesítése és ebben a szerepkörben kiterjedt tapasztalata volt. Kati a tanulmányain túl dolgozott hátrányos helyzetű fiatalokkal és felnőttekkel. A sokféle háttér mellett különösen fontos az eltérő tapasztalatok, vélemények megosztása és egy közös kiindulási alap kialakítása. Erre kezdetben, az ismerkedéskor fordítottunk időt, de visszatekintve még többet is hasznos lett volna, mert megkönnyítette volna a további lépéseinket.

Kutatásmódszertant mélyebben csak Kati tanult addig hármunk közül, főleg az egyetemi tanulmányai alatt. Gyulának az interjúkészítésben voltak már tapasztalatai. Az egyetemi elvárásokból is következő kutatásmódszertani, etikai alapvető tudnivalókat Kati közvetítette szóban a megbeszéléseken. Utólag nézve, könnyebb és hatékonyabb megoldás lehetett volna külön tartani egy közös módszertani felkészülést még a folyamat legelején. Akár külső személy(ek) bevonásával is, hogy ne csak Kati személyéhez kapcsolódjon az érintett kutatótársakkal szemben olyan elvárások közvetítése, amiket egyébként nem ő talált ki, de amik nem kerülhetők meg a kutatásnál. A célzott és a miénknél intenzívebb módszertani felkészülés különösen fontos olyan érintett kutatótársaknak, akik Gyulánál és Mártánál kevesebb tapasztalattal és (iskolában vagy azon kívül szerzett) képzettséggel rendelkeznek.

CÉLOK ÉS ELVÁRÁSOK

Ahogy más téren is, a közös kutatómunkát egy mindenkinek fontos, közös cél tudja összefogni a leghatékonyabban. Az eltérő egyéni érdekek, vélemények ilyenkor háttérbe kerülnek. A mi véleményeink között sok volt a hasonlóság, de a kutatási tervet még nem együtt készítettük. Így azt még nem egyeztettük előre tervezéskor, mik legyenek a mindnyájunknak fontos célok, amiket a kutatással el akarunk és el is tudunk érni. Különböző elvárásokkal fogtunk a munkába, ahogy az menet közben egyre jobban látszott. Gyula és Márta, egyszerre érdekképviselői háttérrel és érintettként, főleg az érintett emberek helyzetében, égető problémáiban szeretett volna változást elérni, minél hamarabb. Kati ennél távolságtartóbban úgy tekintett erre a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

kutatásra, mint aminek feladata ugyan hozzájárulni változásokhoz, de erre inkább közvetve képes úgy, hogy megmutat egy részletet nagyon hátrányos helyzetű emberek mindennapi életéből, problémáiból, a nekik szánt ellátások hiányosságaiból vagy visszásságaiból, amik sokaknak láthatatlanok. Időnként feszültséghez és csalódottsághoz vezetett a különbség az aktivista és az egyetemi-akadémiai szemléletmód között. Ezt valószínűleg részben – de nem teljesen – megelőzhattük vagy csökkenthetjük volna, ha mindhárman részt veszünk a tervezésben a kezdeti lépésektől, és hogyha korán, célzottan és kölcsönösen tisztázzuk a várakozásainkat és a lehetőségeinket.

EGYÉNI LEHETŐSÉGEK, ERŐFORRÁSOK ÉS AKADÁLYOK

Hárman közül csak Katinak volt lehetősége, hogy egyetemistaként, ösztöndíja és szabadon beosztható munkája mellett sok időt fordítson a kutatásra. A kutatással kapcsolatos munka neki egyben a megfelelést jelentett bizonyos, önként vállalt, egyetemmel és ösztöndíjjal járó elvárásoknak. A kutatás sikeres elvégzésétől, a később rá alapuló publikálástól is ó várhatott elősorbán előnyöket. Az ilyen a tevékenységek a tudományos-szakmai előmenetelhez, pályához járulnak hozzá elsősorbán, és ilyesmire hármunk közül ekkor neki volt legtöbb kilátása (bár nem ilyen tervvel fogott a kutatásba).

Folyamatos, saját számítógép- és internethozzáféréssel is csak Kati rendelkezett. Gyula és Márta heti néhány órában vett részt a kutatásban, az egyetemi ösztöndíjból arányosan kiszámított kompenzációval. Emellett a nagyobb bevételért, a megélhetésért végzett munka értelemszerűen elsőbbséget élvezett. Így néha nehéz volt időpontot találni egy-egy kutatási feladatra, vagy átszervezésre volt szükség, ha ütközött vele egy újonnan felmerült munkalehetőség, vagy a munkabeosztás. A szükséges rugalmas szervezést néha nehéz volt összeegyeztetni a kutatás külső, kötött kereteivel úgy, hogy ne kerüljön veszélybe a haladás, a vállalások teljesítése.

Mindhárman életében felmerültek a kutatási időszakban nem várt személyes nehézségek. A lehetséges problémák közül a bizonytalan élethelyzettel és az egészséggel összefüggőkre fokozottan kell számítani hátrányos helyzetű, pl. hajléktalan vagy valamilyen betegséggel küzdő társkutatóknál – bár a kedvezőbb helyzetű kutatókkal is előfordulhatnak. Ezek a nehézségek alkalmilag vagy időszakosan akadályozhatják a részvételt. Érdemes ezért időbeli ráhagyással tervezni a munkát, hogy beleférjen csúszás is a nem várt események miatt, és B-tervvel is készülni az elakadásokra. Bizonyos adottságok, szükségletek mellett pedig, amilyen például a korlátozottság a mozgásban vagy – a mi esetünkben – a látásban, a megszokottól eltérő, testre szabott utakat kell keresni egyes feladatok megoldásához. Ilyen lehet például, mint nálunk is, a személyes és telefonos megbeszélés előnyben részesítése emaillezés helyett, a hosszabb szövegek, dokumentumok felolvasása, a szóbeli hozzá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

szólások lejegyzése a látásban nem akadályozott kutató(k) által. Máskor fontos lehet olyan helyszínt keresni találkozókhöz vagy interjúzáshoz, ami akadálymentes, megfelelő közlekedési eszközzel vagy épp anélkül elérhető, mentes a kutatókat vagy résztvevőket zavaró ingerektől (pl. zajtól, zsúfoltságtól), nem ébreszt kellemetlen emlékeket, érzelmeket, és minden résztvevőnek semleges vagy egyformán otthonos. (Ez utóbbi esetünkben részben valósult meg, az ELTE BGGYK kertjében és a Menhely Alapítvány irodahelyiségeiben tartott megbeszéléseinkkel.) A közös emberi alapvető szükségletek kielégítése mellett a kapcsolatteremtést is segítheti az együtt étkezés, amit a munkával összekötünk. (A mi munkánknál Kati mint projektfelelős és hármunk közül akkor épp a legkedvezőbb helyzetű kutató saját feladatának tekintette rágsálnivaló vagy saját készítésű étel felajánlását a közös étkezéshez a találkozásoknál.)

KÜLSŐ KERETEK

A kutatás kerete egy egyetemi közegre szabott kutatási program volt, jelentős mozgástérrel, de ezzel együtt kötött adminisztratív, pénzügyi és időbeli elvárásokkal. Ezt a programot, ahogy általában az egyetemi, hallgatóktól várt kutatásokat, láthatóan egyetemen belüli szereplőkre (hallgatóra és konzulensre), és a hallgató által egyedül elvégzett kutatómunkára szabták. A program biztosított egy, a kutatás kiadásaira használható keretet. Ennek terhére elvileg vásárolni lehetett kutatást támogató szolgáltatást is, számla ellenében. A számlaképes vállalkozás működtetése azonban nem jellemző munkaforma hátrányos helyzetű emberek esetében, így ez az elvárás nem támogatja tapasztalati szakértők egyszerű, közvetlen bevonását tanácsadói, kutatási feladatokba. A mi esetünkben erre részben a szabad felhasználású egyéni hallgatói ösztöndíjból találtunk megoldást. A pályázati időszak lejártá után még néhány hónapig folytattuk a munkát, ami korábban hármunk egyéni életének eseményei miatt egy időre megtorpant. Ekkor mindhárman külön anyagi kompenzáció nélkül foglalkoztunk vele (Kati még mindig egyetemistaként).

A pályázati programciklus nem módosítható határidőt szabott a munkának. Emiatt az említett, a munkával, egészséggel összefüggő akadályok elhárulását megvárni nem mindig volt idő (például egy-egy nehezen kapott interjúidőpontnál). Ez korlátozta az érintett kutatótársak részvételét. A külső keretből eredő nehézségek egy részét megelőzhetné volna, ha az időtervünk lazább, és több ráhagyás van benne, talán kevesebb teendő vállalása mellett. Segíthetett volna az is, ha előre átgondoljuk a lehetséges kockázatokat, mindazt, ami közbejöhét, és hogy hogyan lehet azt kezelni.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Összegzés

Egy szerintünk fontos műfajról, a részvételi kutatás egy „egyszerűbb” formájáról kíséreltük meg összefoglalni a tapasztalatainkat, a kihívásokat és előnyöket. Az érintett emberek részvételének fontossága mellett akartunk érvelni, és tanulságokat levonni, amik talán másoknak is hasznosak lehetnek egy miénkhez hasonló kutatási helyzetben. Vagyis egyetemistaként vagy érintett kutatóként, és a részvételi kutatásról még viszonylag kevés tapasztalat birtokában.

A közös munka során leszűrt tanulságokból már többet érintettünk. Itt összegyűjtünk, és kiemelünk, továbbgondolunk néhányat.

FELKÉSZÜLÉS

Minél előbb bekapcsolódnak az érintett emberek, annál jobb. Lehet, hogy a közös munka ötlete nem érintett kutatótól származik. De ajánlott bevonni érintett embereket már a pontos téma meghatározásába, és lehetőleg a kutatási terv kidolgozásába is. Ha erre nincs mód, akkor érdemes viszonylag tág kezdeti tervet készíteni, hogy később maradjon még mozgásteret közös gondolkodásra is.

Idő kell megismerni egymást, egymás gondolkodását, főleg, ha a kutatás kapcsán találkozunk és dolgozunk együtt először. Idő kell kialakítani a bizalmat, és kölcsönösen tisztázni a várakozásokat, megfogalmazni a közös célokat. Ehhez érdemes a munkamegbeszéléseken kívül kötetlen találkozásokot is szervezni, és mindenképpen gondoskodni róla, hogy minden résztvevő kényelmesen érezze magát. (Például mindenkinek elfogadható, lehetőleg semleges, kellemes helyen találkozunk, legyen biztosítva mindenkinek enni-, innivaló.)

Ha a kutatás a nem érintett kutató egyetemi közegéhez kapcsolódik, neki pontosan be kell mutatnia az ezzel járó elvárásokat, kereteket is a társainak. Ha a társak még nem vettek részt kutatásban, akkor a kutatómódszertani alapokat is biztosítani kell. Az együttműködés időbeli, anyagi, etikai kereteiről is a munka elején kell megegyezni.

RUGALMASSÁG

A kutatás során többféle váratlan körülmény felmerülhet. Különösen akkor, ha valakinek ez nem a fő elfoglaltsága, nem jártas benne, bizonytalanok a körülményei, a napi megélhetés sok energiáját igényli, és esetleg még egészségi problémák is nehezítik az életét. Ezzel számolni kell az ütemezéskor, az időtervezésben. Eleve több időt kell hagyni a feladatokra, és forgatókönyveket kitalálni olyan esetre, ha valaki átmenetileg vagy tartósan nem tud részt venni valamiben.

A közös munkára is kiható egyéni szükségleteket az elején ajánlott összegyűjteni, és tervezni velük. Ilyen lehet például egy fogyatékoság, egy időként fellángoló kró-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

nikus betegség, a bizonytalan, rossz közlekedés a lakóhelyről, a korlátozott hozzáférés kommunikációs lehetőségekhez (internethez, telefonhoz), olvasási nehézség, családi kötelezettségek, vagy a változó munkabeosztás. Menet közben ezekkel kapcsolatban is elengedhetetlen a megértő hozzáállás, az alkalmazkodás egymáshoz.

Kutatási feladatokra egy nem érintett, egyetemet végzett vagy végző kutatónak általában már valamilyen felkészültsége, az érintett kutatóknak pedig általában nincs. Az együttműködés elején ezért meg kell ismerni mindenki háttérét ebben is, és szükség szerint alapozó módszertani képzést tartani. Később érdemes az egyes kutatási lépésekre is több időt tervezni, mint ha kizárólag módszertanilag már képzett, kutatásban jártas emberek dolgoznának együtt.

Különösen igaz ez a feldolgozásra. A feldolgozást gyakran szokás az adatgyűjtés befejezése után, egyszerre, az összegyűlt sok írott anyag alapján végezni. Érdemes előre végiggondolni, hogy az ilyesmi működik-e az érintett kutatótársak számára is. Előfordulhat, hogy ők nem tudnak egyszerre hosszú időt fordítani elemzésre, vagy nem tudnak nagy mennyiségű szöveget olvasni, esetleg hiányoznak az ilyen munkához a technikai feltételeik (számítógép, netkapcsolat). Ha szükséges, más úton kell haladni. Ilyen lehet például, ha az adatgyűjtési szakaszban felmerülő gondolatokat folyamatosan gyűjtjük, részelemzéseket is végzünk, és írott forma helyett szóban, megbeszéléseken dolgozzuk fel a gyűjtött adatokat.

Érdemes bőven időt hagyni a kutatás eredményeinek megfogalmazására és másokkal való megosztására is. Az egyetemi elvárások miatt általában szükség van akadémiai, tudományos feltételeknek megfelelő előadásra vagy leírásra az eredményekről, az ilyen nyelvet, stílust értő közönség számára. Ez viszont nem az érintett emberek nyelve és kommunikációs tere. Valószínű, hogy tudományos stílusú írásra csak a nem érintett kutatótárs tud vállalkozni. Ilyenkor ajánlott a lehetőségekhez képest közelíteni a közérthetőséghez. Amikor az eredményeket közösen osztjuk meg, érdemes a szóbeli formákat előnyben részesíteni, akár tudományos, egyetemi közegben tartott közös előadás, prezentáció formájában is. De a szélesebb közönség, és kimondottan az érintett emberek eléréséhez „oda kell menni, ahol ők vannak”, és ott, illetve a saját szervezeteiken, nekik szóló szolgáltatásokon keresztül is elmondani az eredményeinket. (A mi esetünkben ilyen lehetett volna például a közösségi média célzott használata, közérthető blogbejegyzések, tudományos ismeretterjesztő cikk, kisvideó készítése, hajléktalan emberek által látogatott helyeken szóbeli megosztási alkalom szervezése, érdekképviseléssel foglalkozó szervezetek felkeresése).

KERETEK

A munkánk külső keretei sok mindent megszabnak, a meglévő mozgásterünkkel viszont éljünk maximálisan! Készüljünk arra, hogy sok kreativitásra lesz szükségünk. Sokat segíthet, ha megértő, támogató külső partnereket keresünk a munkánkhoz.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Egyetemi közegben, hallgatóként dolgozva ilyen lehet a részvételi módszert ismerő, támogató konzulens. Szakmai-érzelmi támogatást nyújthatnak hasonlóan gondolkodó hallgatótársak. Sokat segíthetnek a talán nem szokványos kérdéseinkre, igényeinkre nyitott egyetemi ügyintéző munkatársak is.

Egy egyetemi keretekben folyó kutatásnál a nem érintett kutató olyan módon és azzal arányosan törekedjen érintett emberek bevonására, amennyire megengedi az aktuális felkészültsége, kutatási tapasztalata, személyisége és a kutatás keretei. A vállalás legyen ésszerű, az intézményi keretek és a társak felé is. Mérlegelni kell, hogy hány társsal tudna együtt dolgozni, hasonló szerepben jártas vagy járatlanabb társkutatókkal működni-e együtt, és melyik feladatokban. A kutatásban, vagy épp a részvételi kutatásban kezdőként nehezebb lehet rögtön több érintett kutatótársal, és/vagy az összes felmerülő kutatási feladaton közösen dolgozni. Kevesebb érintett kutatótársal dolgozni, csak bizonyos feladatokban együttműködni (és a kutatáshoz akcióelemeket nem tervezni) az érintett emberek felszínesebb részvételéhez vezet. Viszont a részvétel teljes hiányához képest ez is előrelépést jelenthet, könnyebben megvalósítható az egyedül dolgozó kezdőknek, ezzel növeli a siker esélyét. Ezáltal lépcső lehet a részvételi kutatás, együttműködés tanulásában, és megalapozhatja a további elköteleződést efelé.

Az a reményünk, hogy a jövőben egyre több kutatásban fognak részt venni érintett emberek, és a leendő szakemberekkel is együtt kutathatnak a felsőoktatásban. Örülnénk, ha ebben egy kicsit is segíthetünk valakinek. Gyula szavaival fejezzük be: A legfontosabbak a közös célok és a kitartás. Ha padlót fogtunk, már ránk számolnak, akkor is álljunk fel, és az utolsó menet végére még nyerhetünk.

Irodalom

- Åkerblom, K. (2021): When Peer Support Workers Engage in Co-Creating Mental Health Services: An Unexplored Resource in Mental Health Service Transformation. *Academic Quarter | Akademisk Kvarter*, 23: 49–63. <https://doi.org/10.5278/academicquarter.vi23.7028>
- Åkerblom, K. B. – Ness, O. (2021): Peer support workers in co-production and co-creation in public mental health and addiction services: Protocol for a scoping review. *PLOS ONE* 16(3): e0248558. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248558>
- Barker, S. – Maguire, N. (2017): Experts by Experience: Peer Support and its Use with the Homeless. *Community Mental Health Journal* 53: 598–612. <https://doi.org/10.1007/s10597-017-0102-2>
- Beresford, P. (2019): Public Participation in Health and Social Care: Exploring the Co-production of Knowledge. *Frontiers in Sociology*, 3(41). <https://doi.org/10.3389/fsoc.2018.00041>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Carr, S. (2022): Institutional ceremonies? The (im)possibilities of transformative co-production in mental health. In: Beresford, P. – Russo, J. (eds.): Routledge International Handbook of Mad Studies. Routledge, Oxon, 142–153. <https://doi.org/10.4324/9780429465444-20>
- Costas, Q. – Kepe R. – Szenográdi R. – Nóvak, K. – Bright, Jo – Eronen, J. – Nradý, C. – Puurunen, H. (2018): Kézikönyv hajléktalan emberek önálló lakhatási programjainak megvalósításához II. Útmutató sorstárs segítők bevonásához. Kézikönyv a hajléktalan emberek önálló lakhatási programjainak megvalósításához II. Útmutató sorstárs segítők bevonásához. Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, Budapest. https://bmszki.hu/sites/default/files/fajlok/node-468/Peer%20Guide_HU_FINAL.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 24.)
- Csécsei I. – Csengei A. – Dósa M. – Kleiner I. – Palotai M. – Szakmáry I. T. – Sziráki Z. – Szombathy K. – Tompa I. – Udvarhelyi É. T. – Wittmann N. (2017): „Mikor van a tetteknek ideje, ha nem ilyenkor?!” Részvételi akciókutatás a magyarországi lakhatási mozgalmakról. Kovász, 3–4: 53–63. <http://kovasz.uni-corvinus.hu/2017/lakhas1.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 10.)
- Cserti-Szauer Cs. (2019): Co-production-koncepció – participatív értékteremtés a közszolgáltatások terén. In: Katona V. – Cserti-Szauer Cs. – Sándor A. (szerk.): Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest <https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/katona-vanda-cserti-szauer-csilla-sandor-aniko-szerk-egyutt-oktatunk-es-kutatunk> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 30.)
- Dennis C. L. (2003): Peer support within a health care context: a concept analysis. International journal of nursing studies, 40(3): 321–332. [https://doi.org/10.1016/S0020-7489\(02\)00092-5](https://doi.org/10.1016/S0020-7489(02)00092-5)
- Dósa M. – Udvarhelyi É. T. (szerk.) (2016): Velünk beszélj, ne rólunk! Hátrányokkal induló aktivisták beszélnek életükről és munkájukról. Közélet Iskolája – Napvilág Kiadó, Budapest.
- Fazel, S. – Geddes, J. R. – Kushel, M. (2014): The health of homeless people in high-income countries: descriptive epidemiology, health consequences, and clinical and policy recommendations. Lancet, 384(9953): 1529–1540. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(14\)61132-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(14)61132-6)
- Finlayson, S. – Boelman, V. – Young, R. – Kwan, A. (2016): Saving Lives, Saving Money. How Homeless Health Peer Advocacy Reduces Health Inequalities. The Young Foundation – Groundswell – Oak Foundation, London. https://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2015/03/YOFJ4062_Homelessness-report-01_16-WEB-INTS.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 20.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Gyöngyösi K. – Balog Gy. – Erdőhegyi M. (2021): Segítség vagy ellenőrzés? A hatalom működése hajléktalan és pszichés problémákkal küzdő (pszichoszociális fogyatékossgal élő) emberek életében. In: Rékasi N. – Sándor A. – Bányai B. – Kondor Zs. (szerk.): Széttartó összhang: Fogyatékossgtudomány Magyarországon. ELTE BGGYK, Budapest, 227–246. <http://hdl.handle.net/10831/62365> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 05.)
- Gyöngyösi K. – Erdőhegyi M. – Balog Gy. (2021): „Mi vagyunk a legutolsó hely.” Pszichoszociális fogyatékossg (pszichés problémák) hajléktalan emberek között, budapesti alacsony küszöbű hajléktalan-ellátásban dolgozó szociális munkások tapasztalatai tükrében. *Esély*, 31(2): 114–138. <https://doi.org/10.48007/esely.2021.2.7>
- Iván Z. – Kalányos Gy. – Horváthné Somogyi I. – Cseri-Szauer Cs. (2019): A Támogatott lakhatás elmélete és gyakorlata – egy inkluzív felsőoktatási kurzus tapasztalatairól. In: Katona V. – Cserti-Szauer Cs. – Sándor A. (szerk.): Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest, 146–155. <https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/katona-vanda-cserti-szauer-csilla-sandor-aniko-szerk-egyutt-oktatunk-es-kutatunk> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 30.)
- Kassai Sz. – Pintér J. N. – Rácz J. (2015): Addiktológiai területen dolgozó tapasztalati szakértők: interpretatív fenomenológiai analízisen alapuló kutatás. *Psychiatria Hungarica*, 30(4): 372–388.
- Katona V. – Cserti-Szauer Cs. – Sándor A. (szerk.) (2019): Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest. <https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/katona-vanda-cserti-szauer-csilla-sandor-aniko-szerk-egyutt-oktatunk-es-kutatunk> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 30.)
- Király G. (2017): Részvétel mint kutatási szemlélet: Fogalmi áttekintés a részvételi kutatás témájában. *Kultúra és közösség* 48(3): 79–94.
- Kovács V. (2019): Önállóan lakni – Közösségben élni mozgalom tapasztalatai egy doktori kutatás keretében. In: Katona V. – Cserti-Szauer Cs. – Sándor A. (szerk.): Együtt oktatunk és kutatunk! Inkluzív megközelítés a felsőoktatásban. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest, 88–99. <https://www.eltereader.hu/kiadvanyok/katona-vanda-cserti-szauer-csilla-sandor-aniko-szerk-egyutt-oktatunk-es-kutatunk> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 30.)
- Lajos V. (2016): Részvétel és együttműködés. Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* 100: 23–40.
- Linder, A. (2020): Les savoirs expérientiels des pairs-aidants en santé mentale : une perspective sociologique. In: Franck, N. – Cellard, C. (eds.) (2020): La pairaidance en santé mentale: une entraide professionnalisée. Elsevier Masson,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

- Issyles-Moulineaux https://serval.unil.ch/resource/serval:BIB_ED634805952C.P001/REF.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 10.)
- Magyar Máltai Szeretetszolgálat Hajléktalanellátási Munkacsoportja (2019): Sors-társ segítés. Jó gyakorlat a hajléktalanellátásban. Elektronikus kiadvány. https://maltai.hu/assets/uploads/files/85edb-sorstars-segites_-jo-gyakorlat-a-hajlektalan-ellatasban.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 15.)
- Misetics B. (2018): Méltóság, állampolgáriság és szükségletek – A Város Mindenkié csoport politikájáról. In: Antal A. (2018): *Mozgalmi társadalom*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 185–219.
- Müller, M. – Pihl-Thingvad, S. (2020): User involvement in social work innovation: A systematic and narrative review. *Journal of Social Work* 20(6): 730–750. <https://doi.org/10.1177/1468017319837519>
- Osborne, S. P. – Nasi, G. – Powell, M. (2021): Beyond co-production: Value creation and public services. *Public Administration* 99: 641–657. <https://doi.org/10.1111/padm.12718>
- Perlusz A. (szerk.) (2017): Kutatási beszámoló a pszichoszociális fogyatékkal élő személyek helyzetét feltáró országos kutatásról. A Gyógypedagógia Fejlesztéséért Alapítvány, Budapest. https://www.eltereader.hu/media/2018/09/ELTE_2018_Kutatasi_beszamolo_READER.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 10.)
- Philippot, P. – Lecocq, C. – Sempoux, F. – Nachtergael, H. – Galand, B. (2007): Psychological Research on Homelessness in Western Europe: A Review from 1970 to 2001. *Journal of Social Issues*, 63(3): 483–504. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2007.00520.x>
- Rác J. – Szabó G. (2008): A kortárs és sorstárs segítés módszere. In: Rác J. (szerk.): *Az Esélyteremtés új útjai: kortárs és sorstárs segíttéssel szerzett tapasztalataink*. L'Harmattan, Budapest, 12–52.
- Scott, A – Doughty, C. (2012): Care, empowerment and selfdetermination in the practice of peer support. *Disability & Society*, 27(7): 1011–1024. <https://doi.org/10.1080/09687599.2012.695578>
- Tremkó M. – Golenya É. (2018): Tapasztalati szakértők a felépülésben. In: Petke Zs. – Tremkó M. (szerk.): *Felépülés a függőségből: szerencsejáték és szerhasználat*, Medicina Kiadó, Budapest, 211–221.
- Udvarhelyi É. T. és az „Utca és jog” Kutatócsapata (2019): „Itt újra megindult az agyam” – Az állampolgáriság visszaszerzése részvételi akciókutatással. In: Udvarhelyi É. T. – Dósa M. (szerk.): *A kutatás felszabadító ereje – A részvételi akciókutatás elmélete és gyakorlata*. Napvilág Kiadó – Közélet Iskolája, Budapest, 274–299.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Módszertani megújulás...?

Hivatkozott honlapok:

A Város Mindenkié (AVM) csoport:

<https://avm.merce.hu>, illetve 2020. októberig: <https://avarosmindenkie.blog.hu>

Az AVM „Utca és jog” részvételi akciókutatásának eredményei:

https://avarosmindenkie.blog.hu/2012/11/14/_ha_nincs_penzed_nincs_jogod_kutatasi_jelentes_a_fedel_nelkul_elo_embereket_ero_diszkriminaciorol

Első Kézből a Hajléktalanságról társadalmi szemléletformáló program:

<https://fedelnelkul.hu/első-kezből-a-hajléktalanságról>

Közélet Iskolája Alapítvány:

<https://kozeletiskolaja.hu>

KÖZELKÉP

Társadalmi rétegek polarizálódása és heterogénebbé válása, a „nagyszerkezet” beállításával¹

Dilemmák az utóbbi két évtized kutatásai alapján

HARCSA ISTVÁN²

ABSZTRAKT

Az utóbbi időszakban a vizsgálatok inkább a polarizálódásra irányultak, és meglehetősen kevés figyelmet kaptak az egyes rétegek belső tagoltságával kapcsolatos kérdések. Jelen kutatás legfontosabb célja az volt, hogy empirikus alapon képet adjon az egyes rétegek heterogenitásáról, illetve ezzel párhuzamosan a „nagyszerkezet” beállításáról. A vizsgálatot a KSH 2016. évi rétegződés adatfelvétele alapján végeztük, amelynek különösen nagy mintája jó lehetőséget adott a kérdéskör kibontásához. A tapasztalatok arra utaltak, hogy a heterogenitás jellemzőinek feltárása csak a különböző modellek és sémák továbbfejlesztése alapján oldható meg. Ezzel kapcsolatosan a kulcskérdés az volt, hogy az általunk használt Andorka séma módosításával sikerül-e pontosabb ismereteket szerezni az egyenlőtlenségek alakulásáról. Eredményeink arra engednek következtetni, hogy az újabb sémaváltozatok alapján jóval nagyobbak a rétegeken belüli egyenlőtlenségek, mint amit az alapséma jelzett.

KULCSSZAVAK: rétegződés, társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás, egyenlőtlenség

ABSTRACT

Polarization and heterogenization of social strata, with the conservation of „the big structure” (Dilemmas on the basis of researches made in the late two decades)

Recently the investigations were focused rather the polarization, so the questions connected with the inner structure of the different strata got less interesting. The most important aim of our study to give an empirically founded picture about the heterogeneity of the different strata, and parallelly about the conservation of „the big structure” of the society. The study was based on the survey of stratification carried out by The Hungarian Statistical Office, in 2016. Observations

¹ A tanulmány első változatáról műhelyvitát rendezett a Fényes Elek Társadalomstatistikai Társaság (FETE) és az MSZT Társadalomstatistikai szakosztálya, amelyen Berger Viktortól, Huszár Ákostól, Lengyel Györgytől, Róbert Pétertől, valamint Tóth István Györgytől kaptam nagyon értékes tanácsokat, és rajtuk kívül pedig Szelényi Ivántól, Tardos Róberttől, melyekért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Ezek döntő részét igyekeztem megfogadni, és az anyagban maradt további tisztázatlan részeket saját hiányosságaimnak lehet betudni.

² Szociológus, e-mail: harcsa.istvan05@gmail.com

KÖZELKÉP

showed, that the revealing of the attributes of the heterogeneity can be solved only by developing the different models and schemes. The key question was, that by the modification of Andorka scheme could we gather more punctual informations about the formation of the inequality? Our results mirrored, that by the help of the revised schemes we could show bigger inequality, than with the original ones.

KEYWORDS: stratification, social structure, social mobility, inequality

Bevezető

Az utóbbi időszakban meglehetősen kevés figyelmet kaptak az egyes rétegek belső tagoltságával kapcsolatos kérdések, ezért azok heterogénebbé válására vonatkozó ismereteink is hiányosak.³ Emiatt komoly hézagok alakultak ki a társadalmi szerkezet kellően árnyalt bemutatásában, és annak értelmezésében. Tény, hogy az évtizedekkel ezelőtt – többnyire szakmai konszenzussal – kialakított réteg kategóriák belső tartalmát „kikezdték”, és erodálták a strukturális változások. Ennek következtében fogalmi szinten is kérdésessé vált a relevanciájuk, és ezzel összefüggésben azok a tagolódási modellek és sémák⁴ is, amelyek ezeken alapultak. Következésképpen, nézetünk szerint szükségessé vált a társadalmi tagolódás bemutatását szolgáló valamennyi korábban kialakított séma újragondolása.

Empirikus kutatásunk egyik legfontosabb célja, és egyúttal sajátossága az, hogy rámutassunk a tagolódás bemutatására szolgáló – *korábbi évtizedekben kialakított – Andorka alapséma hiányosságaira, továbbá, annak továbbfejlesztésével megpróbáljuk a mai rétegszerkezet főbb jellemzőit bemutatni.* Úgy véljük, hogy e cél megvalósítását tekintve, a kapott eredmények hiánypótlóak, ugyanis az eddigi hazai kutatások zöme alapvetően a polarizálódási folyamatokra fókuszált. Az ily módon kapott összkép ezért felemás, tekintve, hogy a polarizálódás jelensége nincs beágyazva a nagyhatású differenciálódási folyamatokba, ennek következtében a társadalom alsó és felső rétegei közötti társadalmi távolságok növekedése is csak részlegesen értelmezhető. Ez alatt azt értjük, hogy nem csupán az alsó és a felső, hanem a közbülső rétegek differenciálódására vonatkozó ismeretek hiánya is hozzájárul ahhoz, hogy a polarizálódás jelenségéről kapott kép túlzottan általános. Azt is feltételeztük, hogy az utóbbi időszakban a polarizálódás jelensége összekapcsolódott az egyes rétegek heterogenitásának a változásával. Ez utóbbi mögött részben a rendszerváltozást kö-

³ Mindez részben a témakörben folytatott empirikus kutatások viszonylag alacsony mintanagyságával is magyarázható. Kézenfekvőnek tűnik ugyanis, hogy – a szokásos - pár ezres minták alapján nincs lehetőség arra, hogy viszonylag karakterisztikus módon mutassuk be a hagyományos rétegek belső tagoltságát, tehát heterogenitását.

⁴ A modellek és sémák erodálódása kapcsán hangsúlyozni szeretnénk, hogy ezt szinte „természetesnek” tekinthetjük, hiszen azokat – kis kivételtől eltekintve – alapvetően a nagyszerkezet leképezésére alakították ki, ezért azok eleve nem vették figyelembe az egyes rétegek belső differenciálódása révén bekövetkező tagoltabbá válást.

KÖZELKÉP

vető erőteljes strukturális átalakulások, részben a felsőfokú képzés komoly mérvű kiterjesztése húzódik meg.

Végül azt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy megfelelő időbeli összehasonlítás hiányában *nem tudjuk, hogy a változások nyomán heterogénebbé váltak-e az egyes rétegek*, vagy csupán a korábbiakhoz képest másféle törésvonalak mentén megy végbe az utóbbi időszakban megfigyelhető differenciálódás.

Jelen tanulmány része egy nagyobb kutatásnak, amelynek első lépéseként az Andorka séma általunk módosított változatai alapján, a KSH 2016. évi rétegződés vizsgálatából feldolgozott adatokat, illetve az ezekből levonható következtetéseket mutatjuk be. E sémaváltozatok alkalmasak lehetnek az egyes rétegek belső tagoltságának árnyaltabb megragadására, amelynél elsősorban az életkörülmények néhány területén megfigyelhető differenciálódásra fókuszálunk.⁵

A fentiek alapján az elemzésben az alábbi kutatási kérdések kerültek előtérbe:

1. Milyen trendek jellemzik a foglalkozási státus szerinti nagyszerkezetet az utóbbi időszakban (különösen a 2001–2016 között), és miként lehet azokat értelmezni?
2. Milyen sajátosságok figyelhetők meg az egyes rétegek belső tagoltságában, illetve milyen tényezők húzódnak meg ezek mögött?⁶ *Igazolható-e az a hipotézis, hogy a belső tagoltságot kialakító rendezőelvek tekintetében számottevően különböznek egymástól az egyes nagycsoportok?*
3. Az egyes rétegek belső tagoltságát az iskolai végzettség, illetve a jövedelmi státus alapján próbáljuk bemutatni. Kérdés, *hogy mekkora „társadalmi távolságok” mutathatók ki – az életkörülmények néhány szegmensében – az ily módon kialakított kategóriák között? Továbbá, ezen eredmények mennyiben módosíthatják a társadalm szerkezet – utóbbi időszakban tapasztalt – formálódásáról alkotott eddigi képet?*

Az utóbbi időszak rétegződés kutatásainak tapasztalatai

Az utóbbi időszak kutatásait értékelve egyetértünk Róbert Péternek azzal a megállapításával, hogy „társadalmi szerkezet *összképére*, a társadalom osztály- és rétegszerkezetére vonatkozóan inkább az átfogó és célzott kutatások hiánya jellemző az ezredforduló után, Kolosi (2000) monográfiáját követően.” (Róbert 2015: 76) Ezt is fi-

⁵ Miután a szokásos szociológiai kutatásoktól eltérően igen nagy mintából dolgoztunk, ezért az elemzésünk nagyon részletes leíró jellegű táblázatokra támaszkodik, azonban ezeket terjedelmi okok miatt nem tudjuk bemutatni.

⁶ Itt jegyezzük meg, hogy némiképp hasonló kérdéseket fogalmazott meg Éber Márk Áron legutóbbi, a hazai osztályszerkezet alakulásával foglalkozó művében: „Vajon életkörülményeiket, életesélyeiket, erőforrás-portfólióikat és mozgásterüket tekintve láthatók-e érdemi különbségek a köztes, illetve közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű, alsóbb osztályhelyezetei valamint az alsó-alávetett munkásosztályok kedvezőbb helyzetű felsőbb osztályhelyezetei között?” (Éber 2020: 219)

KÖZELKÉP

gyelembe véve, elmondhatjuk, hogy egy „érdeklődési hullámhegy” utáni időszakban vagyunk, ez alatt azt értjük, hogy néhány évvel ezelőtt több olyan kutatás is zajlott, amely a társadalmi tagolódás valamely metszetét vette célba. Az e kutatásokról szóló vitákon,⁷ illetve az azokra reflektáló írásokban többnyire „vegyes” kritikai fogalmazódott meg, és zömük arra a következtetésre jutott, hogy a hazai rétegszerkezetben megjelentek a zártabbá válás jelei.

A társadalmi tagolódásra és főleg mobilitásra vonatkozó, nemzetközi metszetben megjelenő eredmények és kritikák alapján ugyancsak vegyes kép bontakozik ki (Mills – Colin 2014). Ennek kapcsán csupán két jelentősebb nemzetközi mobilitás vizsgálatot emelünk ki, közülük az egyik, 13 kelet-, illetve kelet-közép-európai országra vonatkozott, amelyben a kutatók a 90-es évek első fele, illetve a 2000-es évek második fele közötti időszakban megfigyelhető trendeket mutatták be (M. Jackson – G. Evans 2017).⁸ Arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgált időszakban – a kiválasztott országokban – 30-40%-kal esett vissza a fluiditás. Ám ehhez azt is hozzátették, hogy jelentősen befolyásolhatta az eredményeket az a körülmény, hogy a vizsgálat második hullámára a 2008. évi világválsághoz közeli időszakban került sor. Tény, hogy a vizsgálatot meglehetősen kismintákon végezték, amely az adatok relevanciáját jelentős mértékben megkérdőjelezi.

A másik nemzetközi összehasonlítás a 2000-es években gyűjtött adatokon alapult, és 30 európai országra terjedt ki, ám az egyes országokra vonatkozóan ez esetben is többnyire nagyon alacsony elemszámok voltak a mintában.⁹ A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy „...a teljes mobilitási rátákat illetően, az országok közötti különbségekben nincs egyértelmű minta, sem a modernizációval és technológiai fejlettséggel, sem a gazdasági egyenlőtlenségekkel, sem a jóléti állam típusával összefüggésben.” (Bukodi – Paskov – Nolan 2017: 15). A kutatók ez esetben is a rétegszerkezet zártabbá válását, illetve ezzel összefüggésben a fluiditás mérséklődését konstatálták.

⁷ A Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE) – egyfajta témagondozás keretében – néhány esetben műhelyvitákat rendezett a kutatásokról. E műhelyvitákon sor került az egyes modellek kritikai értékelésére, amelyek bizonyos támpontokat nyújtanak a jelen írás keretében megjelenő tanulságok megfogalmazására is (Harcsa 2016a, Harcsa 2016c, Harcsa, 2016d, Bánóczy – Kabai – Kovássy 2015, Éber 2016).

⁸ A kutatás során 13 országra vonatkozóan 14 905 férfit és 17 715 nőt kérdeztek meg, két hullámban, az első 1993–1996 között volt, a másik 2007-ben. Számos országban ezer fő alatti volt a minta elemszáma, amely – miután nemek szerinti bontásban elemezték – nagyon komoly korlátokat jelentett. A társadalmi tagolódás bemutatására az EGP modellt használták.

⁹ A kutatás céljára az ESS 2002–2010 közötti öt hullámának összevonásával alakították ki egy adatbázist, amelyben a célsokaságot a 25–64 év közötti férfiak jelentették. A teljes minta 71 836 főt tett ki, amelyen belül a legalacsonyabb érték Olaszországban (891), a legmagasabb Németországban (4740) volt.

KÖZELKÉP

A POLARIZÁLÓDÁSSAL KAPCSOLATOS HAZAI KUTATÁSOK TANULSÁGAI

Az utóbbi 10-15 év kutatásai két irányból is jelezték a társadalom tagoltabbá válását, közülük az egyik a réteg/osztály szerkezet alakulása felől közelítette meg a folyamatokat. Így például Kolosi Tamás és Keller Tamás az 1982-2009 közötti időszakra vonatkozóan arra a következtetésre jutottak, hogy „a piaczgazdaság kiépülésével az elit jobban „elhúz” a társadalom középső részétől, mint amennyire a depriváltak leszakadnak onnan.” (Kolosi –Keller 2010: 134) Egy további kutatás – a 2002–2010 közötti időszakra vonatkozóan – pedig azt hangsúlyozta, hogy a piramis alakú magyar társadalom alja egyre inkább kiszélesedik, miközben a teteje egyre szűkül (Kolosi – Pósch 2014). E diagnózissal egybecseng Róbert Péter következtetése, aki úgy látta, hogy a társadalomban kevesen vannak felül, és sokan alul (Róbert 2015), valamint Éber Márk Áron megállapítása, aki a magyar társadalom osztályszerkezetét egy megnyúló vízcsepphez hasonlította (Éber 2020). A 2001–2016 közötti időszakra vonatkozóan pedig a KSH-ban készült elemzés mutatta ki, hogy „a rétegszerkezet változásában polarizációs trend mutatkozik: a réteghierarchia felső és alsó csoportjai nagyobb arányban bővülnek, mint a középső szegmenshez tartozók.” (KSH 2018: 5) Ez utóbbihoz csupán annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy jelen tanulmány adatai mindezt azzal egészítik ki, hogy e bővülés – ezen időszakra vonatkozóan – egyúttal tagoltabbá válást is jelent.

A másik irány a jövedelemegyenlőtlenségek trendjei alapján próbált képet adni a polarizálódás jellegéről és mértékéről, amelyet leginkább Tóth István György kutatásai mutattak be a legrészletesebben, a 2003-2012 közötti időszakra vonatkozóan (Tóth 2005, 2013). A szerző – bizonyos mértékig túllépve a jövedelemegyenlőtlenségek körén – a következőt állapította meg: „A társadalomban több szempontból is polarizációs folyamat zajlott le. Egyfelől jól láthatóan erősödött a jövedelemeloszlás alsó szegmenseinek további elszegényedése. Másfelől erősödött a háztartások foglalkoztatási/munkaerőpiaci elkülönülése is: növekedett azoknak a személyeknek az aránya, akik olyan háztartásban élnek, ahol a háztartásfő foglalkoztatott és van más foglalkoztatott is, de nőtt azon személyek aránya is, akik olyan háztartásban élnek, ahol egyáltalán nincs aktív foglalkoztatott.” (Tóth 2013: 6) Kérdés, hogy az utóbbi időszakban miként alakultak a fenti leírt folyamatok?

Összegezve, az eddigi kutatások közös jellemzője az volt, hogy alapvetően a polarizálódás folyamatára fókuszáltak. Valójában azonban a tagolódás bonyolultabb módon zajlik, mert egy-egy rétegen/osztályon belül is komoly „széthúzások” jelenhetnek meg, amelyek miatt azok heterogénebbé válnak. Ezzel kapcsolatosan fontos körülmény, hogy a használatban levő rétegződési sémákat is alapvetően a „nagyszerkezet” leképezése érdekében alakították, ily módon szinte „természetesnek” tekinthetjük azok erodálódását, következésképpen az egyes rétegek belső differenciálódása révén bekövetkező tagoltabbá válást nem tudják bemutatni.

KÖZELKÉP

Módszertani megfontolások a sémamódosítás során

A fentiekben kitértünk az egyes modellek hiányosságaira, és ezzel kapcsolatosan érdeemesnek véljük megemlíteni Angelusz Róbert álláspontját, aki az alábbiakban foglalta össze kritikáját: „A különböző stratifikációs modellek csak fogyatékosan tudnak eleget tenni annak a hagyományos elvárásnak, hogy jól áttekinthető, adekvát leírást adjanak a társadalmi nagycsoportokról, és valamiféle fogódzót nyújtsanak a szövevényes társadalmi viszonyok közötti eligazodáshoz.” (Angelusz 2004: 4)

Úgy véljük, hogy jogos a fenti kritika, ám ezzel kapcsolatosan továbbra is számos kérdés maradt nyitva. *Először is tisztázni kell, hogy alapvetően a modellekkel van-e gond, vagy magukkal a társadalmi rétegekkel, mint a tagolódást leíró egyik lehetséges kategóriarendszerrel?* Ha a modellekkel, akkor mi módon lehet meghaladni a használatban levők hiányosságait, másképpen fogalmazva, miként lehet a modellek „korszerűsítésével” a társadalmi rétegeket relevánsabb módon megközelíteni? Miután azonban – a hagyományos, illetve az ezek nyomvonalán kialakított modellek paradigmájának értelmében – a társadalmi rétegeket alapvetően a munkamegosztás rendszerében elfoglalt pozíció alapján fogalmazták meg, ezért e téren felmerült a paradigmaváltás gondolata is (Kovács et al. 2017, Harcsa 2020). Erre vonatkozóan volt is kísérlet, amely sok tapasztalatot hozott. Úgy véljük azonban, hogy emellett szükség van a modellek „korszerűsítésére” is.

Ha viszont a társadalmi rétegekkel, tehát mint a kategóriarendszer relevanciájával van gond – akkor szélső esetben –, az a kérdés is felmerülhet, hogy szükség van-e ezekre, mint a vizsgálat tárgyát képező alakulatokra? Ha a válasz nem, akkor ezek helyett relevánsabb társadalmi kategóriákat kell kialakítani. Ám olyan vélemény is lehetséges, mely szerint a korábban – több-kevesebb szakmai konszenzussal – kialakított társadalmi rétegeket összetartó erő meglazult, és felerősödnek a széttartó vonások, mi által azok tagoltabbá válhattak. Ez esetben *a rétegekre úgy tekinthetünk, mint egyre absztraktabbá váló kategóriákra, amelyek csak belső tagoltságuk kibontása alapján kapnak kellően értelmezhető tartalmat.*

Ez utóbbi gondolat mentén kísérletet tettünk a hagyományos társadalmi rétegek tagoltabb formában való bemutatására, miközben „félszemmel” arra is gondoltunk, hogy ezt a lépést összekössük a tagolódás kutatásának olyan irányba való kiterjesztésével, amely az „alulról” való építkezés logikáját követi. Tömören, a sémafejllesztést oly módon célszerű végrehajtani, hogy megtartjuk ugyan a hagyományos társadalmi rétegeket, azonban igyekszünk azokat tagoltabb formában kialakítani. Itt jegyezzük meg, hogy az „alulról” való megközelítés tekintetében – későbbi kutatásunk – sok tekintetben követni fogja bizonyos nemzetközi vizsgálatok megközelítés módját (J. O. Johsson – D. B. Grusky – M. Di Carlo – R. Pollak – M. C. Brinton 2007). A kutatók ez esetben nagyszámú mikrocsoportot (micro-classes) alakítottak ki, abból a megfontolásból, hogy az eddigi modellek nem alkalmasak a tagolódás színes világának a megragadására.

KÖZELKÉP

Az általunk elkezdett sémamódosítás során abból a feltételezésből indultunk ki, hogy az alkalmazott sémák, és benne a társadalmi kategóriák nem tekinthetők pusztán „technikai” jellegű eszközöknek, hanem (tudatosan, vagy ösztönösen) azok többnyire meghatározott társadalomképhez társulnak (Harcsa 2016). Nézetünk szerint a társadalmi rétegek, mint kategóriák – több más megfontolás mellett – azon elméleti alapvetésre épültek, hogy *a társadalmi térben a tagolódás több szinten „szerveződik”, és a különböző szintek között, különböző erősségű, horizontális és vertikális kapcsolódás jön létre, amelynek „csúcán” a „nagy kategóriák”, tehát a társadalmi rétegek állnak.* Az induktív megközelítést alkalmazva, a sokféle társadalmi „kiscsoportot” – a tartalmi hasonlóság alapján – először nagyobb aggregátumokba, majd ezt követően rétegekbe lehet besorolni.¹⁰

Az Andorka séma módosításánál praktikusán egy „kitágított térben” próbáltuk újragondolni a rétegek kategóriákat, és leginkább azok belső tagoltságát.¹¹ Feltételezésünk szerint a differenciálódási folyamat valamennyi rétegben végbemegy, amit adataink vissza is igazoltak. Erre alapoztuk azt a hipotézisünket, mely szerint – a *homogenitást/heterogenitást illetően – számottevő eltérések lehetnek az egyes rétegek között, és ez a körülmény meghatározhatja a belső tagoltságot.*

A sémaváltozatok

Előrebocsátjuk, hogy – terjedelmi okok miatt – a sémamódosítással kapcsolatos módszertani megfontolások részletesebb kifejtésétől el kellett tekintenünk, ezért csupán a legszükségesebb információk közlésére szorítkoztunk. Mindenekelőtt megemlíttjük, hogy az adatfeldolgozást csak a foglalkoztatottakra végeztük el, miután nem volt célunk a teljes népesség tagolódási jellemzőinek a bemutatása.

Fontos kérdésnek véljük, hogy a sémafejlesztés során – a tagoltabb viszonyok bemutatása érdekében – *miért emeltük be az alkotó elemek közé az iskolai végzettséget, illetve a jövedelmi státust?* Ezzel kapcsolatos egyik kézenfekvőnek tűnő szempontunk az volt, hogy – az empirikus tapasztalatok szerint – a munkaerőpiaci státus mellett az iskolai végzettség és a jövedelmi státusz tekinthető a tagolódás legmarkánsabb tényezőinek. A másik szempont pedig az, hogy – az utóbbi két évtizedben – egyre erőteljesebb változások következtek be az iskolai végzettség, illetve a jövedelmi stá-

¹⁰ Kezdetektől fogva e megfontolás vezérelte a társadalomstatisztikán belül a foglalkozásstatisztikát, amikor az egyedi foglalkozásokat megpróbálta különböző szintű csoportokba besorolni (Harcsa 2020).

¹¹ Úgy véljük, hogy a séma elasztikusságát alapvetően azzal lehet biztosítani, ha azt különböző aggregáltsági szinteken alakítjuk ki. A tanulmány fókuszában álló Andorka sémát már a 80-as évek derekán is ennek szellemében építettük fel, nevezetesen az alapot egy 190 elemű, összevont foglalkozási kategória alkotta, majd a következő szinten 43 foglalkozási csoport, e felett egy 19 kategóriás, végül a „csúcson” egy 9 kategóriát (társadalmi csoportot) tartalmazó szint szerepelt (Harcsa – Kulcsár 1986). Itt jegyezzük meg, hogy a KSH 1992. évi „Társadalmi tagozódás, mobilitás” felvételéből származó adatokat is ugyanezen aggregáltsági „minta” szerint alakítottuk ki (Bukodi – Harcsa – Reisz 1994).

KÖZELKÉP

tus szerepében. Az iskolai végzettség esetében, korábban a felsőfokú képzés dinamikus kiterjesztése ment végbe, amelynek hatása – a jelenlegi körülmények között – ambivalens, miután a diplomát szerzők többségének ugyan komoly munkaerőpiaci előnyöket biztosít, ám a diplomát igénylő munkakörök fokozatos telítődése miatt, számottevő azon diplomások hányada, akik csak alacsonyabb végzettséget igénylő munkakörökben tudnak elhelyezkedni. E körülmény komoly mértékben hozzájárult a szellemi foglalkozásúak tagoltabbá válásához.

Ugyancsak fontos folyamatnak tekinthetjük a jövedelmi egyenlőtlenségek – hullámzásokkal tarkított – növekedését, amely hipotézisünk szerint jelentős szerepet játszik nem csupán a nagycsoportok közötti, hanem az azokon belüli különbségek kialakításában is. A jövedelmi státus gyakorta átmetszi a munkaerőpiaci státus határait, ami érthetően hozzájárul a hagyományos rétegekről alkotott kép homályosabbá válásához. Úgy véljük tehát, hogy a fentiekben *említett két rétegeképző dimenzióban folyamatosan bekövetkezett változások „elégéses” okot szolgáltatnak a korábbi paradigmatis keretek „korrigálására”,* nevezetesen a tagolódási sémának a változó viszonyokhoz való átigazítására. Itt szeretnénk megemlíteni, hogy más kutatók is próbálkoztak az adott réteg modell más típusú változókkal való kiterjesztésére, így például Kolosi Tamás és Pósch Krisztián, akik a foglalkozási státus mellett beemelték az iskolai végzettséget, a jövedelmet, valamint a háztartások felszereltségét jellemző kompozit indikátort (Kolosi – Pósch 2014).

Adatok

Kutatásunk a KSH 2016. évi mikroczensúzához kapcsolódó társadalmi rétegződés vizsgálat másodfeldolgozásán alapul. A mikroczensú az népesség 10%-ra terjedt ki, amelynek egy 1/5-ös almintáján került lekérdezésre a rétegződés felvétel, ami több mint 100 000 sikeresen kitöltött kérdőívet eredményezett, és ennek almintáján került sor a jövedelem felvételre, amely mintegy 80%-os válaszadás mellett közel 40 ezer válaszadót jelentett.¹² A szokatlanul nagy minta igen részletes bontásokra ad lehetőséget, és erre alapozva a tanulmány viszonylag sok táblázatot közöl, abból a megfontolásból, hogy a kismintán dolgozó kutatótársak számára kellő referenciát nyújthasson.

¹² A felvétel célkitűzéseiről és sajátosságairól lásd: Huszár 2016, Huszár – Záhonyi 2018b.

KÖZELKÉP

Eredmények

Először az „alapséma” alapján vázoljuk fel a rétegszerkezet 2001–2016 közötti alakulásának főbb tendenciáit, majd ezt követően az iskolai végzettséggel, illetve a jövedelmi harmadokkal kibővített sémaváltozatok segítségével.

Tagolódás az „alapséma” alapján

Első lépésben a foglalkozási státus szerinti „nagyszerkezetben” megfigyelhető trendeket mutatjuk be, majd ezután megpróbáljuk ezeket értelmezni.

TRENDEK

Idősoraink első látásra arra engedtek következtetni, hogy *a jelenlegi rétegszerkezet a „mozdulatlanság” jeleit hordozza* magán (1. tábla). Úgy véljük, hogy ez nem igazán meglepő, hiszen – a 2000-es években – nem következtek be olyan erőteljes strukturális változások, mint a 90-es években, amelyek viszont egyértelműen a rendszerváltással hozhatók összefüggésbe.¹³ Azt mondhatjuk tehát, hogy a rendszerváltozások generálta nagyhatású gazdasági, társadalmi, és politika folyamatok „lecsengése” szinte szükségszerűen eredményezte az észlelt folyamatot. Mindezek miatt az utóbbi két évtized meghatározó vonásának tekinthetjük *a társadalmi rétegek szintjén megjelenő plafonok (kiterjedési korlátok) megjelenését, amit a rétegszerkezet beállásának is tekinthetünk*.

A plafonok megjelenésének általános érvényűségén az sem változtat érdemben, hogy az utóbbi időszakban a segéd munkások részaránya számottevő mértékben növekedett. Ennek döntő oka az, hogy a korábbi időszakban a képzettség nélküliek komoly hányada a munkaerőpiacon kívül volt, ám az utóbbi időszakban közülük sokan foglalkoztatottá váltak, és ily módon gyarapították a segéd munkások körét. Továbbá azt is meg kell említenünk, hogy időközben a segéd munkásság is differenciálódott, oly módon, hogy egy részük, bizonyos jól fizető munkakörökben a csoportátlagot jóval meghaladó jövedelemre tesz szert, amit adataink is igazoltak.

Érdemes még azt is megemlíteni, hogy az idézett kutatások a zártabbá válást a társadalmi nagycsoportok szintjén észlelték, ami nem zárja ki a kiscsoportok szint-

¹³ Ennek kapcsán meg kell említenünk, hogy a 2008. évi gazdasági és pénzügyi válság a közép-kelet-európai térségre is komoly gazdasági és társadalmi terheket rótt, ám ez a körülmény alapvetően az életkörülmények és a megélhetési viszonyok terén okozott károkat, amelynek nyomán növekedtek a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, és egy időre a munkanélküliség. A 2010 után beindult gazdasági növekedés „zöld utat” adott a gazdasági visszarendeződésnek, és ennek eredményeként a társadalmi szerkezet alakulását befolyásoló mechanizmusok is konszolidálódtak. Mindez alapvetően azzal magyarázható, hogy a gazdasági „visszarendeződés” nem igazán járt együtt komoly strukturális változásokkal, ezért a rétegszerkezetben sem következett be jelentősebb módosulás.

KÖZELKÉP

jén is hasonló folyamat ment végbe, sőt, az is elképzelhető, hogy ez utóbbi szinten – akár „kompenzációs” jelleggel – növekvő mobilitás jelenik meg. E körülmény már önmagában is arra hívja fel a figyelmet, hogy célszerű részletesebben is megvizsgálni a társadalmi rétegek belső tagoltságát, illetve az ezeken belüli mozgásokat.

A tények alapján elmondható, hogy *a nagycsoportok többségében már megjelentek a felső határok*¹⁴ (Harcsa 2021a), *ami arra enged következtetni, hogy – ezen a szinten – a társadalmi munkamegosztás alakulását alapvető strukturális korlátok határozzák meg*, amelyek egy része tartósnak, más esetekben időszakinak tűnik. Megkockáztatható, hogy ezek a felső határok addig megmaradnak, amíg a makro struktúrában nem alakulnak ki radikális elmozdulások.

1. táblázat. A foglalkoztatottak társadalmi összetétele, nemek szerint, 2001–2016 (%)

Társadalmi csoportok	2001		2011		2016	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezetők	5,2	4,3	6,1	4,1	4,1	3,8
értelmiségiek	10,7	16,1	13,0	19,3	13,2	19,6
egyéb szellemi	13,8	29,6	13,2	27,2	11,8	25,1
nem mg-i vállalkozó, önálló	10,6	5,6	7,6	4,5	10,7	7,0
szakmunkás	35,1	22,4	33,2	21,2	32,7	19,6
betanított munkás	14,4	11,5	13,5	11,9	13,0	11,8
segédmunkás	4,7	8,7	6,9	9,0	7,5	9,6
mg-i vállalkozó, önálló	2,7	1,0	2,2	1,0	2,2	1,1
mezőgazdasági fizikai foglalkozású	2,9	0,8	4,4	1,8	4,7	2,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A 2001. és 2011. évi adatok esetében: „2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése (KSH 2015: 226); A 2016-ra vonatkozó adatok a KSH 2016. évi rétegződés felvétele alapján, saját számítás¹⁵

Az említett plafonok egyúttal a „nagyszerkezet” beállását jelzik, amelyet *a korcsoportos adatok* is alátámasztanak. A főbb tendenciákat az alábbiakban foglaljuk össze:

¹⁴ Egy korábbi kutatásunkban (Harcsa 2021a) – hosszú távú idősorok alapján – bemutattuk, hogy a társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított részaránya az utóbbi 2-3 évtizedben alapvetően stagnált, az egyéb szellemi foglalkozásúak esetében pedig már hat évtizede szinte változatlan mértékű az újratermelés szintje.

¹⁵ Megjegyzés: A 2016. évi adatok ugyanazon séma szerint kerültek kialakításra, mint a 2001, illetve 2011 évek.

KÖZELKÉP

- a *felső- és középszintű vezetők* csoportjában – 40 és 69 év között – meglehetősen stabil értékek jelennek meg, ami – e csoport jövőbeni kiterjedését illetően – egyértelműen a felső plafon beálltára utal (M.1. tábla – melléklet),
- az *alsószintű vezetők* esetében a 30-49 évesek körében alakult ki a „csúcs”, amely a fiatalabb korcsoport esetében még magába rejthet bizonyos bővülési lehetőségeket,
- az *értelmiségiek körében* stabil arányokat lehet megfigyelni, amelyen belül ki-lóg a 30–39 évesek körében megfigyelhető némileg magasabb érték. Ők azok, akik 1976 és 1986 között születtek, és feltehetően ők a „nyertesek” a felsőfokú képzés kiterjesztésének.
- Az *egyéb szellemiek csoportjában* viszont minél fiatalabb korosztályt veszünk alapul, annál magasabb részarány mutatható ki, ami azért érdekes, mert ebben a társadalmi csoportban már évtizedek óta a stabil arányok a jellemzőek. Valószínűsíthető, hogy mindez az értelmiségi pályák telítődésével is magyarázható, következésképpen az onnan kiszorulóknak alacsonyabb státusú munkakörökkel kell beérni.
- A *nem mezőgazdasági vállalkozók* esetében érthető, hogy a 40 év alattiak körében viszonylag alacsony részarányokat lehet megfigyelni, amely azonban idővel elérheti az előttük járó korcsoportokra jellemző értéket,
- a *szakmunkások csoportjában* – figyelembe véve az utóbbi időszakban jellemző iparosítási programot – nem meglepő, hogy a 30 év alattiak körében némiképp megemelkedett a részarány,
- a *betanított- és segédmunkások, valamint a mezőgazdasági munkások* körében viszont – a részarányokat illetően – nincs érdemi különbség az egyes korcsoportok között.

A PLAFON HELYZETEK, VALAMINT A NAGYSZERKEZET BEÁLLÁSÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A korábbi elemzésekben részben a közép- és felsőfokú képzési rendszer további kiterjesztésével (Harcza 2019), részben az egyes társadalmi rétegek további kiterjedésével kapcsolatosan megjelenő plafon, illetve plafon közeli helyzetekre hívtuk fel a figyelmet (Harcza 2020). Ezekre alapozva *jelen tanulmányunkban* – a foglalkozási státus szerinti rétegszerkezetet illetően – *jellemző állapotként a nagyszerkezet beállítását fogalmazzuk meg*.¹⁶ A foglalkozási státus szerinti rétegszerkezet tartós beállítását tekintve elmondható, hogy e mögött meglehetősen összetett folyamatok húzódnak meg. Így többek között *jellemzőként megemlíthetjük a konzerválódást*, miután a

¹⁶ Társadalomtörténeti perspektívából nézve ez nem új jelenség, hiszen a korábbi időszakokban is előfordultak olyan periódusok, amikor a társadalom nagyszerkezete változatlan volt.

KÖZELKÉP

mai szerkezet döntő része már mintegy két évtizede rögzült. Ez a minősítés azonban számottevő negatív „felhangot” tartalmaz, és arra utal, hogy ez hosszabb távon nem kívánatos folyamat. Ezt azonban – kellő ismeretek hiányában – sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk. Szóba jöhet a *stabilizálódás* fogalma, amely azt sugallja, hogy az alapvető strukturális folyamatok lényegében azonos pályán mozognak, ez viszont túlzottan pozitív kicsengésű, tekintve, hogy – a tapasztalatok szerint – a globalizációs folyamatok nem igazán járnak együtt a stabilizálódással. Beszélhetünk még az *alapvető strukturális folyamatok egyfajta egyensúlyáról*, amelyet a kényszerek és adottságok viszonylag tartós konstellációja tart fenn, és ez bizonyos *megállapodottság érzetét kelti*. Feltételezhető, hogy – valamilyen mértékben – mindegyik magyarázó tényező jelen lehet.

A beállítás, és ezen belül is az *egyensúly minősítés kapcsán felmerülhet, hogy ennek fenntartásában komoly szerepe lehet az „alacsonyabb” szintű strukturális folyamatok dinamikus mozgásának*, amelyek mintegy „pótolják” a nagyszerkezet dinamikájánál jelentkező deficitet. Így többek között minimalizálhatják a konzerválódásra utaló jellemzők kialakulását. Sőt, paradox módon hozzájárulhatnak az említett egyensúly más szinten való kialakításához. E paradoxnak tűnő helyzet tartós fennállása bizonyos magyarázatot adhat az inkonzisztens társadalmi pozíciók jelenlétének a legitimálódására.¹⁷ Itt elsősorban arra gondolunk, hogy a kereseti/jövedelmi viszonyok már hosszabb ideje „felülírják” a foglalkozási státus alapján kialakult hierarchiát, amely elfogadottá vált.

A tagolódás jellemzői a kibővített sémák alapján

A továbbiakban az iskolai végzettséggel, illetve a jövedelmi státussal kombinált séma változatok alapján kapott eredmények bemutatására fókuszálunk. Az adatgyűjtés nagymintájából fakadóan arra is lehetőségünk nyílik, hogy a „kinagyított” egyenlőtlenségi tartomány egy-egy pontjában karakteres és viszonylag jól beazonosítható társadalmi csoportokat tudjunk megjeleníteni.¹⁸

Az egyes társadalmi kategóriák közötti „távolságok” nagyságát az életkörülmények egy-egy elemében, ezen belül is az ekvivalens jövedelem, a szubjektív jóléti státus, valamint a megélhetési nehézségek vonatkozásában vizsgáltuk. Terjedelmi okok miatt azonban jelen tanulmány többnyire csak az ekvivalens jövedelemmel,

¹⁷ A kialakult helyzet legitimálódásán azt értjük, hogy már hosszú idő elfogadott, hogy a foglalkozási hierarchia alacsonyabb szintjén levő bizonyos szakmacsoportok – kedvező munkaerőpiaci pozíciójuknak köszönhetően – anyagilag jóval kedvezőbb helyzetben vannak, mint számos felettük levőbeli.

¹⁸ E körülmény fontos lehet a kutatás eredményeinek társadalompolitikai hasznosíthatósága szempontjából, hiszen a valóságban megjelenő tagoltság empirikus eszközökkel való megjelenítése hasznos fogódzókat nyújthat bizonyos társadalompolitikai „csomagok” és intézkedések megtervezéséhez, valamint az utólagos hatáselemzések elvégzéséhez.

KÖZELKÉP

és a szubjektív jóléti státussal kapcsolatos eredmények bemutatására szorítkozik. Itt említjük meg, hogy a megélhetési nehézségeket bemutató változó esetében – az egyes társadalmi csoportok között – számottevően kisebb „társadalmi távolságok” mutatkoztak, mint a jövedelem esetében.

Az iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportok

E sémaváltozat kialakításánál alapvető szempont volt, hogy az iskolai végzettség, mint erőforrás mentén próbáljuk tagolni az egyes rétegeket. Ennek során kérdés-ként merült fel, hogy az egyes társadalmi csoportokon belül hol, milyen végzettségek mentén alakíthatók ki a határok? A megoszlások alapján úgy döntöttünk, hogy a szellemi foglalkozású, valamint a vállalkozói csoportokban a diploma léte alapján osztjuk két részre az egyes társadalmi csoportokat, a fizikai foglalkozásúak esetében pedig a „felső” kategóriát a legalább érettségivel, az „alsót” pedig az ennél alacsonyabb végzettséggel rendelkezők alkotják. Az ekvivalens jövedelemre vonatkozóan két változót használtunk, az egyik a forintban kimutatott összeg volt, a másik pedig egy kategoriális mutató. Ennek érdekében a jövedelmi megoszlások alapján 7 kategóriát képeztünk, a legfelsőbe azok kerültek, akiknél a mutató értéke legalább 40%-kal haladta meg az átlagot, és a legalsóba azok, akiknél legalább 40%-kal alatta maradt.

Eredményeink azt mutatták, hogy az alapsémában – az ekvivalens jövedelem összege alapján – háromszoros¹⁹ különbség figyelhető meg a két szélső pólus között, míg a továbbfejlesztett sémában közel négyszerest. (Az alapsémában a felső- és középszintű vezetők 206 000 Ft, az iskolai végzettséggel kombinált változatban, a diplomás vezetők körében 232 000 Ft volt a jellemző összeg, az alapsémában a mezőgazdasági munkások esetében 69 000 Ft, a kombinált változatban, az érettségivel nem rendelkezők körében 64 000 Ft).

Jóval nagyobbak a különbségek, ha jövedelemkategóriák szerint vizsgáljuk az egyenlőtlenségek alakulását. A legmagasabb jövedelmi kategória esetében – a kitágított sémával – közel 70-szeres,²⁰ az alapsémával csupán harmincszoros különbséget mértünk, a legalacsonyabb kategóriában pedig kilencszeres, illetve hétszeres differenciák jelentek meg (M.2. tábla – melléklet). *Elmondható tehát, hogy – az egyen-*

¹⁹ Ez azonban még mindig magasabb érték, mint amit más kutatásokban mértek (Balogh – Hajdu – Huszár – Kristóf – Megyesi 2019). Az említett kutatásban (Balogh et al. 2019) a magas szintű vezetők, értelmiségiek háztartásában az egy főre jutó jövedelem (211 684 forint) kevesebb, mint kétszerese volt a segédmunkások háztartásában jellemző értéknek (110 188 forint). Megjegyezzük, hogy a kutatók itt ugyan nem az ekvivalens jövedelmet vették alapul azonban ez érdemben nem módosítja a kapott értékeket.

²⁰ A részarányokat illetően, a legmagasabb jövedelmi kategória esetében a diplomás felső- és középfokú vezetők esetében 52,9%, az érettségi nélküli mezőgazdasági munkásoknál 0,8% a megfelelő érték.

KÖZELKÉP

lőtlenségeket illetően – a kitágított séma segítségével, az alapsémához képest jóval differenciáltabb képet lehet adni.

Eredményeink azt mutatják, hogy az iskolai végzettség szintje alapján kettéosztott kategóriákon belül, igen jelentősek a jövedelmi különbségek. Ez esetben is *legfelső jövedelmi kategóriában lehet megfigyelni a legnagyobb különbségeket*, amely – a felső- és középvezetők kivételével – többnyire háromszoros mértékű volt. Az utóbbiak esetében – a legfelső jövedelmi kategóriához tartozók részarányát illetően – a diplomások körében 53%, a diploma nélkülieknél 28% volt a megfelelő érték. Csupán illusztrálásképpen emelünk ki még néhányat a „páronkénti” összehasonlításból: alsósintű vezetők 44%, illetve 17%, egyéb szellemi 36%, illetve 13%, nem mg-i vállalkozó alkalmazottal 48%, illetve 16%, szakmunkás 13%, illetve 6%, mezőgazdasági munkás 5%, illetve 1% (M.2. tábla – melléklet). Érdekes még megemlíteni, hogy a legalacsonyabb jövedelmi kategóriában a rétegeken belüli különbségek számottevően kisebbek voltak, mint a többi kategóriában.

A jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportok

A jövedelmi harmadokkal kombinált sémaváltozatnál is arra voltunk kíváncsiak, hogy *miként alakul a nagycsoportok „alja” és „teteje” közötti távolság?* Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy ez esetben az egyes rétegeken belüli különbségek nagyobbak, mint az iskolai végzettséggel kombinált sémaváltozatnál.

Jövedelmi különbségek²¹

Várakozásainknak megfelelően, a jövedelmi harmadokkal kombinált *sémaváltozat esetében a két szélső pólus* – tehát a felső- és középvezetők felső harmada, valamint a mezőgazdasági munkások alsó harmada – közötti egyenlőtlenségek komoly mértékben megugranak, több mint *tízszeresére* (3. tábla). (Csupán összehasonlításként említjük, hogy az alapsémában háromszoros különbség volt a két pólus között.)

Fontos szempont, hogy a különböző jövedelmi szintek egymáshoz illesztésével, egybevetethetjük a társadalmi hierarchia különböző pontjain levőket. Ez alapján – többek között - kiderül, hogy a felső, - és középvezetők, valamint az értelmiségiek alsó jövedelmi harmada kedvezőtlenebb pozícióban van, mint a mezőgazdasági

²¹ A jövedelmi különbségekre vonatkozó adatokat a „szokásos” bizonytalanságokkal együtt kell kezelnünk, amelyek közül ezúttal is ki kell emelnünk, hogy az önállókra és a vállalkozókra, sőt bizonyos fókáig a felső- és középvezetőkre vonatkozó információkat kellő óvatossággal kell kezelni, miután komoly alulbecslést tartalmaznak, tekintve, hogy azokat súlyozatlanul használtuk. Itt is megjegyezzük, hogy a szubjektív jóléti státus estében kapott indikátor értékek viszont már „valós státusukba” helyezik az érintett társadalmi csoportokat, azaz – a bevallott jövedelmi helyzethez képest – sokkal magasabbra szintre teszik önmagukat.

KÖZELKÉP

munkások felső harmada. Ugyanígy a segéd munkások felső harmadának a jövedelme (127 000 Ft) meghaladja az egyéb szellemi foglalkozásúak közbülső harmadának a jövedelmét (118 000 Ft). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy – a jövedelmi státus tekintetében – az egyéb szellemi foglalkozásúak közbülső harmada sokkal közelebb áll a segéd munkások felső harmadához, mint a saját rétegük felső harmadához. A kiragadott példák megerősítik azokat a korábbi megállapításokat, mely szerint a *jövedelmi státus komoly mértékben keresztezi a társadalmi csoportok alapján kialakított hierarchiát*. Ez azonban jelentős részben azzal magyarázható, hogy a szellemi foglalkozásúak csoportjai oly mértékben váltak tagoltabbá, hogy – a társadalmi státus egészét figyelembe véve – már „szétfeszültek” a korábbi időszakokban jellemző kategória határok. E problémát bizonyos fokig „áthidalja” a tagolódási modell módosítása, ám a valós megoldás az lehet, ha a szellemi foglalkozásúak nagycsoportjait – megfelelő módszertani megfontolások alapján – tovább bontjuk.

2. táblázat. A jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportok a háztartás havi ekvivalens jövedelme szerint, 2016 (ezer Ft)

Jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportok	Az ekvivalens jövedelem nagysága a jövedelmi harmadokon belül			Összesen	Az összesen szórása
	alsó	középső	felső		
felső- és középvezető	90	170	360	206	154
alsó szintű vezető	75	142	293	169	114
értelmiségiek	89	167	315	189	137
egyéb szellemi	63	118	224	135	159
nem mg-i vállalkozó, alkalmazottal	67	128	301	165	171
nem mg-i vállalkozó, alkalmazott nélkül	63	121	259	147	137
szakmunkás	53	99	181	110	117
betanított munkás	48	89	152	96	78
segéd munkás	38	70	127	78	52
mezőgazdasági munkás	34	62	110	69	39
mg-i vállalkozó alkalmazottal	52	111	230	130	90
mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül	41	83	169	97	138
összesen	-	-	-	127	130

Forrás: KSH, 2016. évi rétegződés vizsgálat alapján saját számítás²²

²² Megjegyzés: a jövedelmi adatok nem kerültek inputálásra, ami miatt a vállalkozók, és bizonyos vezetői csoportok jövedelme számottevően eltérhet a valóságtól.

KÖZELKÉP

Szubjektív jóléti státusz²³

A korábbi kutatások alapján ismert, hogy a szubjektív jólét, illetve a szubjektív jóléti státusz viszonylag érzékeny mutatója az életkörülményeknek, továbbá egybevetve az objektív jövedelmi helyzettel, nagyon színes konstellációkat lehet kimutatni. Az ezzel kapcsolatos változónak, tehát a szubjektív jóléti státusznak – az eredeti kérdésre adott pontszámok megoszlása alapján – a következő értékeket adtuk: 1. nagyon alacsony (1–4), 2. alacsony (5), 3. átlagos (6), 4. átlagosnál magasabb (7), 5. átlagosnál sokkal magasabb (8–10).

Terjedelmi korlátok miatt csupán azokat a tendenciákat emeljük ki, amelyben az önmagukat – az átlagoshoz képest – sokkal magasabb pozícióba sorolók körében lehetett megfigyelni. Kimutatható volt, hogy – az objektív jövedelmi helyzettől eltérően – e téren az alkalmazottat tartó nem mezőgazdasági vállalkozók vannak a „topon”, miután a felső jövedelmi harmadban levők körében a részarány 43%-ot tett ki, a ranglétra legaljára pedig azok a segéd munkások kerültek, akik az alsó jövedelmi harmadhoz tartoztak (7%). A közöttük levő különbség hétszeres, ehhez képest sokkal nagyobb, mintegy tizenhatszoros differenciát tapasztalunk az önmagukat a legalacsonyabb jóléti státusba sorolók körében. (A vezetők felső harmadában 3%, az alsó harmadba tartozó segéd munkások, valamint mezőgazdasági munkásoknál 48% a megfelelő érték.)

A legkedvezőbb jóléti státusban levőkön belül külön kategóriát képvisel a nem mezőgazdasági vállalkozók két csoportja, valamint felső, - és középszintű vezetők felső jövedelmi harmada, akiknél 30% feletti részarányt lehet megfigyelni. Viszonylag közel áll hozzájuk az értelmiségiek felső harmada. Az e kategóriákba tartozók zöme a felsőközép rétegekhez sorolható.

A ranglétra eggyel alacsonyabb fokán a közép, és alsóközép rétegek állnak. Itt található az értelmiség középső, és alsó harmadától kezdve, az egyéb szellemi foglalkozásúak és szakmunkások felső harmadán keresztül, az alsó szintű vezetők, valamint a nem mezőgazdasági vállalkozók középső, illetve alsó harmadában levők csoportjai. *A társadalmilag színes összetétel jól jelzi, hogy a jóléti státusznak ezen a szintjén miként sűrűsödnek a hasonló jövedelmi pozícióban levők csoportjai.* Mindezek egyúttal jól jelzik a státusinkonzisztenciákat is.

²³ A KSH 2016. évi rétegződés felvételében az alábbi módon tették fel a vonatkozó kérdést:

„Különböző társadalmi helyzetű, életvitelű emberek vannak a társadalomban.

Képzeld el egy létrát, aminek a felső foka a társadalom felső részét, az alsó foka pedig az alsó részét jelenti. Kérjük, értékelje 1-től 10-ig, hogy...

Gyermekkorában (14 éves korában) az Ön családja a létra melyik fokán állt?

És jelenleg hol helyezné el Önmagát ezen a létrán?”

Meg kell jegyeznünk, hogy e feltett kérdést, illetve az erre alapozott változót más szerzők (Huszár – Záhonyi 2018) tőlünk eltérő módon értelmezték, nevezetesen a szubjektív mobilitás mérésére használták.

KÖZELKÉP

Említettük, hogy a *különböző jövedelmi harmadba tartozó vállalkozói csoportok* bevallott jövedelme alapján kimutatott pozíció, komoly mértékben elmarad a szubjektív jóléti státusra vonatkozó „önértékelésüktől”. Nem túlzó az a következtetés, hogy ez a „korrekciós önértékelés” közel esik tényleges társadalmi helyzetükhöz, és ily módon mintegy valós „helyre tették” önmagukat.²⁴

AZ OBJEKTÍV, ILLETVE SZUBJEKTÍV JÓLÉTI STÁTUS KONSTELLÁCIÓI

A társadalmi heterogenitás formálódásának útjai különbözőek lehetnek, amelyek közül most csupán azt emeljük ki, amikor az adott rétegen belül különböző konstellációk jöhetnek létre az objektív, illetve a szubjektív jóléti státus alapján. A konstellációk egy részében az objektív, és a szubjektív státus szinkronban van egymással, más esetekben különböző típusú státusinkonzisztencia állhat elő. A továbbiakban – csupán illusztrálásképpen – ez utóbbiakból emelünk ki néhányat.

1. *Amikor párhuzamosan van jelen a konzisztens, illetve inkonzisztens helyzet. Az alsó harmadba tartozó felső, - és középvezetőknek csak egyötöde sorolta önmagát magas jóléti státusba, és több mint 40% az alacsony, illetve a nagyon alacsony kategóriába. Figyelembe véve, hogy a foglalkozást tekintve magas státusúakról van szó, ezért az önmagukat alacsony jóléti szintre helyezők relatíve magas hányada egy sajátos inkonzisztenciára utal. Ugyanakkor az érzékelt alacsony jóléti szint szinkronban van az alacsony objektív jövedelmi helyzettel, tehát ebben a metszetben a konzisztencia a jellemző.*

2. *Amikor a konzisztens anyagi jólét „felértékeli” a foglalkozási státust. I. Figyelemre méltó, hogy – a szubjektív jóléti státust illetően - a legfelső kategóriában jelent meg az alsósintű vezetők felső harmada, tehát e csoport „teteje”. Az eddigi gondolatmenetünk alapján itt is azt feltételezhetjük, hogy az érintettek a saját csoportjukhoz viszonyítva értékelték önmagukat, ami azonban – jelen esetben – ugyanazt a szintet jelentette, mint amit a felső- és középvezetők körében mértünk. Az ily módon kialakult konstelláció – az objektív,²⁵ illetve a szubjektív jólét szempontjából – konzisztenciára utal, és ugyan az érintettek „csak” alsósintű vezetők, a jóléti „komfortérzetük” viszont azonos a felső- és középvezetőkével. Ez is azt mutatja, hogy olyan konstellációk is adódhatnak, amikor – bizonyos dimenziókban – a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén levő nagycsoport „tetején” levők azonos, vagy közel azonos pozícióban érzik magukat a felettük levő nagycsoporttal, vagy legalább annak az „aljával”.*

²⁴ Ennek kapcsán azt is érdemes megjegyezni, hogy a vállalkozói csoportok esetében jellemző jövedelmi pozíció ugyan látszólag átmetszi a társadalmi státust, ám e konstelláció azért jött létre, mert az általuk bevallott jövedelem messze alulbecsült. Ezért ezt inkább mérési hibának tekinthetjük, ami részben abból is fakad, hogy a jövedelmi adatoknál nem végeztünk inputálást.

²⁵ Az alsósintű vezetők ezen csoportjában az ekvivalens jövedelem nagysága igen kedvező volt (293 000 Ft).

KÖZELKÉP

3. Amikor a konzisztens anyagi jólét „felértékeli” a foglalkozási státust. II. Egy másik eklatáns példaként emelhető ki a szakmunkásság „krémje” (felső harmada), akik tudatában vannak annak, hogy jövedelmi pozíciójukat illetően (181 000 Ft) jobb helyzetben vannak, mint az értelmiség középső (167 000 Ft) és alsó harmada (89 000 Ft). Sőt, miután számottevő részük diplomás, ezért a kulturális arculat tekintetében is egyenrangúnak érezhetik magukat az értelmiség gyengébb társadalmi pozícióiban levő tagjaival szemben.

A fentiekben kiragadott példákra alapozva azt is mondhatjuk, hogy a szubjektív jóléti státus – az „önértékelés” szálán keresztül – egyfajta elégedettségi/elégedetlenségi²⁶ vonásokat is hordozhat. Ez – többek között – azt is jelentheti, hogy az egyének azon csoportja, akiknél a jövedelmi státus jelentősen elmarad az adott társadalmi csoportban jellemzőtől, ott a szubjektíve érzékelt jóléti státus is kedvezőtlenebb lehet, és mindez fordított irányban is működhethet.

3. táblázat. Önmagukat az átlagosnál sokkal jobb szubjektív jóléti státusba sorolók aránya, és ekvivalens jövedelme, a jövedelmi harmadokkal kombinált társadalmi csoportokban, 2016

Társadalmi csoportok	ekvivalens jövedelem (Ft)	az átlagosnál sokkal jobb szubjektív jóléti státusban levők %
Szubjektív jóléti státus:		
30% feletti értékkel		
nem mg-i vállalkozó, alkalmazottal, felső harmad	301	43,1
felső,- és középvezető, felső harmad	360	37,6
nem mg-i vállalkozó, alkalmazott nélkül, felső harmad	259	31,2
25–30% közötti értékkel		
értelmiségi, felső harmad	315	29,0
mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, felső harmad	169	27,7
nem mg-i vállalkozó, alkalmazottal, középső harmad	128	25,1

²⁶ Az említett elégedettségi/elégedetlenségi tényező közvetlen kapcsolatot is mutathat az elismertégi viszonyokkal.

KÖZELKÉP

15–25% közötti értékkel		
felső,- és középvezető, középső harmad	170	23,8
nem mg-i vállalkozó, alkalmazott nélkül, középső harmad	121	21,9
alsósztintú vezető felső harmad	293	21,8
felső,- és középvezető, alsó harmad	90	20,7
értelmiségi, alsó harmad	89	20,5
értelmiségi, középső harmad	167	19,4
egyéb szellemi, felső harmad	224	19,4
mg-i vállalkozó, alkalmazott nélkül, középső harmad	121	19,1
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, alsó harmad	67	18,9
alsósztintú vezető, középső harmad	142	17,5
szakmunkás, felső harmad	181	17,1
nem mg-i vállalkozó, alkalmazott nélkül, alsó harmad	63	16,2
alsósztintú vezető, alsó harmad	75	15,2

Forrás: KSH, 2016. évi rétegződés vizsgálat alapján saját számítás

Összegzés

A kutatás legfontosabb célja az volt, hogy empirikus alapon képet adjon az egyes rétegek heterogenitásáról, amely bizonyos mértékig „fehér foltnak” tekinthető a hazai kutatásokban. Az ismerethiány e tekintetben nem véletlen, miután a használatban levő rétegződési modelleket és sémákat alapvetően a nagyszerkezet bemutatására alakították ki, ezért a heterogenitás feltárása csak a sémák továbbfejlesztése alapján oldható meg. *A kulcskérdés az volt, hogy módosított sémaváltozatok segítségével – a korábbiakhoz képest – sikerül-e pontosabb ismereteket szerezni az egyenlőtlenségek alakulásáról.* A kutatás során szerzett tapasztalatokat az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. *Sémafejlesztésünk a rétegeken belüli heterogenitás megjelenítésére helyezte a hangsúlyt, ezért ennek érdekében azt néztük, hogy a „kitágított társadalmi térben” miként alakultak a viszonylag jól definiált társadalmi csoportok közötti egyenlőtlen-*

KÖZELKÉP

ségek.²⁷ Kimutatható volt, hogy az újabb sémaváltozatok alapján jóval nagyobbak az egyenlőtlenségek, mint amit az alapséma jelzett. Így például, a jövedelmi harmadokkal kombinált sémaváltozat esetében – *az alapsémához viszonyítva – a két szélső pólus közötti egyenlőtlenségek komoly mértékben megugranak, háromszorosról több mint tízszeresre.* Eredményeink tehát azt mutatják, hogy az új sémaváltozatok alkalmazásával árnyaltabb rétegszerkezet jeleníthető meg, ráadásul a *differenciálódás révén megjelenő egyenlőtlenségek konkrét társadalmi csoportokhoz köthetők.*²⁸ Ezek alapján úgy véljük, hogy a differenciálódás folyamatára legalább akkora figyelmet kell fordítani, mint a polarizálódásra.

2. *Miként értelmezhető a nagyszerkezet fokozatos beállása, és kapcsolata a mögötte levő differenciálódási folyamatokkal?* Adataink a társadalmi „nagyszerkezet” fokozódó beállítására utalnak, amely szinte természetes következménye annak, hogy az utóbbi két évtizedben – sem a gazdaságban, sem a képzési rendszerben – nem voltak komolyabb strukturális változások. A kapott eredmények arra engednek következtetni, hogy az egyes rétegek heterogénebbé válása komoly „kompenzációs” lehetőséget kínál a társadalmi mozgások számára, miközben a nagyszerkezet érdemben nem változik. Úgy tűnik ugyanis, ha a hagyományos rétegek kiterjedésében plafonok jelennek meg, akkor *a szerkezeti mozgások jelentős része nem a nagycsoportok között, hanem azon belül valósul meg, amit egyfajta fordulatnak tekinthetünk a rétegződési és mobilitási folyamatokban.*

3. *Miként értelmezhetők a foglalkozási státusz szerinti nagyszerkezetben megjelenő plafon helyzetek?* Az egyes foglalkozási csoportok körében megfigyelhető *plafonok kialakulásában alapvetően két strukturális tényező játszik meghatározó szerepet:* 1. az egyik a hazai gazdaság hosszú távon megfigyelhető munkahelyteremtő és megtartó képessége, pontosabban annak korlátai, 2. a másik az oktatási rendszer, ezen belül is a felsőfokú képzés kibocsátó képessége. (Az utóbbi évtizedben – a szakmunkáshiány következtében – felértékelődött a szakmunkásképzés szerepe is.) Az elsőt illetően, a világgazdaságnak való erőteljes kitettség miatt – az utóbbi három évtizedben – inkább a külső piacokból fakadó korlátok hatása volt az erőteljesebb,²⁹ amely számottevő mértékben konzerválta a foglalkozási csoportok szerkezetét is. Ezen a helyzeten az sem változtatott érdemben, hogy az utóbbi évtizedben – részben a kedvező

²⁷ Megszorításként kell azonban megemlítenünk, hogy a kutatás a jelenlegi szakaszban csupán jelzésértékű bizonyítékokat hozott fel, és további életkörülmény, valamint más tematikus változók bevonására van szükség.

²⁸ Ez utóbbi előnyt azért tartjuk fontosnak, mert a szükséges társadalmpolitikai intézkedések többnyire csak akkor lehetnek kellően célzottak, ha sikerül a főbb törésvonalak mentén lehet megjeleníteni egyes konkrét társadalmi csoportokat, különösen a támogatásra szorulókat.

²⁹ Ez esetben alapvetően arról van szó, hogy a magyar áruk és szolgáltatások iránti külföldi kereslet adott korlátok között tud mozogni (pl. nemzetközi kvóták, a hazai gazdasági szerkezet viszonylag rugalmatlan volta stb. miatt), és ez a körülmény számottevően befolyásolja a hazai foglalkoztatottság méretét és szerkezetét, amely – időbeli hullámzásokkal – többnyire a foglalkozási csoportok szerinti szerkezet konzerválódását eredményezi.

KÖZELKÉP

nemzetközi konjunktúra, részben komoly mérvű munkahelyteremtő projekteknek köszönhetően – jelentős mértékben megnőtt a foglalkoztatottak száma. Elsősorban azért, mert az említett munkahelyteremtő projektek elsősorban a munkaerőpiacról korábban kikerültek, vagy be sem jutottak köréből merítettek, amelynek eredményeként a foglalkozási szerkezet csak alig módosult. Némileg meglepő módon ezen a helyzeten az automatizáció előrehaladása sem változtatott (Illéssy – Huszár 2022).

Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a fiatal diplomások jelentős része nem az automatizáció miatt nem talál képzettségének megfelelő munkahelyet, hanem mert a hazai gazdaság – az adott viszonyok között – nem képes megfelelő számú, diplomát igénylő munkahely megteremtésére. Megemlíthető az is, hogy a nemzetközi munkaerőpiac jelentős számú diplomást tud elcsábítani a hazai munkahelekről, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a gyarapodó multinacionális vállalkozások nem generálnak a korábbinál nagyobb arányban diplomát igénylő munkahelyeket.³⁰ Ily módon ez a körülmény nem csupán az értelmiség bővülését fogja vissza, hanem egyúttal hozzájárul a foglalkozási „nagyszerkezet” konzerválódásához is.

Ami pedig a felsőfokú képzést illeti, nem véletlen, hogy – a fent említett körülmények miatt – a további kiterjesztés leállt, tehát e téren is plafon helyzet következett be, amely viszont az értelmiségi csoport rekrutálódása szempontjából jelent korlátot.

4. *A belső tagoltságot kialakító rendezőelvek tekintetében számottevően különböznek egymástól az egyes rétegek.* Adataink arra engednek következtetni, hogy *a szellemi foglalkozású csoportokban – a beosztás mellett – az iskolai végzettség szintje tűnik meghatározónak*, ami ugyan a korábbi időszakokban is jellemző volt, azonban a munkaerőpiac „nagyszerkezetének” a beállása miatt a magasabb szintű iskolai végzettség hatása ambivalens vonásokat hordoz magán. Az észlelt „ambivalenciát” alapvetően a munkaerőpiacon, szelektíven megjelenő strukturális változások idézik elő, amelyek eredményeként a gyarapodó tudás javak, és főleg azok hasznosulása viszonylag szűk társadalmi-foglalkozási körre korlátozódik, amit a tudástársadalomként ismert tézis ellentmondásának tekinthetünk. A fenti korlátozó tényező miatt, a foglalkozási státus és az iskolai végzettség szintje között növekszik az inkongruencia, ami az egyéb szellemi foglalkozásúak körében a leginkább szembetűnő. *Más a helyzet a fizikai foglalkozásúak csoportjaiban*, ahol úgy tűnik, hogy a belső tagoltságot inkább a jövedelem szintje, valamint az ehhez kapcsolódó eltérő életkörülmények idézik elő.

5. Miután a jövedelem tekintetében valamennyi társadalmi csoport nagyon tagolt, ezért *a rétegek közötti határvonal két oldalán elhelyezkedő alcsoportok egymástól „kisebb távolságban” vannak, mint a saját réteg egy-egy alcsoportjától.* Mindezek következtében sajátos inkonzisztens helyzetek alakulnak ki. Így például az értelmi-

³⁰ Ez alapvetően abból fakad, hogy a multinacionális vállalkozások döntően beszállítói, illetve berendezéseket összeszerelő szerepet szánnak a hazai gazdaságnak.

KÖZELKÉP

ségek alsó jövedelmi harmada kedvezőtlenebb pozícióban van, mint a mezőgazdasági munkások felső harmada. (Előbbiek esetében 89 000 Ft a havi ekvivalens jövedelem összege, az utóbbiaknál 100 000 Ft.)

Jelentős részben ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy a szubjektív jóléti státusz alapján számos olyan konstellációt figyelhetünk meg, amikor – bizonyos dimenziókban – a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén levő réteg „teteje” azonos, vagy közel azonos pozícióban érzi magát a felette levő réteg(ek) „aljával”.

6. A kutatás egyik fő üzenete: a differenciálódás következtében a hagyományos társadalmi rétegek egyre inkább „vezér- vagy gyűjtőfogalommá” válnak, amelynek alapvető oka az, hogy az alkalmazott társadalmi kategóriák által lefedett fogalom, illetve az általa tükrözött tagolódás kép már hosszabb idő óta folyamatosan erodálódik. Ennek következtében a korábban kialakított rétegeken belül egyre több, egymástól többé-kevésbé markánsan eltérő arculatú alcsoport kristályosodik ki. Ily módon ezekre a rétegekre úgy tekinthetünk, mint egyre absztraktabbá váló kategóriákra. Ebből az is következik, hogy szükségessé válik a korábban kialakított rétegződési modellek és sémák³¹ korszerűsítése, mert ha ez elmarad, akkor kevésbé kapunk releváns képet a differenciálódási folyamatokról. Továbbá, az is fontos lenne, hogy – a rétegeken belüli differenciálódási folyamatokat illetően – a korábbi időszakokról is összehasonlítható adatokkal³² rendelkezünk, hiszen csak ily módon lehet a trendeket felvázolni.

Irodalom

- Angelusz R. (2004): Előszó. In: Angelusz R. (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 7–12.
- Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R. (1975): A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények. Budapest, KSH.
- Balogh K. – Hajdu G. – Huszár Á. – Kristóf L. – Megyesi B. (2019): Származás és integráció a mai magyar társadalomban. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Bradley, H. (2014): Class Descriptors or Class Relations? Thoughts Towards a Critique of Savage et al. *Sociology* June 2014; 48(3): 429–436. <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635.full.pdf> (Utolsó letöltés ideje: 2014. 08. 02.)

³¹ Ez a korszerűsítési igény nem csupán az Andorka sémára korlátozódik, hanem mindazokra, amelyek árnyaltabb képet kívánnak adni a réteg/osztály szerkezetről. Ezek közül, a hasonlóság okán csupán egyet emelünk ki, nevezetesen a Huszár Ákos által kialakított normatív funkcionalista modellt (Huszár 2013), amely cella szinten mintegy 90%-ban átfedésben van az Andorka alapsémával.

³² Itt említjük meg, hogy erre vonatkozóan viszonylag jó lehetőségek merülnek fel a KSH 80-as, 90-es években, különösen nagymintákon végzett rétegződés és társadalmi mobilitás felvételei.

KÖZELKÉP

- Bukodi E. – Harcsa I. – Reisz L. (1994): Társadalmi tagozódás, mobilitás. Az 1992. évi mobilitás vizsgálat alapján. Budapest, KSH.
- Bukodi E. (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrier-minták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. Szociológiai Szemle 9(2): 28–57. <https://szociologia.hu/dynamic/9902bukodi.htm>. (Utolsó letöltés ideje: 2020. 06. 02.)
- Bukodi E. – Fóti J. – Lakatos M. – Záhonyi M. (1999): A foglalkozási rétegződés modelljei. A társadalom rétegződése. Időszaki kiadványok. Budapest, KSH.
- Bukodi E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2017): Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story. INET Oxford Working Papers no. 2017 no. 2017-03.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1992): A study of class mobility in industrial societies. Oxford, Clarendon Press.
- Éber M. Á. (2012): Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához. (Doktori értekezés.) Budapest, ELTE TáTK. http://tatk.elte.hu/fi le/dissz_2013_ EberMarkAron.pdf. (Utolsó letöltés ideje: 2016. 03. 14.)
- Éber M. Á. (2020): A csepp. A félperiferiás magyar társadalom osztályszerkezete. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Eurofound (2019): *Recent Developments in the State of the Middle Classes*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Ferge Zs. (1969): Társadalmunk rétegződése. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Goldthorpe, J. H. (2016): Social class mobility in modern Britain: changing structure, constant process. *Journal of British Academy*, 4: 89–111.
- Grusky D. B. – Weeden, K. A. (2008): Are there social classes? An empirical test of the sociologist’s favorite concept. In: Conley, D. – Lareau, A. (eds.): *Social Class: How Does it Work?* New York, Russell Sage Foundation, 65–89.
- Harcsa I. – Kulcsár R. (1986): Társadalmi mobilitás és presztízs. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest, KSH.
- Harcsa I. (2007): „Osztályokon innen, avagy túl”. Társadalmi metszetek. Szociológiai Szemle 2007/3–4., 41–59. „From this side of classes and beyond” *Social Cross-Sections*. *Review of Sociology* 13(2): 113–124.
- Harcsa I. (2016a): Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „áruhában”. *Replika*. 98(3): 153–163. DOI 10.18392/metsz/2016/2/5
- Harcsa I. (2016b): Társadalmi tagolódás és a társadalomkép kapcsolata. *Replika* 96–97(1–2): 173–184.

KÖZELKÉP

- Harcza I. (2018): Módszertani tanulságok a társadalmi percepciók mérése kapcsán. Reflexiók Huszár Ákos és Záhonyi Márta, „A szubjektív mobilitás változása Magyarországon” c. írásához. *Demográfia* 61., 91–98.
- Harcza I. (2019): Iskola és társadalom. (Gondolatok Gázsó Ferenc írásai kapcsán, a párhuzamos megközelítés jegyében.) In: Békés Z. – Harcza I. (szerk.): Iskola, társadalom, rendszerváltás. Belvedere Kiadó, Szeged. 233–274.
- Harcza I. (2021a): A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendjei. *Replika*. 121–122: 251–278.
- Harcza I. (2021b): A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás trendjei. A mobilitás tartalmának újragondolása. Kézirat.
- Illéssy M. – Huszár Á. (2022): Technológiai fejlődés és munkaerőpiac: hogyan hat az automatizáció a munkahelyekre Magyarországon? *Statisztikai Szemle*. 100(2): 137–161.
- Huszár Á. (2013): Foglalkozási osztályszerkezet. III. Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7): 718–744.
- Huszár Á. (2016): Társadalmi rétegződésről szóló kiegészítő felvétel. In: Németh Zs. (szerk.): *A 2016. évi mikrocenzus témakörei: Háttér tanulmányok a mikrocenzus programjáról és témaköreiről*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 44–59.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018a): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 68(1): 5–27.
- Huszár Á. – Záhonyi M. (2018b): A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Jackson, Michelle – Evans, Geoffrey 2017: Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4: 54–79.
- Johsson, J. O. – Grusky, D. B. – Carlo, M. D – Pollak, R. – Brinton, M. C. (2007): Micro-Class Mobility in Four Countries. *American Journal of Sociology*, 114(4) (January 2009): 977–1036.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017): Az integrációs modell. In: Kovács I. (szerk.): *Társadalmi Integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezet a magyar társadalomban*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 21–48.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018): *Mikrocenzus 2016: 9. kötet: A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Lakatos M. – Váradi R. (2012): *A foglalkoztatottak vertikális kongruenciája, 1995–2010*. Kézirat.

KÖZELKÉP

- Mills, C. (2014): The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology* June 2014; 48(3): 437–444. <http://soc.sagepub.com/content/48/3/437.full.pdf+html> (Utolsó letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- Róbert P. (2014): Osztálylétszám 2014. Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet, Prezentáció, 2014. június 12. http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2014. 08. 02.)
- Róbert P. (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93(3–4): 77–93.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013): A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey experiment. *Sociology* 47(2): 219–250.
- Tóth I. Gy. (2005): Jövedelemeloszlás: A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Budapest. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Tóth I. Gy. (2013): Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In: Szívós P. – Tóth I. Gy. (szerk.): Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. *Monitor* jelentések, 2012. Budapest, TÁRKI, 5–35.
- Tóth I. Gy. – Szelényi I. (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, TÁRKI, 25–46.

KÖZELKÉP

Melléklet

M.1. A foglalkoztatottak megoszlása társadalmi csoportok, korcsoportok szerint, 2016 (%)

Társadalmi csoportok	Korcsoportok						
	30 alatt	30-39	40-49	50-59	60-69	70-x	együtt
Összesen							
felső- és középvezető	0,5	1,8	2,4	2,2	2,7	1,4	1,9
alsósintű vezető	1,2	2,6	2,5	2,0	2,0	0,5	2,2
értelmiségiek	12,6	17,3	13,1	12,9	13,7	17,9	14,1
egyéb szellemi	24,6	24,3	22,0	19,5	13,7	13,7	22,1
nem mg-i vállalkozó, alkalmazottal	0,9	3,1	5,0	5,2	7,6	24,1	4,0
nem mg-i vállalkozó, alkalmazott nélkül	2,8	4,8	6,1	6,2	8,7	24,1	5,3
szakmunkás	29,9	24,2	24,4	22,6	23,1	8,6	24,9
betanított munkás	13,6	10,8	11,9	12,9	11,1	0,9	12,1
segédmunkás	8,9	7,0	7,9	10,4	10,3	2,6	8,5
mezőgazdasági fizikai munkás	4,2	3,0	3,3	3,9	3,9	0,6	3,5
mg-i vállalkozó alkalmazottal	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,7	0,2
mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül	0,7	1,0	1,3	1,9	2,9	5,0	1,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH, 2016. évi mikrocenzus alapján saját számítás

KÖZELKÉP

M.2. Iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportok a háztartás ekvivalens jövedelme szerint, az összes foglalkoztatott jövedelmének százalékában, 2016 (%)

Iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportok	A háztartás ekvivalens jövedelme, az összes foglalkoztatott jövedelmének százalékában							
	1	2	3	4	5	6	7	összesen
felső- és középfelvezető diplomával	52,9	13,9	9,9	5,2	6,1	4,2	7,8	100,0
felső- és középfelvezető diploma nélkül	27,8	12,8	6,6	8,8	15,0	13,5	15,5	100,0
alsószerintű vezető diplomával	44,4	12,1	7,9	7,1	10,8	9,2	8,5	100,0
alsószerintű vezető diploma nélkül	17,3	10,7	9,6	9,6	14,4	16,9	21,5	100,0
értelmiségi	43,0	12,9	8,6	7,3	9,7	8,8	9,7	100,0
egyéb szellemi diplomával	36,0	14,2	7,5	8,0	11,6	10,2	12,6	100,0
egyéb szellemi diploma nélkül	13,4	9,9	9,4	8,5	15,8	18,5	24,5	100,0
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diplomával	47,5	10,0	7,4	5,5	8,7	10,1	10,9	100,0
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diploma nélkül	15,9	9,6	9,8	7,4	14,5	19,1	23,8	100,0
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diplomával	44,2	9,9	7,0	5,3	12,6	8,9	12,1	100,0
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diploma nélkül	15,1	8,1	8,1	7,6	16,6	16,1	28,5	100,0
szakmunkás legalább érettségivel	13,1	8,6	8,8	8,4	17,1	19,0	25,0	100,0
szakmunkás érettségi nélkül	5,8	5,7	6,7	6,7	16,1	21,6	37,4	100,0
betanított munkás legalább érettségivel	9,1	8,3	7,8	7,6	13,8	20,9	32,6	100,0
betanított munkás érettségi nélkül	3,0	4,1	5,9	6,2	16,3	21,7	42,8	100,0
segédmunkás legalább érettségivel	5,4	4,8	7,1	6,2	14,6	22,9	39,0	100,0
segédmunkás érettségi nélkül	1,6	2,0	2,7	4,1	9,0	18,5	62,1	100,0
mg-i fizikai munkás legalább érettségivel	4,6	4,3	5,5	10,1	11,0	25,8	38,6	100,0
mg-i fizikai munkás érettségi nélkül	0,8	1,2	1,6	2,2	7,2	15,4	71,6	100,0
mg-i vállalkozó alkalmazottal, diplomával	100,0
mg-i vállalkozó alkalmazottal, diploma nélkül	100,0
mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diplomával	100,0
mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diploma nélkül	4,4	5,3	5,7	5,3	14,6	18,3	46,4	100,0
összesen	17,0	8,3	7,4	7,0	13,7	16,9	29,7	100,0

Forrás: KSH, 2016. évi rétegződés vizsgálat alapján saját számítás

Kategóriák: 1./ átlag felett 40,1% és több, 2./ átlag felett 20,1 – 40,0%, 3./ átlag felett 5,1 – 20,0%, 4./ átlag felett/alatt 5,0%, 5./ átlag alatt 5,1– 20,0%, 6./ átlag alatt 20,1 – 40,0%, 7./ 40,1% és kevesebb.

KÖZELKÉP

A 2011-es választási reform kihatása az országgyűlési választásokra II.

Empirikus megközelítés

NAGY LEVENTE¹

ABSZTRAKT

A reformra – a 90-es évek végétől – megért magyar választási rendszer radikális megváltoztatására a minősített többséggel kormányzó Fidesz-KDNP részéről került sor 2011-ben. Hatalmi fölényének tudatában a kormány olyan reformot hajtott végre, mely nem a politikai elit egészére kiterjedő konszenzuson nyugodott, de biztos lépésekkel konszolidálta a fennálló hatalmat. Jelen tanulmány a választási reformra irányuló érveket mutatja be, majd a 2022-es és 2018-as választási eredmények alapján annak a tézisnek az alátámasztására tesz kísérletet, amelynek értelmében értékalapú érvelései ellenére a Fidesz hatalomkonszolidáló érdekérvényesítési szándékkal kezdeményezte a reformot, és hozott létre – a maga hatalmi szemszögéből nézve – egy sikeres, de a korábnál aránytalanabb választási rendszert.

KULCSSZAVAK: választási reform, levélszavazat, győzteskompenzáció, aránytalan rendszer

ABSTRACT

The Effects of the 2011 Electoral Reform on the Results of the Hungarian Legislative Elections II. – Empirical Analysis

A radical electoral reform took place in Hungary in 2011, as a consequence of the sweeping victory of the Fidesz-KDNP coalition in 2010. The government initiated and implemented a reform which was not based on a consensus of all political parties. Taking advantage of its political position (qualified majority government), Fidesz introduced among other changes the winner compensation, and gave voting right to non-resident Hungarians. The present paper tries to present some of the value-based and interest-oriented arguments related to the reform of 2011, showing that the real (power) interests were hushed up, while the government tried to legitimize the electoral reform based on several value-oriented arguments.

KEYWORDS: electoral reform, vote by mail, winner compensation, disproportional electoral system

¹ Debreceni Egyetem, BTK, Politikatudományi Tanszék. email: nagy.levente@arts.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

A 2006-os választásokat követő „öszödi beszéd”, az MSZP-SZDSZ kormány sorozatos kudarca, majd a koalíció felbomlása (2009), a kormány gazdaságpolitikájának a társadalom által történő negatív megítélése, és nem utolsósorban, a 2009-ben elindult globális pénzügyi és gazdasági válság olyan társadalmi-gazdasági-politikai atmoszférát teremtett hazai viszonylatban, hogy aligha lepett meg bárkit is az MSZP 2010-es parlamenti választásokon elszenvedett történelmi veresége. A két cikluson át (2002–2010) kormányzó MSZP a választásokat követően középpárttá süllyedt, a rendszerváltás két legmeghatározóbb pártja – az MDF és az SZDSZ – parlamenten kívül maradt, két új párt, a Jobbik és az LMP térnyerése, majd parlamentbe jutása olyan körülményeket szült, amelyek előkészítették a talajt egy újabb „rendszerváltásnak” is beillő nagy ívű választási reformra önkormányzati (2010), majd országgyűlési (2011) szinten.²

Az 1989. évi XXXIV. törvény az országgyűlési képviselők választásáról tulajdonképpen a békés átmenet egyik kiemelkedő eredményének számított. A rendszerváltás, és ezen belül a választási rendszerrel kapcsolatos törvény olyan tárgyalások eredményeként született meg, amelyeket konszenzusos támogatás övezett. „A forradalmi jelentőségű változások békésen, rendezetten, tárgyalásos formában, az ország kormányozhatóságát és a központi hatalom kormányzókéességét megőrizve” zajlottak (Bihari 2006: 253), amelyben az új választási rendszer háromcsatornás és két elven nyugvó, időtálló rendszernek számított. Bonyolultsága ellenére ez a rendszer nem is tűnt olyan „rossznak”, ugyanis, akik megalkották e rendszer kereteit „többpárti szabad választások hiányában nem tudták, milyen összetételű parlament jön ki megoldásaikból. Nem maguknak írták és nem is írhatták maguknak a választójogot, mert az akkori törvény a 'tudatlanság fátyla mögött' született (Szigeti 2014: 88). Ezek alapján joggal tehető fel a kérdés: Miért is volt szükség a 2011-es választási reformra?

A 2011-es helyzet egy teljesen más politikai kontextus, az 1989-es körülményektől gyökeresen eltérő helyzet volt. Egyrészt, jóval láthatóbbá váltak a pártrendszeren belüli erőviszonyok, ami központi fontosságú tényező, hiszen a hatalomra jutó Fidesz-KDNP teljes mértékben tisztában volt az általa elfoglalt hellyel, a politikai helyzetével, pontosabban azzal, hogy a 2010-es választási eredményeknek köszönhetően a magyar politika fölényes „urává” vált. A pártpolitikai erőviszonyok világos körvonalazódásával viszont jóval kiszámíthatóbbakká váltak a tervezett reform kihatásai, azaz a várható választási eredmények. (Ehhez még hozzájárulhatott az is, hogy a közvélemény-kutatások is csiszoltabb eredményeket prognosztizáltak – a tévedések ellenére is – mint a 89-es rendszerváltás idején.)

² Lásd 2010. évi L. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról, illetve a 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról.

KÖZELKÉP

Másrészt, az MSZP, az LMP, a JOBBIK, illetve a 2011-ben megalakult DK sem fogadta el az új választási rendszert, így az egyoldalú minősített többségi támogatottság³ ellenére sem beszélhetünk konszenzuson nyugvó rendszerről. Demokratikus értelemben tehát az új rendszer legitimitációja gyengébb, hiszen a társadalom egészére kiterjedő elfogadottsága fel sem merülhetett.⁴

Harmadrészt, ilyen nagy horderejű reformnak célja van, és az intézményesített megoldások ehhez a célhoz igazodnak. Az adott körülmények között a reformra nemcsak azért volt szükség, hogy a korábbi két nagy tábor áthidalhatatlan ideológiai ellentéte közepette az új hatalom képes legyen minél hatékonyabban és biztosabban érvényre juttatni keresztény-nemzeti politikáját, hanem azért is, mert elképzeléseinek hosszú távú végrehajtásához a Fidesznek több cikluson át kormányon kellett maradnia. Hatalmának további növelésére, konszolidálására („bebetonozására”?) igencsak kapóra jött egy olyan választási reform, amely egyértelműen a mindenkori domináns párt hatalmi érdekeit szolgálja. A hatalmi önérdéktervései legitimáláshoz azonban a Fidesznek szüksége volt értékalapú érvekre, azért, hogy a reformnak minél szélesebb körű társadalmi támogatottsága legyen.

Ettől függetlenül, elvi szinten, kettős célja lehetett volna a Fidesznek: egyfelől, a korábbinál egy, a társadalom egészére kiterjedő méltányosabb, bizonyos demokratikus értékekhez jobban igazodó rendszer létrehozása és bevezetése. Másfelől, monopol helyzetéből adódóan és az azzal való visszaélés révén a Fidesz önérdék-érvényesítő lépésekbe kezd, és hatalmának további bővítése és konszolidálása érdekében gondosan kidolgozott választási rendszert ültet gyakorlatba. Kétharmados dominanciája olyan sajátos helyzetet teremtett, hogy sem az ellenzéknek, sem a társadalomnak, de még az alkotmánybíróságnak sem igen volt beleszólási lehetősége, így a választási rendszer reformjának mikéntje teljes mértékben a politikát uraló kormánypárt „lelkiismeretétől” függött. A Fidesz döntése ismert, ezért a kérdés voltaképpen nem az, hogy melyik utat választotta a kormánypárt, hanem hogy milyen mértékű önérdék-érvényesítést hajtott végre a 2011. évi választási törvény révén.

A 2011-es reformot tulajdonképpen két javaslat előzte meg. Kevésbé ismert, hogy 2010 április 11–25 között megtartandó parlamenti választásokat követően Kósa Lajos, Navracsics Tibor, Répási Róbert és Rétvári Bence megbízást kaptak egy

³ A Fidesz-KDNP 263 mandátumot szerzett a 2010-es választásokon, és az új választási rendszert mindössze 256 képviselő támogatta (36 „nem” szavazat született, tartózkodás nem volt) (<https://www.origo.hu/itthon/20111223-az-orszagyugyes-elfogadta-az-uj-valasztasi-torvenyt.htm>). Ez világosan jelzi a „távol maradó” ellenzék reakcióját.

⁴ A kérdés kapcsán megfontolandó Szigeti javaslata, amelynek értelmében, minősített többségi pozíciójában a Fidesz-KDNP megalkotta az új rendszert, de ezen a ponton a hatalomnak le kellett volna állnia, és egy ciklust kellett volna várnia a „formális jogszerűség *fair play*-e alapján”, azért, hogy az új kormány léptesse azt életbe. Ezzel, véli a szerző, jobban legitimálhatta volna a rendszert (Szigeti 2014: 88). A formális jogszerűség értelmében igaza lehet Szigetinek, de ez esetben nem jött volna össze a 2/3-os parlamenti többség a kormánynak 2014-ben, amit Orbán semmilyen körülmények között nem szándékozott volna bevállalni.

KÖZELKÉP

reform előkészítésére, és a májusban beterjesztett számos törvényjavaslat között szerepelt az általuk előterjesztett javaslat is,⁵ amely olyan lényegi változtatási javaslatokat tartalmazott, mint:

- csökkent volna a parlament létszáma 386-ról 198-ra „a kedvezményes kisebbségi mandátumok nélkül” (4.§ (1)) (90 mandátum egyéni választókerületből, 78 mandátum országos listáról került volna ki, és szám szerint 30 kompenzációs mandátum lett volna (4.§ (2));
- az egyéni kerületekben abszolút többségi helyett relatív többséggel lehetett volna mandátumhoz jutni azzal a kikötéssel, hogy a részvétel haladja meg az 50%-ot, ellenkező esetben második fordulót kellett volna tartani, amelyen az első fordulóban is induló minden jelölt részt vehet, és a legtöbb érvényes szavazatot elnyert jelölt szerzi meg mandátumot, ha választópolgárok legalább 25%-a részt vesz a szavazáson (6.§ (1));
- a megyei területi lista helyett országos listára kellett volna szavazni, ahol a pártokra leadott szavazatok arányában a párt jelöltjei a listán leadott sorrendben jutnak mandátumhoz (7.§ (1)).

Kiemelendő, hogy a Kósa–Navracsis-féle javaslatban fel sem merült a győztes-kompenzáció, illetve a határon túli magyar állampolgárok szavazati jogának gondolata. Az indítványból nem lett törvény, a parlamenti szakbizottság nem foglalkozott vele, majd elutasította annak tárgyalását.⁶ Ennek magyarázata talán abban keresendő, hogy ez a javaslat túlzottan mérsékeltnek tűnt a hatalom szemében, hiszen megtartotta volna az 1989-es rendszer főbb elemeit (a mandátumok 45%-a egyéni választókerületből, 40%-a listáról, illetve 15%-a töredékszavazatokból kerültek volna ki). Ezzel viszont nem lehetett volna az elképzeléseknek megfelelő mértékben érvényesíteni a kormánypárt hatalmi érdekeit.

A Navracsis–Kósa–Répási–Rétvári négyes helyett az akkor EP képviselőként politizáló Áder János kapott megbízást egy újabb, „megfelelő” verzió kidolgozására. A korábbi választási rendszernél és a 2010-es javaslatnál sokkal aránytalanabb – de a 2010-től domináló hatalom érdekeit jóval nagyobb mértékben szolgáló – törvényjavaslatot fogadott el a 2/3-os parlamenti többség, 2010. december 23-án.

⁵ Országgyűlés Hivatala, 2010 május 17. T/18 számú törvényjavaslat az országgyűlési képviselők választásáról. A javaslat teljes tartalmát lásd <https://www.parlament.hu/irom39/00018/00018.pdf>

⁶ Lásd <https://24.hu/belfold/2018/05/03/a-fidesz-csinalt-egy-valasztasi-rendszert-amivel-nem-lenne-ketharmada/>

KÖZELKÉP

A 2011-es (CCIII. törvény) reform tartalmi oldala

Az új rendszer legfontosabb tartalmi változtatásai közé tartoznak:⁷

- a parlament létszáma 386-ról 199-re csökken (106 egyéni kerületi, 93 listás mandátum) (3.§ (1));
- az egyéni kerületek határainak átrajzolása (4.§ (1), (2), (3), (4));
- a három csatorna két csatornára (egyéni kerületi és országos lista, megszüntetve a megyei listás ágat) történő csökkentése (12.§ (1) a), b));
- a relatív többségi rendszer bevezetése az egyéni kerületekben (11.§, 13.§);
- győzteskompenzáció bevezetése (15.§ (1) b));
- határon túli magyar állampolgárok szavazati jogának (pártlistára) megadása (12.§ (3)).

Úgy gondolom, ezen a ponton érkeztünk el a legalapvetőbb kérdéshez: miért is volt szükség erre a reformra? (A válaszadás érdekében az elméleti részben többször is kiemelt értékközpontú és érdekorientált motivációk kerülnek újra teríték-re.) A továbbiakban a teljességre való törekedés igénye nélkül tárom fel a legalapvetőbb értékalapú érveléseket (nem feltétlenül fontossági sorrendben), majd rámutatok a reform hatalmi érdekeket szolgáló kihatásaira. Ez utóbbit a 2022-es, illetve a 2018-as választási eredményekkel támasztom alá, elsősorban két kiemelt szempont (győzteskompenzáció, illetve a határon túli magyar állampolgárok levél-szavazatai) előtérbe helyezésével.

A reform melletti érvek

Az értékek kapcsán a végső törvényjavaslat rövid indoklása mellett mérvadó lehet még a *Századvég alapítvány* (kevésbé pártatlan) érvsorozata, egy politikusi nyilatkozat, illetve a tanulmány szempontjából fontos (ésszerűségi alapon kiemelt) értékek felsorolása is. Ezekre támaszkodva vizsgálom meg néhány reform-legitimáló, értékalapú érvet.

Először, általános jellegű indok, hogy választási rendszer újraalkotására a „korábbi problémák kiküszöbölése” érdekében volt szükség. A reform alkalmat adott arra, hogy a korábbi választásokon megtapasztaltakhoz képest olyan elemek épüljenek be, amelyek hatékonyabbá teszik a rendszert, és olyan elemek küszöbölődjenek ki, melyek korábban „a választások jogszerűségét, egyenlőségét és tisztaságát” veszélyeztető anomáliákat produkáltak.⁸

⁷ A felsorolás távolról sem teljes, főleg azok a változtatások nincsenek feltüntetve, amelyek nem, vagy csak kevésbé kötődnek jelen tanulmány szempontjaihoz.

⁸ Lásd *Az új magyar választási rendszer*, Századvég Alapítvány, 2 (<https://docplayer.hu/76560-Az-uj-magyar-valasztasi-rendszer-szazadveg-alapitvany.html>)

KÖZELKÉP

Másodsor, a parlamenti képviselői helyek számának csökkentése pozitívumként jelent meg a választópolgár szemében, hiszen kevesebb választott képviselőt kell fizetni a „magyar emberek jövedelemadójából”.⁹ A reformerek annak a régóta fennálló társadalmi elvárásnak akartak megfelelni, hogy csökkenjen a politikai elit létszáma Magyarországon.¹⁰ A 199 képviselői létszámot a „köbgyök-szabály” segítségével számolták ki, melynek lényege, hogy az ország lakosságának számából köbgyököt kell vonni, és az így kapott eredmény az adott ország parlamenti képviselőinek vélhetően optimális számát adja (Taagepera 1972: 385–401).

Harmadsor, a parlament méretének csökkentésével az egymandátumos egyéni választókerületek létszáma is csökkent, 176-ról 106-ra. Ez értelemszerűen azt is jelentette, hogy a kerületi határokat újra kellett rajzolni. Ez pedig lehetőséget adott (a nyilvánosan hangoztatott értékalapú érvelések alapján) a korábbinál igazságosabb választási kerületek kialakítására (Bíró – Sziklai – Kóczy 2012: 1165), mely a lehető legnagyobb mértékben igazodik az ET Velencei Bizottság¹¹ kódexében megfogalmazott ajánlásához. Ennek értelmében az új egységek nem térnek el több, mint 10%-kal a kerületi átlagnagyságtól,¹² noha, a későbbiekben „engedményre” került sor, amelynek értelmében az eltérés 15%-ra módosult.¹³ Ezen túlmenően, nem jelentéktelen érvelés, hogy a megközelítőleg hasonló nagyságú kerületek kialakítása a korábbi rendszernél jóval nagyobb mértékben eleget tesz a szavazati egyenlőség elvének, az egyenlő választójog követelményének.

Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a reform hívei szerint a választási földrajz (gerrymandering) a régi rendszerben fokozottabb volt, mint az újban, épp a méretek közötti különbségek mérsékelésének köszönhetően.¹⁴

⁹ Ez az érv több alaklommal hangozott el a médiában kormánypolitikus részéről a 2010-es önkormányzati választási reform előkészületi munkálatai során (is).

¹⁰ Lásd *Az új magyar választási rendszer*, Századvég Alapítvány, 8.

¹¹ Az 1990-ben létrejött ET Velencei Bizottság független alkotmányjogászokból álló tanácsadó szerv, amely különösen a közép-kelet-európai rendszerváltásokat követő új demokráciák esetében játszott kiemelkedő szerepet azáltal, hogy számos alkotmányozási tanáccsal látta el ezeket a frissen létrejött demokráciákat.

¹² Hazai viszonylatban a kerületek átlagnagysága 2014-ben (kb.) az összlakosság/ kerületek száma = 9,8 millió/106 = 92,5 ezer. Ezek alapján a javaslat szigorú betartás mellett a legkisebb kerületen is legalább 83,2 ezer lakosnak kellene lennie, és egyetlen kerületnek sem szabadna a 101,7 ezres lélekszámot meghaladnia.

¹³ A korábbi rendszer idevágó hibájára felhozható példa, hogy volt olyan kerület, amelyben 27 073 volt a szavazók száma (Veszprém, 6. kerület), és olyan, amelyben 67 092 polgár szavazhatott (Pest megye, Gödöllő 4. kerület) (*Az új magyar választási rendszer*, 18). Igaz, nem befolyásolják a lényegét, de csupán a pontosítás kedvéért: a Nemzeti Választási Iroda hivatalos adatai szerint Gödöllő 71 059, míg Veszprém 6. kerülete 26 702 szavazóval rendelkezik (<https://static.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin2/hu/oevker.htm>)

¹⁴ A tanulmány szerzői kiemelten foglalkoznak a *gerrymandering* (választókerület-manipuláció: a választókerületek határainak olyan, szándékos átrajzolása, mely a versengő felek egyikének előnyt biztosít a választások során. Ezzel a manipulációs eszközzel többnyire a hivatalban lévő politikusok tudnak élni és visszaélni) kérdésével, nyomtatékosítva, hogy a régi rendszernek kellett fokozottabban szembeesnie ezzel a problémával. Lásd *Az új magyar választási rendszer*, 11–12.

KÖZELKÉP

Negyedszer, a korábbi három csatorna kettőre csökkent, hiszen a megyei lista (középső csatorna) kikerült az új rendszerből, illetve a kétfordulós rendszer egyfordulósá vált. E két változtatás hivatalos indoklásainak egyike, hogy a három-csatornás rendszerről a két-csatornásra történő áttéréssel egy egyszerűbb és átláthatóbb, a választópolgárok számára könnyebben követhető rendszer jött létre.

Ötödször, a jelölés feltétele könnyebbé vált, ez egyértelműen a demokráciát erősíti, hiszen többen és könnyebben gyakorolhatják passzív választójogukat (750-ről 500-ra csökkent az induláshoz szükséges ajánlószelvények száma), nem is beszélve arról, vélhetik a reformerek, hogy e könnyítéssel a rendszer színesíti a pluralista versenyt. Mi több, a jelölés feltételeként csökkentett ajánlószelvény-szám azzal is jár, hogy az új szabályok mérsékeltek a listaállítás elé állított akadályokat.¹⁵

Hatodszor, a relatív többségi rendszer bevezetésére igen „megnyerő” érv, egyfelől, hogy mindenki által érthető, követhető módszer, amely egyszerű számítást igényel. Másfelől, meggyőző erővel bír, hogy a relatív rendszer költséghatékony, hiszen nincs szükség második fordulóra, így tehát a relatív többségi eljárás „olcsóbb, rövidebb, politikai értelemben hamarabb kerül tiszta víz a pohárba, azaz, ha van koalíciókötési szándék, annak ki kell derülnie a választások előtt, nem kell várni a második fordulóra”.¹⁶

Hetedszer, a töredékszavazatok terén tapasztalható jelentős változás, ezen belül mindenekelőtt a győzteskompenzáció bevezetése. Az egyéni választókerületben győztes jelölt jutalmazása nem szokványos módszer a demokráciákban, ezért az indoklás körül is számos vita és kritika fogalmazódott meg. Az egyik – talán a gyengébb – érv mellette, hogy ez tulajdonképpen a „felesleges”, mandátumot már nem eredményező szavazatok kompenzálását szolgálja. A másik – megítélésem szerint jóval erősebb – érv, hogy a győzelemhez szükséges szavazatokon felüli szavazatok voltaképpen „elveszett” szavazatoknak tekinthetők, és a demokrácia egyik alapértéke épp az elveszett szavazatok szám szerinti minimalizálása. Ilyen értelemben a győzteskompenzáció a szavazatok súlyegyenlőségét, azok egyenlő érvényesülését szolgálja a „kárba vesztett” szavazatok mennyiségének minimalizálásával.

Ennek kapcsán álljon itt a reform kidolgozásával megbízott Áder János egyik idevágó nyilatkozata. A Hvg.hu-nak adott interjújában Áder azt állította, hogy nem fog torzítani a 2014-ben alkalmazandó választási rendszer attól, hogy (olasz mintára) az egyéni kerületi győzteseket is kompenzálja. Mi több, a győzteseket is kompenzáló rendszer nem túlkompenzálást, hanem az egyetlen elfogadható megoldást jelenti. Tömören vázolja Áder érvelését: ha csak a vesztes jelöltek pártjai kapnak töredék-szavazatot, az komolyan sújtaná a győztes pártot, ha viszont senki nem kapna kompenzációt, akkor a vesztes pártok szembesülnének súlyosan alulreprezentáltsággal.

¹⁵ Lásd *Az új magyar választási rendszer*, Századvég Alapítvány, 11.

¹⁶ Lásd Hvg.hu 2011, interjú Áder Jánossal https://hvg.hu/itthon/20111010_Ader_interju_valasztasi_rendszer

KÖZELKÉP

Az egyetlen méltányos (arányos) megoldás, véli Áder, ha mindkét tábor, győztes és vesztes jelöltek pártjai egyaránt megkapják a nekik járó kompenzációs szavazatokat (Áder elemi matematikai példája bizonyára tanulságos lehet az olvasó számára).¹⁷

Végül, de nem utolsósorban, a határon túli magyar állampolgárok választójogának megeremtése. Egy rövid ismertetés erejéig érdemes elmondani, hogy a határon túli magyarok kedvezményes honosításának lehetővé tételével (2011. május), magyarországi bejelentett lakcímmel nem rendelkezők is állampolgárságot szerezhettek, és 2013 áprilisáig mindegy 350 ezren kaptak magyar állampolgárságot. Mivel az Alaptörvény értelmében a választójog nincs olyan feltételhez kötve, hogy állandó magyarországi lakhellyel kell rendelkezni, a határon túl élő magyar állampolgárok is élhettek a választójoggal. A választási reformnak értelemszerűen reagálnia kellett a választási rendszerben megjelenő több százézes választópolgárral, azaz biztosítania kellett a szavazásuk lehetőségét a választás napján. A választójog megadásának egyik (ha nem is nagyon erőteljes) érve, hogy a határokon túli állampolgárságot szerzett magyarok számára az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény¹⁸ garantálja, hogy a „határainkon kívül élő magyar állampolgárok a politikai közösség részei”. Hasonló véleményen van Halász Iván is, aki szerint „a legerősebb kiválasztási szempont, amely eldönti, hogy ki tartozik egy adott politikai közösséghez, természetesen az állampolgárság.” (Halász 2014: 41) Ezzel nemcsak a magyar nemzet közjogi egyesítése történt meg, hanem az is, hogy a választójog általánossá tétele óta, minden magyar állampolgár választójoggal rendelkezik, kivéve azt, „akit bűncselekmény elkövetése vagy belátási képességének korlátozottsága miatt a bíróság a választójogból kizárt”.¹⁹ Ebből az a következtetés vonható le, hogy akik megkérdőjelezik a külföldi magyar állampolgárok szavazati jogát, azok tulajdonképpen a magyar politikai közösség létét kérdőjelezik meg.

A reformpontok elleni érvek

A reformkezdeményezésre vonatkozó, többnyire a kormánypárti tábor által felhozott érték-alapú indokokat követően nézzük meg azokat az érveket, amelyek a Fidesz reformmal kapcsolatos érdek-orientált célkitűzései felé terel(het)ik az olvasó figyelmét.

A *képviselők létszámának csökkentése* „meggyőző” indoklást kapott, ennek hátterében azonban legalább két olyan tényező húzódhat, amelyek a domináns párt javát szolgál(hat)ják. Egyfelől, a parlamenti létszámváltoztatás – ahogyan korábban

¹⁷ Hvg.hu, 2011.

¹⁸ A 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról Preambuluma (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100203.tv>)

¹⁹ Lásd *Magyarország Alaptörvénye*, XXIII (6).

KÖZELKÉP

is kiemeltem – az egyéni választókerületek méretét, azaz a határok újrajrészolását tette szükségessé, másfelől, lehetőséget teremtett az egyéni és listás mandátumok arányának „újragondolására”.

Egyfelől, tehát a *kerületek határainak* újrahúzásával kínálkozó lehetőségeket a reform-előkészítő szakemberek hatékonyan ki is használták, a túlsúlyban baloldali fővárosi kerületekben „kiegyenlítő” lépésekre került sor a határok megrajzolása során, a vidéki szocialista „erődöket” átgondoltan feldarabolták (Király 2011). Úgy tűnik, a választókerületi határok megrajzolása nem maradt mentes a választókerület-manipulációtól, ugyanis a törvény „a korábbi tapasztalatok szerint szoros, könnyen billenő kerületek határait szabta át a jobboldali területek feltételezett befolyása felé” (Szigeti 2014: 14). Ennek talán elejét lehetett volna venni, ha a törvényalkotó „kiveszi a térképrajzolás jogát a politikusok kezéből, és egy kötött mandátumú, független határkijelölő bizottsághoz utalja azt” (László 2014: 3).²⁰

Ha a gerrymandering-jelenségnek valóban ekkora szerepe volt a kerületi határok újrajrészolásában, akkor a reformerek azon indoklása, hogy a megközelítőleg hasonló nagyságú kerületek²¹ a szavazati egyenlőségnek, illetve az egyenlő választójog követelményének tesznek eleget, gyenge lábakon álló, kevésbé valós érv.

Másfelől, az *egyéni és a listás mandátumok egymáshoz viszonyított aránya* kapcsán közismert, hogy ez az arány minden vegyes választási rendszer központi kérdéseinek egyike. Arról van szó, hogy a vegyes rendszeren belül igen széles spektrum kínálkozik, amelynek egyik vége inkább többségi, a másik vége pedig arányos jellegű kölcsönöz a rendszernek, az adott pártrendszeren belüli erőviszonyoktól függően (is). A 2011-es reform tulajdonképpen megváltoztatta a többnyire aránytalanul szereshető mandátumok (egyéni kerületi) és a jóval arányosabban szereshető mandátumok (megyei + lista) részarányát. A reform egyik lényegi változtatásáról van itt szó, a reformerek viszont adósok maradtak a megalapozott indoklással, beérték nagyjából annyival, hogy a rendszer továbbra is vegyes, „kismértékű” változtatással a többségi rendszer irányába.²² A változtatás „kisméretűsége” helyett jóval inkább arról van szó, hogy a parlament létszámának lényeges csökkentésével a rendszer logikája is megváltozott, abban az értelemben (is), hogy jelentősen megnőtt az egyéni választókerületek súlya, ami a többségi logika irányába mozdította el a rendszert.

Ilyen értelemben, a reform egyik központi elemének tartom, hogy a régi rendszerben az arányosan megszereshető mandátumok száma 210 volt (a 176 egyéni

²⁰ E kérdésben példaértékűek lehetnek a brit és a kanadai kerületi határokért felelős testületek, amelyek jelentős mértékben a hatalomtól mentesen végzik munkájukat. Lásd Boundary Commission for England, VGOV.UK (<https://www.gov.uk/government/organisations/boundary-commission-for-england>), illetve a House of Commons Procedure and Practice, Third Edition, 2017, ch. 4 (https://www.ourcommons.ca/about/procedureandpractice3rdedition/ch_04_2-e.html)

²¹ A kerületek 2011-es évi méreteinek részletes felbontásával kapcsolatos adatokat lásd *Az országgyűlési egyéni választókerületek adatai* (https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_vkerulet)

²² Lásd többek között *Az új magyar választási rendszer*, Századvég Alapítvány, 11.

KÖZELKÉP

kerületekben megszerezhető mandátumszámhoz képest), míg az új rendszerben az egyéni mandátumok vették át a vezető szerepet 106 mandátummal (a 93 listás mandátumhoz viszonyítva). Az arányok így 54,4% / 45,6%-ról → 46,7% / 53,3%-ra változtak, ami távolról sem „kisméretű” váltás, hanem a domináns erőket egyértelműen támogató elmozdulás a többségi logika irányába. E lépés ellentmond annak a 90-es évek végétől kibontakozó általános igénynek, hogy arányosítással igazságosabbá kell tenni a választási rendszert. Arányosítás helyett a 2011-es reform fokozottabban sérti az arányosság, és értelemszerűen a méltányos képviselő elvét. A reform ilyen értelemben sem tekinthető a „társadalmi szerződés” szüleményének, annál is inkább, mert az új rendszer fenntartja az egypárti domináns pártrendszert, és a legoptimálisabb esetben is két nagy blokk kialakulása várható középtávon, csökkentve a valódi demokratikus versengésen nyugvó többpártrendszer kialakulásának esélyeit.

A vegyes rendszer többségi elv irányába történő elmozdulását megkönnyítette a *három csatorna* kettőre való csökkentése is, ugyanis korábban a második csatorna listás mandátumokat jelentett, a harmadik csatorna kompenzációs mandátumait ugyancsak arányos módszerrel osztották szét. A két csatorna egyikének megszüntetésével akár „logikai” lépésnek is tűnhet a listás mandátumszám csökkentése. Úgy gondolom, a rendszer „egyszerűsítési” törekvése mellett az arányos módszerrel megszerezhető mandátumok számarányának illetően csökkentése lehetett e változtatás mögött az elsődleges hatalmi szándék.

Ehhez kapcsolódik a szavazatok mandátummá alakító *relatív többségi* módszerre való átállás bevezetése az egyéni választókerületekbe. A régi rendszerben az egyéni kerületi választás mindkét fordulója érvényességhez, az első forduló pedig eredményességhez volt kötött. Ha az első forduló érvénytelen (a kerületben nyilvántartásban lévő szavazópolgárok kevesebb, mint 50%-a jelenik meg az urnák előtt) vagy eredménytelen (egyetlen jelölt sem kapja meg az érvényes szavazatok több, mint 50%-át), a második fordulóban általában az első forduló három legjobb helyezettje indulhatott. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy az első forduló eredményeinek ismeretében a (többnyire harmadik helyen álló) kisebb politikai erővel rendelkező jelöltek visszalépjenek valamelyik nagy párt jelöltje javára, hogy esetleg együttes erővel győzzék le a másik nagy párt jelöltjét. Ez nemcsak a versengést tett „valóságosabbá”, hanem bizonyos mértékig a parlamenti pártok közötti kompromisszumkészséget is fejlesztette, illetve a kiélezettebb ellenségeskedés helyett demokratikusabb „légkör” megteremtésére készítette az ellenzéki erőket.

A relatív többségi eljárás bevezetése azonban egyértelműsítette, hogy a kormány el akarja kerülni a második fordulóban esedékes összefogás lehetőségét, vagyis az új módszer azt a cél szolgálja, hogy „a kisebb pártok ne tudjanak megegyezni a közös jelöltek kiválasztásában, hanem a külön-külön indulással megosszák egymás közt a szavazatokat” (Nádrai 2020: 124). A relatív többségi formulával biztonságosabbá vált a Fidesz-győzelem a lehető legtöbb kerületben, hiszen az új rendszer jobban ér-

KÖZELKÉP

vényesítette az „oszd meg és uralkodj” elvet.²³ Úgy tűnik, a biztos győzelem mellett a reform nagy célja tehát a győzelem mértékének további növelése vagy annak bebiztosítása (hatalomnövelés, hatalomkonszolidálás) volt. Ez tulajdonképpen a relatív előnyből származó abszolút parlamenti többség létrehozását jelenti. A reformmal e terv megvalósult és bizonyára érvénybe marad(hat) mindaddig, amíg a hatalmi fölényrel rendelkező kormánynak egy „felaprózódott” ellenzékkel van dolga.²⁴

Ami a *jelölés feltételére* vonatkozik, első lépésben valóban arról van szó, hogy az egyéni jelölt indulásához szükséges feltétel jóval könnyebb az új rendszerben, mint a régiben, nemcsak azért, mert korábban az adott választókerületben minimum 750, az új rendszerben pedig minimum 500, a névjegyzékben szereplő választópolgár ajánlására van szükség, hanem azért is, mert az új rendszer választókerületei jóval nagyobbak, mint a régi kerületek.

A pártlistaállítás kapcsán viszont a 2014-ig használt rendszerben 7 megye legalább két kerületében 750 aláírás kellett (ez minimum 14 kerület), ami összesítve minimum 10 500 ajánlást jelentett, mint a listaállítás feltétele. A reformnak köszönhetően, az új rendszerben legalább 9 megye és a főváros minimum 27 kerületében kell az 500 ajánlószelvényt begyűjteni, ez 13 5000 ajánlást jelent. Ezek alapján a 2014-től alkalmazott rendszer nehezebb listaállítási feltételt görget a kispártok elé, egyre inkább elzárva őket a mandátumszerzés valós lehetősége elől. Az egyéni jelölés feltételének megkönnyítésére vonatkozó értékalapú érvelés tulajdonképpen elpalástolja a pártpluralizmus kibontakozásának megnehezítését, és azt, hogy ez a módosítás nagy eséllyel a kétblokkosodás irányába tolja a pártrendszert.

A *győzteskompenzáció* bevezetése a reform talán legvitatottabb kérdéseinek egyike. A korábbi rendszerben a polgárok nem szavaztak országos listára, oda ugyanis két forrásból gyűltek (töredék)szavazatok. Egyfelől, az egyes kerületekből a parlamentbe bekerült pártok vesztes jelöltjeinek szavazatai, másfelől pedig a megyei listán kiosztott mandátumok után fennmaradt szavazatok számítottak töredék-szavazatoknak.

Az új rendszerben azonban a választópolgárok szavaznak pártlistára, és e szavazatszámokhoz adódnak hozzá az egyéni választókerületekből kikerült töredékszavazatok. E töredékszavazatok terén azonban lényegi változás történt, ugyanis míg a régi rendszer egy adott kerületében a győztes jelölt jutalma a mandátum volt, és a parlamenti pártok egyéni kerületi vesztes jelöltjeinek szavazatai jelentették a töre-

²³ Érdeemesnek vélem újból kihangsúlyozni, hogy egy választási formula, vagy egy egész választási rendszer, illetve reform nem önmagában véve „jó” vagy „mértányos”, hanem az adott körülmények, a politikai kontextus függvényében minősíthető annak. A relatív többségi rendszer sem egyformán aránytalan és „mértánytalan” egy olyan társadalomban, amelyben két vagy három, nagyjából egyforma erőt képviselő párt képezi a pártrendszer alapját, vagy egy olyanban, amelyben egypárti dominancia szövi át az egész pártrendszert.

²⁴ Igaz, hogy a legutolsó választásokon a „képlet” felborult, hiszen az összefogás ellenére is fölényes Fidesz-győzelem született (aminek részletes kifejtésére terjedelmi okok miatt sem kerülhet sor jelen írásban), ez azonban semmit nem változtat a 2011-es reform létrehozásának eredeti szándékain.

KÖZELKÉP

dékszavazatokat, addig az új rendszer a hasonlóan vesztes egyéni jelöltek kompenzálása mellett a győztes jelölteket is jutalmazza: azon túl tehát, hogy mandátumot szereznek, a győzelemhez szükséges szavazatszám fölötti szavazataik töredékszavazatokként kerülnek fel a párt országos listájára.

Egy-egy elemi példával szeretném illusztrálni mondandómat. A reform előtti rendszerben tételezzük fel, hogy adott kerületben öt jelölt indult: „a”; „b”; „c”; „d”; „e”, és azt is tételezzük fel, hogy „A”, „B” és „D” pártok²⁵ jutottak be a parlamentbe. Ha e kerület első fordulójában az érvényes szavazatok megoszlása: „a” = 8500; „b” = 4500; „c” = 1200; „d” = 800 és „e” = 1200, akkor „a” jelölt számított győztesnek (abszolút többséggel), miközben a „b” és a „d” jelöltek szavazatai (4500, illetve 800) felkerültek a „B” és a „D” pártok listájára.

A 2014-től alkalmazott rendszerben tételezzük fel (az egyszerűsítés kedvéért), hogy ugyanaz a szavazatmegoszlás és ugyanazok a pártok kerülnek be a parlamentbe, mint a fenti példában. Az „a” jelölt értelemszerűen mandátumot szerez, illetve a „b” és a „d” jelöltek viszik szavazataikat országos listára. Az érdemi különbség, hogy a győztes jelölt győzelméhez elegendő 4501 érvényes szavazat, ezért a megszerzett 8500 szavazata és a győzelemhez elegendő szavazat közötti különbség (8500 – 4501 = 3999) a győztes jelölt pártjának országos listájára kerül, így ezek a „fölös” szavazatok „nem vesznek el”.

Első benyomásra, valóban az lehetne az érzésünk, hogy a vesztes szavazatokat „megmentő” demokratikus váltásról van itt szó az olasz rendszerből mintaként átvett győzteskompenzációval.²⁶ Ha azonban figyelmesebben közelítjük meg a kérdést, rájöhethetünk, hogy e ritka számba menő kompenzációs technika kevésbé demokratikus, mindenekelőtt túlzott felülreprezentáltsága miatt. Az eljárás egyik problémája, hogy eleve szembe megy a kompenzációs mechanizmus logikájával, hiszen a kompenzáció eredetileg a vesztes jelöltek „vigasztalását” szolgálja, kárpótolja őket azzal, hogy a veszteségük „enyhítéséért” visszaosztanak nekik néhány mandátumot a listáról. Ehhez képest, a győzteskompenzáció voltaképpen a „győztest” erősítő mechanizmussá vált (László 2014: 6), és annak ellenére, hogy a pártlistára is szavaznak a polgárok, mely szavazatokhoz hozzáadódnak az országos listán a győzteskompenzációs szavazatok is, megítélésem szerint az országos lista ezzel majdnem teljes mértékben elveszti, az egyéni kerületi eredményekből származó súlyos aránytalanságokat mérsékelni hivatott kompenzációs (veszteseket jutalmazó) jellegét.

Lehet amellet érvelni, hogy a győzteskompenzáció a mandátumot nem eredményező „felesleges” szavazatokat hasznosítja. Ez az érv azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a kompenzálás „intézménye” a felülreprezentáltság egyfajta mérséklésére hivatott, nem pedig a győztes, győzelmén túl történő további jutalmazására

²⁵ Az „a” jelölt értelemszerűen „A” párt, „b” jelölt „B” párt (és így tovább) jelöltje.

²⁶ Csupán az érdekesség kedvéért, az olasz Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette ezt az elvet, ezért beszüntették. Lásd Csatóri 2022.

KÖZELKÉP

(Mécs 2018). Más megfogalmazásban, a kompenzálásnak a vesztest kell jutalmaznia a „győztes mindent visz” elv alapján túljutalmazott győztesrel szemben. Ellenkező esetben a kompenzáció intézménye nem arányosító, hanem inkább aránytalanító hatással van a választási rendszerre, hiszen nem elég, hogy az új rendszer eleve képes relatív előnyből abszolút parlamenti többséget teremteni,²⁷ hanem a hatalmi elit ezzel azt is zászlajára tűzi, hogy „kis szavazati előnyökből nagy választási győzelmet lehessen elérni” (Szigeti 2014: 13). A túlzott kompenzációval történő „aránytalanító arányosítás” könnyen felvetheti a győztes pártra leadott szavazatok kétszeres értékelésének problémáját is.

A győzteskompenzáció mellett és ellen szóló érv szemléltetésére álljon itt egy-egy elemi példa. Az elv mellett szóló érv szerint, tételezzük fel, hogy „A” párt listája 8000 szavazatot kap, és ugyanannyit kap a párt egyik vesztes jelöltje is. Továbbá, „B” párt 16 000 listás szavazatot kap, miközben a párt győztes jelöltjének ugyancsak 16 000 szavazatot sikerül begyűjtenie. Ha csupán a vesztes jelölt kaphat kompenzációs szavazatokat, akkor az „A” párt listáján 16 000 szavazat szerepel, miközben a „B” párt ugyancsak 16 000 szavazatot mondhat magáénak a saját listáján, úgy, hogy kétszer annyi szavazatot kapott a listán, illetve jelöltjének is kétszer annyi szavazatot sikerült begyűjtenie, mint riválisának. Ez a megkülönböztetés indokolatlanul sújtja a győztes pártot. Kérdés persze, érvelésében milyen megfontolásból tekintett el Áder János attól a lényeges szemponttól, hogy „B” párt szerzett már egy mandátumot. Pártalapon a válasz – úgy tűnik – eléggé egyértelmű.²⁸

A győzteskompenzáció megkérdőjelezésére irányuló példában tételezzük fel, hogy négy jelölt indul adott kerületben, és a következőképpen oszlanak meg az érvényes szavazatok: „a” = 17 500; „b” = 12 500; „c” = 9500; „d” = 4500. A „győztes mindent visz” elv értelmében az „a” jelölt 39,77%-os szavazatrészesedéssel 100%-os mandátumrészesedést mondhat magáénak (pártjának). A kompenzálást értelemszerűen a vesztes pártok jelöltjeinek szavazatai jelenthetik. Ha viszont „A” párt megkapja listán „a” jelöltnek a győzelemhez „főlöleges” szavazatait (azaz, 17 500 – 12 501 = 4999), akkor „a” jelölt tulajdonképpen a kerületben leadott összes érvényes szavazat 28,41%-ával jut mandátumhoz. Ez nemcsak a relatív többségi rendszer aránytalanságát növeli tovább, hanem óhatatlanul csökkenti az országos lista kompenzáló hatását, annál is inkább, mivel a győzteskompenzáció egyértelműen növeli a győztes párt mandátumrészesedési arányát.

A *határon túli magyarok szavazati joga* az új választási rendszer egy következő, igencsak vitatott kérdése. E kérdéskörben a határon túli magyarok szavazati jogával szembeni gyakori ellenérv, hogy „aki nem itt adózik, ne szavazzon”, vagy akik „nem itt élnek, nem ismerik a helyzetet,” ezért nem ésszerű a beavatkozásuk. Továbbá,

²⁷ Rádai Eszter kérdezi László Róbertet In „Soha többé kétharmad?” *Political Capital* (<http://www.valasztasirendszer.hu/?p=1938564>)

²⁸ Hvg.hu 2011, interjú Áder Jánossal.

KÖZELKÉP

elgondolkodtató érv az is, hogy „az szavazhat, aki viseli a következményt”, illetve, hogy a választási törvényt a Fidesz fogadta el, azért (is), hogy biztos szavazóbázist teremtsen magának.²⁹

Annak ellenére, hogy a felsoroltakkal szemben felhozhatók megfontolandó ellenérvék, a kérdés mégsem annyira egyértelmű, mint amennyire azt a Fidesz értékalkapú indoklásai érzékeltetik. Tény, hogy a hazai munkanélküliek sem adóznak, mégis szavazati joggal rendelkeznek. Az is való, hogy számos hazai választópolgár sem ismeri kellően a „jelenlegi” helyzetet, mégis szavaz(hat). A „következmények viselése” már kevésbé fajsúlyos érv, ugyanis a 2014, 2018, és a 2022-es eredmények alapján mindössze három mandátumot gyűjtött be a Fidesz a határokon túlról. Ez mindenképp azt jelenti, hogy e szavazatok „gesztusértéke” magas, politikai súlya azonban igen szerény (még akkor is, ha a 2014-es választásokon épp az az egy, határon túlról érkező mandátum „hozta össze” a 2/3-ot).

Mindezek ellenére, úgy tűnik, a határon túli magyarok szavazati jogának kérdése kevésbé helyezhető nyugvópontra, és továbbra sem kerül ki az éles viták kereszt-tüzéből. A magam részéről Halász Iván néhány idevágó gondolatával folytatom, majd Mikola István egy korábbi nyilatkozatával zárom mondandómat.

Nem meglepő kijelentés, hogy a „legerősebb kiválasztási szempont, amely eldönti, hogy ki tartozik egy adott politikai közösséghez, természetesen az az állampolgárság” (Halász 2014: 45), ne feledjük azonban, hogy e szempontnak alárendelve, de működik a pontos lakóhely meghatározása is, mint igen jelentős aspektus. Ha a két szempont együtt jár a politikai közösség meghatározásánál és e közösséghez tartozás megítélésénél, a választójog kérdése nem is képezheti vita tárgyát. Vannak helyzetek azonban (ami a határon túli magyarokra is vonatkozik), amikor a lakóhely kérdése elválik az állampolgárságtól és „önálló konstitutív elemmé válik” (Halász 2014: 45). Így tevődik fel és képezi vita tárgyát a külhonban élő magyar állampolgárok politikai közösséghez tartozásának kérdése is. Ennek kapcsán két – eredetileg a bevándorlók integrációjára vonatkoztatva – elmélet fogalmazódott meg a szakirodalomban, a maguk két alapvető értelmezési megközelítésével: a *kontributivista* és az *érintettségi* elmélet (Halász 2014: 45), amelyek ugyanolyan meggyőző erővel alkalmazhatók a határon túli magyarok választójoga melletti és elleni érvek alátámasztására is.

A kontributív elmélet szerint azok rendelkezzenek politikai részvételi lehetőséggel, „akik egy országban élve ott hozzá is járulnak a közterhekhez, illetve az egész ottani társadalom működéséhez” (Halász 2014: 46). Ez az elmélet, úgy tűnik, azt hangsúlyozza, hogy valójában azoknak kellene csak a politikai döntésekben részt venniük, akik állandó lakhellyel rendelkeznek és a helyszínen is élnek, másként aligha járulnak hozzá a közterhekhez. Ez az érv logikus, viszont eszünkbe juttathatja

²⁹ Határon túli magyarok szavazati joga (https://prezi.com/xqojg-o_w-jm/hataron-tuli-magyarok-valasztojoga/?frame=8d2ed4ab3bc9acda90b6165bd5c48491943d8005).

KÖZELKÉP

a 19. századi cenzuson nyugvó választásokat, amikor is feltételekhez kötött volt a szavazati jog, hiszen a közterhekhez – igaz, nem lakhelyhez kötöttek, de – többnyire az iskolázottak, a műveltek, a vagyonnal rendelkezők járultak hozzá. Van logikai alapja tehát a politikai részvétel és a közterhekhez való hozzájárulás közvetlen összekapcsolódásának, de elgondolkodtató lehet a 21. században, hogy a társadalom hány százaléka szorul ki a munkaerőpiacról és akarátán kívül él állami juttatásból (rövid időtartamú vagy hosszú távú segélyek, ösztöndíjak stb.), ami semmiképp nem nevezhető közteherviselésnek.³⁰

Az érintettségi elmélet lényege, hogy lehetőség nyíljék mindazok számára, akiket valamilyen formában érintenek a megválasztott képviselői testület döntései, hogy befolyásolhassák (beleszólhassanak) e testület összetételébe abban az esetben is, ha többen közülük nem állampolgárai az adott országnak. Ez utóbbi gondolat kevésbé vonatkozik a határon túli magyar állampolgárokra, ennek ellenére inkább azt támasztja alá – legalábbis első benyomásra –, hogy nem kellene beleszólniuk az országgyűlés tagjainak megválasztásába, hiszen életvitelszerűen a magyar állam határain kívül élnek, ezért jóval szerényebb mértékben érintik őket a magyar parlament döntései, mint azokat, akik a határokon belül élnek, dolgoznak és adóznak (Halász 2014: 47).

Amire viszont számos demokratikus ország alkotmánya utal, hogy az állampolgárság hazatérési joggal jár együtt, függetlenül attól, hogy az állampolgár hol és mikor született, vagy éppen hol él. A hazatérési jog hazalátogatási, hazatelepedési jogosultságot (is) jelent, amiből az is következik, hogy a határon túli életvitel „elvből ideiglenes állapotként is felfogható”, és tehát bármikor „aktiválható”, hogy a szóban forgó állampolgár magyarországi lakos legyen (Halász 2014: 47).

Kihívó kérdés persze, hogy vajon a határon túli állandó és életvitelszerű tartózkodást lehet-e elegendő szempontnak tekinteni, amely önmagában indokolhatja, hogy az egyik állampolgár alapjogának terjedelme korlátozottabb, mint a másik állampolgáré. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a külföldi életvitel indokolja-e azt, hogy a parlamenti választások kapcsán két választópolgári kategória legyen, az egyik a magyarországi lakóhellyel rendelkezők számára, a másik pedig a magyarországi lakóhellyel nem rendelkezők részére. Mi több, még egy harmadik kategória is megjelent (amelyről nem esett szó jelen írásban): azokról a nemzetiségi választó-

³⁰ Figyelemre méltó gondolat a választójog és a közteher viszonylatában, hogy mai világunkban, egyfelől, az egyre magasabb szintű és jobb orvosi ellátás következtében több és több emberi életet mentenek meg, hozzájárulva földünk lakosai számának példanélküli ütemben való növekedéséhez. Másfelől, a technika és technológia fejlődésének köszönhetően egyre hatékonyabb termelési eljárások születnek, aminek következtében kevesebb és kevesebb embernek kell majd a termelésben dolgoznia. E két tényező együttesen a termelés szempontjából „főlölségessé” vált emberek taborát növeli. Figyelembe véve e haladási irányt, nem véletlen, hogy egyes nyugati országokban már felmerült az alanyi alapon járó jövedelem gondolata (Halász 2014: 46). Ennek fényében a választójog és a közteherviselés összekapcsolása is más alapokra helyeződhet.

KÖZELKÉP

polgárok nyilvántartásába regisztrált szavazópolgárokról van szó, akik nemzetiségi listára szeretnének szavazni. Ez a megkülönböztetéses megoldás nem aratott osztatlan sikert szakmai berkekben, és a strasbourgi emberjogi bíróság korábbi döntéseivel sem volt tartalmilag összhangban, hiszen e bíróság mindig is fokozott figyelmet fordított a választójog egyenlőségének kérdésére (Halász 2014: 52).

Jakab András például teljesen elfogadhatónak tartja a szavazati jog és a lakóhely összekapcsolását, viszont kiemeli, hogy nem szabad megkülönböztetést tenni az azonos helyzetű állampolgárok között.

A „fél szavazat” összeegyeztetése a szavazati egyenlőség, a szavazatok egyenértékűségének elvével azért vethet fel némi problémát. A 2011. december 31-ig hatályban lévő Magyar Köztársaság Alkotmánya világosan megfogalmazta a választópolgárok általános és egyenlő választójogát (71§ (1), mi több, az AB határozata értelmében „a választójog egyenlőségének magva az 'egy ember - egy szavazat' elve”,³¹ amely „semmilyen indokból [...] sem korlátozható”,³² ezért azt mondhatnánk – a régi Alkotmány értelmében –, hogy a külföldön élő magyar állampolgárok „fél szavazata” nem összeegyeztethető a szavazati egyenlőség elvével. Az Alkotmány 2011. december 31-én hatályát veszítette, és a 2012. január 1-től hatályos Alaptörvény előírja a választójog egyenlőségét (XXIII. cikk (1), (2)), ez a korábbi alkotmányhoz hasonlóan tiltja a fél szavazatot, de hamar fel is oldja azt: „Sarkalatos törvény a választójogot vagy annak teljességét magyarországi lakóhelyhez [...] kötheti.” (XXIII. cikk (4) A külföldön élő állampolgárok esetében, hangsúlyozza Jakab, a „választójog vagy annak teljessége” kifejezés megengedi a szavazatok egyenlőségének elvétől való eltérést. Ezek szerint a „fél szavazat” megoldást lehet vitatni, ettől függetlenül a megoldás nem ellentétes a hatályban lévő Alaptörvénnyel (Jakab 2011/38).

A Magyarország új állampolgársági és választójogi politikájához, azaz, a határon túli magyarok állampolgárságának megadásához a különböző szomszédos országok eltérő módon viszonyultak. Néhányan közülük nem semlegesen, inkább negatívan reagálnak erre a lépésre (Ukrajna, Szlovákia), káros hatással az ott élő magyarokra.

Az eddigiek alapján eléggé világos, hogy a külhoni magyarok szavazati joga körül számos *pro* és *kontra* érv hozható fel. Ezen érvek gondos mérlegelése segíthet talán annak megítélésében, hogy vajon mi készítette a Fideszt arra a döntésre, amit világosan rögzít a 2011. évi választási törvény. A hosszas mérlegelés helyett álljon itt Mikola István 16 évvel ezelőtti (2006. 03. 19.) kongresszusi nyilatkozata, mely azért mankóként szolgálhat a felvetett kérdésre adott válaszáds terén: „Ha négy évre nyerni tudunk, és [...] utána, mondjuk, az öt millió magyarnak állampolgárságot

³¹ Az Alkotmánybíróság 3171/2018. (V. 22.) AB Határozata, I. [4] [http://public.mkab.hu/dev/dont-esek.nsf/0/376b14061ccd2b2ec125828600593aa5/\\$FILE/3171_2018%20AB%20hat%C3%A1rozat.pdf](http://public.mkab.hu/dev/dont-esek.nsf/0/376b14061ccd2b2ec125828600593aa5/$FILE/3171_2018%20AB%20hat%C3%A1rozat.pdf)

³² Jakab 2011/38 In: AB határozat 22/2005. (VI. 17.)

KÖZELKÉP

tudnánk adni, és szavazhatnának, hús évre minden eldőlné ebben az országban.”³³ Mikola szavai eléggé árulkodóak, még akkor is, ha a nyilatkozatot követő napon kiderült, hogy a Fideszben nem osztják egyhangúlag Mikola véleményét. Orbán Viktor a köztvéve műsorában még aznap este hangsúlyozta, hogy „ilyen elképzelés nem szerepel a Fidesz programjában, ráadásul a választójogi szabályok megváltoztatása kétharmados többséget igényel, és ezért a határontúliaknak adandó szavazati jog nincs is napirenden”.³⁴ Úgy tűnik, az idő megcáfolta Orbán Viktor akkori kijelentésének lényegi üzenetét.

Záró gondolatként, nem arról van szó, hogy az új választási rendszer megtervezőinek és kivitelezőinek indoklásai teljes mértékben elvetendőek. Ha a választási reform mellett és ellen egyaránt felmerül(het)nek értékalapú érvek, de a kezdeményezők csak és kizárólag a *pro* érvekkel próbálják igazolni és legitimálni reformszándékukat, abban az esetben talán el lehet gondolkodni azon, milyen viszony állhat fenn a reformerek kinyilvánított érvei és valós szándékai között.

Választási eredmények

A tanulmány e része nem fogja át a parlamenti választások eredményeinek teljes spektrumát, hanem csak a második csatorna, az országos lista eredményeit vizsgálja, különös figyelemmel a 2011-es reform két vitatott aspektusának, a győzteskompenzációnak és a külhoni magyarok szavazatainak a mandátumrészesedésben játszott szerepére. A módszer egyszerű: megnézzük, miként alakulnak az eredmények az országos lista teljes összesítése mellett. Ezt követően kivesszük a győzteskompenzációs szavazatokat, majd a határon túli szavazatokat, végül levonjuk a levélszavazatok és a győzteskompenzáció összesített értékét, ezt követően a négy eredményt összevetjük. Ezáltal megkapjuk, hogy a 2011-es reform két vitatott szempontja mekkora hatással volt a 2018-as és 2022-es választásokra, mandátumokban kifejezve. A parlamenti választások során vannak dolgok, amelyeket nem lehet előre kiszámítani, de a négy verzió adatai pontos matematikai eredményekhez vezetnek bennünket, hiszen pontosan kimutathatjuk a határon túli magyar állampolgárok, illetve a győztes jelöltek után járó töredékszavazatok hatását.

A 2022-es és a 2018-as választási eredmények

Fontos megjegyezni egyfelől, hogy a pártlistás szavazatok plusz a töredékszavazatok jelentik az összes pártlistás szavazatokat, amelyek a nemzetiségi listás szavazatok-

³³ Lásd <https://www.facebook.com/gyurcsanyf/videos/mikola-istv%C3%A1n-a-hat%C3%A1ron-t%C3%BAliak-szavazat%C3%A1val-20-%C3%A9vre-bebiztos%C3%AD/1763205103711944/>

³⁴ [ORIGO] 2006.03.20 (<https://www.origo.hu/itthon/20060320afidesz.html>)

KÖZELKÉP

kal együtt adják ki az összes országos listás szavazatok számát.³⁵ Másfelől, az a pártlista, mely nem éri el a pártlistákra és a nemzetiségi listákra leadott összes érvényes szavazatok legalább 5%-át (parlamentari küszöb), nem szerezhet mandátumot.³⁶ A parlamenti küszöböt elérő pártokra leadott érvényes listás szavazatok és az egyes pártok töredékszavazatai jelentik tehát azokat a szavazatmennyiségeket, amelyek alapján az egyes pártok részesednek az őket megillető mandátumokból. A parlamenti helyek elosztása a d'Hondt módszer segítségével történik.

E módszer lényege a következő: egy táblázatba összesítjük az egyes pártok listás szavazatait és töredékszavazatait. A legnagyobb szavazatszámú listára rendelkező lista kap egy mandátumot, és összesített szavazatainak számát osztjuk 2-vel. Ezt követően újból megnézzük, kinek van a legtöbb szavazatszáma, az kap egy mandátumot, és összesített szavazatainak számát osztjuk 2-vel, majd ha ismét sorra kerül ugyanez a párt, az összesített szavazatait osztjuk a következő osztóval (minden párt esetében, amikor sor kerül rá az osztó 1, 2, 3, 4, 5... és így tovább). Az eljárást addig folytatjuk, amíg mind a 92 kiosztható mandátum gazdára nem talál.

Az összesített országos listás szavazatok felbontása (listás szavazatok, levélszavazatok, töredékszavazatok, győzteskompenzáció) alapján a következő számadatokkal állunk szemben a 2022-es választásokon:

1. táblázat. Összesített országos listás szavazatok (2022-es választások)

Pártok	Honi listás szavazatok	Levél-szavazatok	Töredék-szavazatok	Győztes kompenzáció	Összes
Fidesz-KDNP	2 809 238	251 468	404 540	925 716	4 390 962
Szövetség	1 936 297	11 034	1 493 076	86 073	3 526 480
Mi Hazánk	329 651	2 836	307 064	–	639 551

Forrás: Nemzeti Választási Iroda honlapja és a *Political Capital Blog*³⁷

A számításokat megelőzően a következőket szeretném kihangsúlyozni: egyrészt, a feltüntetett számértékek alapján világosan látszik, hogy a Szövetség töredékszavazatai valóban kompenzáló jelleggel bírnak, hiszen 3,7-szer annyi töredékszavazatot vihetett magával országos listára, mint a Fidesz-KDNP. Ez a számarány egyértelműen jelzi az egyéni választókerületekben elszenvedett súlyos ellenzéki vereséget (87/19 a Fidesz javára), ebből adódik tehát a nagyarányú „jutalmazás”.

Másrészt, a 82%-os egyéni kerületi mandátumrészesedéssel járó túlkompenzációjával (közel 11-szeres szavazatszám a Szövetség győzteskompenzációs szavazatai-

³⁵ 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról, 16. §. a), b), c).

³⁶ 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról, 14. § (1).

³⁷ Lásd Nemzeti Választási Iroda (<https://vtr.valasztas.hu/ogy2022/orszag-os-listak?tab=parties>), illetve <https://pcblogger.atlatszo.hu/2022/04/11/kulhoni-magyar-allampolgarok-nelkul-is-meglenne-a-ketharmad-a-gyoztes-tuljutalmazasa-nelkul-nem/>

KÖZELKÉP

hoz képest) a kormánypárt tovább növelheti az eredmények aránytalanságát. Ilyen értelemben a győzteskompenzáció tehát elveszíti „kompenzáló” jellegét.

Nézzük tehát a 92 mandátum kiosztását az összesített listás szavazatszámok alapján (A zárójelben feltüntetett számok a kiosztott mandátumok sorrendjét jelölik):

2. táblázat. Az országos listás szavazatok átváltása mandátumokká (2022-es választások)

Osztó	Fidesz-KDNP	Szövetség	Mi Hazánk
1	4 390 962 (1)	3 526 480 (2)	639 551 (12)
2	2 195 548 (3)	1 763 240 (4)	319 775 (26)
3	1 463 654 (5)	1 175 493 (6)	213 183 (39)
4	1 097 740 (7)	881 620 (8)	159 887 (53)
5	878 192 (9)	705 296 (11)	127 910 (66)
6	731 827 (10)	587 746 (14)	106 591 (80)
7	627 280 (13)	503 782 (16)	91 364
8	548 870 (15)	440 810 (18)	
9	487 884 (17)	391 831 (21)	
10	439 096 (19)	352 648 (23)	
11	399 178 (20)	320 589 (25)	
12	365 913 (22)	293 873 (28)	
13	337 766 (24)	271 267 (31)	
14	313 640 (27)	251 891 (33)	
15	292 730 (29)	235 098 (35)	
16	274 435 (30)	220 405 (37)	
17	258 291 (32)	207 440 (41)	
18	243 942 (34)	195 915 (43)	
19	231 103 (36)	185 604 (45)	
20	219 548 (38)	176 324 (47)	
21	209 093 (40)	167 927 (50)	
22	199 589 (42)	160 294 (52)	
23	190 911 (44)	153 325 (55)	
24	182 956 (46)	146 936 (57)	
25	175 638 (48)	141 059 (60)	
26	168 883 (49)	135 633 (62)	
27	162 628 (51)	130 610 (64)	
28	156 820 (54)	125 945 (67)	
29	151 412 (56)	121 602 (70)	
30	146 654 (58)	117 549 (72)	
31	141 643 (59)	113 757 (74)	

KÖZELKÉP

32	137 217 (61)	110 202 (76)	
33	133 059 (63)	106 863 (79)	
34	129 145 (65)	103 720 (82)	
35	125 456 (68)	100 756 (84)	
36	121 971 (69)	97 957 (86)	
37	118 674 (71)	95 310 (89)	
38	115 551 (73)	92 802 (91)	
39	112 588 (75)	90 422	
40	109 774 (77)		
41	107 096 (78)		
42	104 546 (81)		
43	102 115 (83)		
44	99 794 (85)		
45	97 576 (87)		
46	95 455 (88)		
47	93 424 (90)		
48	91 478 (92)		
	89 611		
Összes	48	38	6

Forrás: saját számítások a Nemzeti Választási Iroda adatai alapján

A bemutatott számítási eljáráshoz hasonlóan lehet elvégezni a másik három verziót is (összes országos lista levélszavazatok nélkül; összes országos lista győztes-kompenzáció nélkül; összes országos lista levélszavazatok és győztes-kompenzáció nélkül).

A négy változat mandátum-összesítése a 2022-es választások adatai alapján a következő:

3. táblázat. Mandátummegoszlások az országos lista négy változata alapján (2022-es választások)

Szavazatok	Fidesz-KDNP	Szövetség	Mi Hazánk
Teljes országos lista	48	38	6
Teljes lista levélszavazatok nélkül	46	39	7
Teljes lista győztes-kompenzáció nélkül	43	42	7
Teljes lista levélszavazatok és győztes-kompenzáció nélkül	41	43	8

Forrás: saját számítások a Nemzeti Választási Iroda és a *Political Capital* Blog adatai alapján

KÖZELKÉP

Világos, hogy a külhoni levélszavazatok nélkül a Fidesz-KDNP 2 mandátumot veszített volna, míg az ellenzék 1-1 mandátumot nyert volna. Az is világos, hogy győzteskompenzáció nélkül a kormány 5-tel kevesebb, a Szövetség viszont 4, a Mi Hazánk pedig 1 mandátummal növelte volna mandátumainak számát. Az utolsó sor a győzteskompenzációtól és a levélszavazatoktól mentes választási eredmény alakulását mutatja be. Láthatjuk, a Fidesz-KDNP 7 mandátummal kevesebbet, míg a Szövetség 5, a Mi Hazánk pedig 2 mandátummal növelte volna „gyűjteményét”.

Hasonlóan járhatunk el a 2018-as választások során is, ahol a következőképpen alakult a mandátumok megoszlása:

4. táblázat. Mandátummegoszlások az országos lista négy változata alapján (2018-as választások)

Szavazatok	Fidesz-KDNP	JOBBIK	MSZP-PB	DK	LMP
Teljes országos lista	42	25	12	6	7
Teljes lista levélszavazatok nélkül	42	25	12	6	7
Teljes lista győzteskompenzáció nélkül	37	27	13	7	8
Teljes lista levélszavazatok és győzteskompenzáció nélkül	35	29	13	7	8

Forrás: Saját számítások a Nemzeti Választási Iroda és a *Political Capital Blog* adatai alapján

Látható, hogy a határon túli magyar állampolgárok levélszavazatai nem hoztak egyetlen mandátumot sem a Fidesz-KDNP-nek 2018-ban (hiszen levélszavazatokkal és azok nélkül a kormánypárt egyaránt 42 mandátumot szerzett). Megjegyzendő azonban, hogy ha a MNOÖ (Magyarországi Német Országos Önkormányzat) nem kap kedvezményes mandátumot, akkor a teljes országos listán szereplő szavazatszámok alapján a Fidesz szerezte volna meg a 93. képviselői helyet, azaz, a levélszavazatok egy mandátumot értek volna a kormánypártnak.

Az eredmények alapján 2018-ban a reform 7 mandátumot hozott „pluszban” a kormánynak, hiszen a levélszavazatok és a győzteskompenzáció nélkül 35 mandátummal kellett volna a Fidesznek beérnie, miközben ezek a mandátumok az ellenzéki erők között oszlottak volna meg 4-1-1-1 arányban.

Összegzés

A 2010 utáni „magyar jelenség” megközelíthető és elemezhető filozófus, jogász, társadalomelméleti kutató, szociológus, szociálpszichológus, és természetesen populizmust, demokráciát, hatalomgyakorlási technikákat, kommunikációelméletet stb.

KÖZELKÉP

kutató politológus szemszögéből is, és mindegyiknek megvan a maga létjogosultsága és jelentősége a témakör tudományos igényű kibontásában. Megítélésem szerint jelen írás egyik lényegi üzenete azonban, hogy társadalomtudományok fentebb felsorolt részterületeiben megfogalmazott magyarázatokon, *pro* és *kontra* érveken túl érdemes elgondolkodni azon, hogy a 2010-ben minősített többséggel hatalomra kerülő politikai tömb elsősorban azzal tudta megőrizni határtalan „népszerűségét”, mandátumokban kifejezett társadalmi támogatottságát, hogy precedens nélkül lehetősége nyílt arra, hogy egyetlen politikai erőként saját képére formálja, önös érdekei mentén radikális átalakításokat hajtson végre a korábbi választási rendszeren. Amint a fentebb bemutatott adatokból is látható, a Fidesz-KDNP immár sorozatos 2/3-os „népszerűségének” egyik alapvető magyarázata a korábbinál jóval aránytalanabb választási rendszer tudatos megtervezése. A 2022-es és a 2018-as választási eredmények elemzéséből kiderül ugyanis, hogy a 2011. évi reform nélkül a Fidesz-KDNP-nek nem lett volna meg a 2/3-os többsége (ahogy 2014-ben sem). Az adatok közvetlenül vezet(het)nek vissza a korábban megfogalmazott tézishez: a meghatározó politikai erők az esetek zömében (hatalmi) érdekérvényesítési lehetőséget látnak a választási reformban, de kezdeményezésüket értékalapú érvelések révén próbálják legitimálni a társadalom előtt. A Fidesz-KDNP kapcsán e tézis érvényesnek bizonyul.

Irodalom

- Bihari M. (2006): „Alkotmányos rendszerváltás”. *Mindentudás Egyeteme*. 6, Kossuth Kiadó, Budapest, 253–276. (<https://core.ac.uk/download/pdf/35135623.pdf>)
- Bíró P. – Sziklai B. – Kóczy Á. L. (2012): „Választóközetek igazságosan?” *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf., 1165–1186.
- Csatári D. F. (2022): „A hungaricum, ami nélkül ismét nem lenne kétharmada a Fidesznek” <https://pcblogger.atlatszo.hu/2022/04/11/kulhoni-magyar-allampolgarok-nelkul-is-meglenne-a-ketharmad-a-gyoztes-tuljutalmazasa-nelkul-nem/>
- Halász I. (2014): „A külhoni szavazás története és jelene: pro és kontra érvek. In: Cserny Á. (szerk.): „*Határtalan választások*”. *Tanulmányok a külhoni állampolgárok választása* témakörében. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 41–60.
- Jakab A. (2011): „A külföldön élő magyar állampolgárok választójoga egyenlőségének kérdése a választási törvény koncepciójában”. *Pázmány Law Working Papers* (2011/38.), Pázmány Péter Katolikus Egyetem (http://www.valasztasirendszer.hu/wp-content/uploads/JakabAndras_AKulfoldonEloMagyarAllampolgarokValasztojoga.pdf).
- Király A. (2011): „Lefelezték, amit le kellett feleznit”. *Index* https://index.hu/belfold/2011/11/24/lefelezték_amit_le_kellett_feleznit/
<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100203.TV>

KÖZELKÉP

- Kovács Sz. (2017): *Határon túli magyarok választójoga*. https://prezi.com/xqojg-o_w-jm/hataron-tuli-magyarok-valasztojoga/?frame=8d2ed4ab3bc9acda90b6165bd5c48491943d8005
- László R. (2014): „A választójogi szabályok átalakulása 2010–2014”. In *MTA Law Working Papers*, MTA. https://jog.tk.hu/uploads/files/mtalwp/2014_21_Laszlo.pdf.
- Mécs J. (2018): „Egy hibás érv a győzteskompenzáció mellett”. *JTI Blog* (Jogtudományi Intézet Blogoldala). <https://jog.tk.hu/blog/2018/08/egy-hibas-erv-a-gyozteskompenzacio-mellett>
- Nádrai N. J. (2020): *A magyar választási rendszer átalakulásának legújabb irányai*. (PhD értekezés), Pécs (<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/24884/nadrai-norbert-jozsef-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)
- Oakeshott, M. (2001): „Konzervatívnak lenni”. In: Oakeshott, M.: *A Politikai racionalizmus*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Szigeti P. (2014): „A magyar választási rendszer átalakítása – összehasonlító perspektívában”. *Jogtudományi Közöny*, 69(2): 82–92.
- Taagepera, R. (1972): „The Size of National Assemblies”. *Social Science Research*, 1(4): 385–401.

További források:

- A 211.évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról
„Az új magyar választási rendszer”, *Századvég alapítvány*
<https://docplayer.hu/76560-Az-uj-magyar-valasztasi-rendszer-szazadveg-alapitvany.html>
- Magyarország Alaptörvénye
<https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf>
- Nemzeti Választási Iroda honlapja
<https://vtr.valasztas.hu/ogy2022/orszagos-listak?tab=parties>
- Political Capital* blogja
<https://pcblog.atlatszo.hu/2022/04/11/kulhoni-magyar-allampolgarok-nelkul-is-meglenne-a-ketharmad-a-gyoztes-tuljutalmazasa-nelkul-nem/>
- „Soha többé kétharmad?”. *Political Capital* (Social Development Institute) (2011)
<http://www.valasztasirendszer.hu/?p=1938564>

KÖZELKÉP

Az Európai Parlament pártrendszere 2004–2019 között

BÁNKI ANDRÁS¹

ABSZTRAKT

A tanulmány az Európai Parlament (EP) pártrendszerét vizsgálja 2004–2019 között az EP-ben működő politikai csoportokon keresztül. A nemzeti pártrendszerekre kidolgozott tipológiákat nemzetközi intézményi keretbe helyezi. A vizsgált időszak kezdete 2004, az Európai Unió legnagyobb bővítésének éve, míg végpontja 2019, a jelenleg utolsó európai parlamenti választás. A széles körben használt, Blondel és Sartori által kidolgozott tipológiákon túlmenően, az EP politikai csoportjainak egymáshoz való viszonyára, a döntéshozatalban betöltött szerepükre fókuszál. A politikai csoportok belső kohéziós indexeiből és koalíciókötési statisztikáiból von le következtetéseket a pártrendszer jellegére és a pártrendszer három cikluson keresztül tartó változásaira vonatkozóan. Az EP pártrendszerét egy olyan szélsőségesen plurális rendszerként írja le, amelyben két domináns politikai csoport uralja a döntéshozatalt (bidominancia). A vizsgált időszakban az EP pártrendszere kiegyensúlyozottként jellemezhető, csak kismértékű változást mutat.

KULCSSZAVAK: Európai Parlament, pártrendszer, Európai Unió, kohézió, koalícióépítés

ABSTRACT

The Party System of the European Parliament between 2004–2019

The paper examines the party system of the European Parliament (EP) between 2004–2019 through European Parliamentary Groups. It applies party system typologies in an international case. The examined period starts from 2004, which marks the largest enlargement of the dominating the decision-making. In addition to the widely used typologies developed by Blondel and Sartori, the present paper focuses on the relationship between the political groups in the EP and their role in decision-making. It draws conclusions about the nature of the party system and its changes over three cycles from the internal cohesion indices and coalition statistics of the political groups. The party system of the EP is a polarised pluralist system dominated by two political groups (bidominant). In the period under review, the party system of the EP can be characterized as balanced, showing only small changes.

KEYWORDS: European Parliament, party system, European Union, cohesion, coalition-building

¹ Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola, e-mail: bnki.andrs@gmail.com

KÖZELKÉP

Bevezetés

Az Európai Parlament (EP) 1979 óta közvetlenül, az Európai Unió (EU) polgárai által öt évente választott testület, ami szinte egyedülállónak teszi a hasonló nemzetközi intézmények között. A liszaboni szerződés életbelépése (2009) óta az EU társjogalkotó szerve az Európai Unió Tanácsa mellett. Mindez magyarázza és alátámasztja azt a folyamatos nemzetközi és hazai tudományos érdeklődést, ami az EP-t övezi (Jacobs – Corbett – Shackleton 2021, Brucker 2022). A pártrendszerek vizsgálata, tipizálása szintén a hazai és nemzetközi politikatudomány frontvonalába, a legnagyobb érdeklődésre számot tartó kutatási területek közé tartozik (Hrebenar 2022, Csizmadia 2019). A hazai és nemzetközi szakirodalomból is hiányzik azonban e két terület összekapcsolása, az EP pártrendszerének vizsgálata. E tanulmányban az EP pártrendszerének közelmúltjával és a rendszer vizsgálatának problémáival foglalkozom.

Az EP-t nem csak az teszi egy nem tipikus esetté, hogy közvetlenül választott nemzetközi intézmény 1979 óta, hanem további három tulajdonsága is erre presztinálja. Egyrészt, tagjai nem a nemzetállami logika mentén rendeződnek, hanem ideológiai szempontok alapján szerveződő politikai csoportokba tömörülve képviselik a tagállamok választópolgárait. Ez nem gyakori nemzetközi intézmények esetén. Az EP pártrendszerét így nem politikai pártok, hanem az EP-ben működő politikai csoportok alkotják. Másrészt, az EP-n belül nem értelmezhető a kormány-ellenzék megosztottság, hiszen az EU kormányának szerepét betöltő intézmény (Európai Bizottság [EB]) nem felelős az EP-nek. A politikai csoportok általában nem az alapján szavaznak az előterjesztésekről, hogy milyen a viszonyuk az EB-hez. A politikai csoportok folyamatos koalíciókötési kényszerben vannak, nincsenek permanens koalíciók az EP-ben. Így a pártrendszer vizsgálatakor újabb megközelítési módokat kell alkalmazni, nem támaszkodhatunk a pártrendszer tipológiákban gyakran komoly hangsúlyt kapó kormány-ellenzék dichotómiára. Harmadrészt, pedig az európai parlamenti választások egy olyan választási rendszerben valósulnak meg, amelyben minden egyes tagállam külön-külön választókerületet alkot, amelyen belül arányos választási rendszerben kerülnek kiosztásra a mandátumok a nemzeti pártlisták között. Ez azt is jelenti, hogy bár közel egy időben történik meg az európai parlamenti választások lebonyolítása, de az egyes választási körzetekben (tagállamokban) külön-külön választási kampányok, prioritások, érvek csapnak össze, ami nem könnyíti meg egy egységes pártrendszer kialakítását. Sok esetben a választási körzetekben (tagállamokban) a törésvonalak sem ugyanazon ügyek mentén húzódnak.

Az EU folyamatos bővítése, az újabb- és újabb tagállamok csatlakozása természetesen az EP-t is folyamatosan átalakította és alakítja napjainkban is. Az EP változó impulzusokat kapott, ahogy jelentős különbségeket mutató politikai rendszerekkel és kihívásokkal rendelkező tagállamok csatlakoztak az EU-hoz. Mindezt különösen figyelemre méltó, hogy az EP politikai csoportjai nagyszámban kontinuitást mutatnak a kezdetektől fogva. 2004-ben történt meg az EU eddigi legnagyobb bővítése,

KÖZELKÉP

amikor 10 új tagállam csatlakozott a korábbi 15 tag mellé és ezzel az EP politikai csoportjai is jelentősen átrendeződtek. E tanulmány a jelentős átalakulásra tekintettel 2004-től 2019-ig, az utolsó európai parlamenti választásokig kíséri figyelemmel az EP pártrendszerének alakulását. A 2019-es év nem csak azért jelentős dátum, mert ez volt napjainkig az utolsó választások időpontja, hanem azért is, mert az EP politikai csoportjai között is jelentős változásokat hozott. A politikai centrumot lefedő két nagy politikai csoport 1979 óta ebben az évben veszítette el a lehetőséget, hogy közösen összefogva abszolút többséget alkothassanak az intézményben. Ezzel a 2019. évi európai parlamenti választások egy negyven éves időszak végpontját is kijelölik.

Pártrendszer tipológiák

A politikai pártok vizsgálatakor a pártok legalább két funkcióját figyelembe kell vennünk: A pártok által megvalósított kommunikációt a választók és a képviselők között, valamint azt a szerepet, ahogyan a politikai témák becsatornázásra kerülnek a pártok által. Ezen túlmenően azonban a pártrendszerek egy harmadik funkcióval is rendelkeznek, amivel az egyes politikai pártok nem: kifejezik, kinyilvánítják az adott politikai közösség hozzáállását a politikai viták lebonyolításához. Milyen törésvonalak húzódnak meg a pártrendszert alkotó entitások között, miért különülnek el, milyen elv mentén rendeződnek a politikai szereplők külön csoportokban vagy éppen melyek azok a vitás kérdések, amelyeket ezen csoportokon belül képesek kezelni? (Sartori 2016: 50–52)

A pártrendszerek vizsgálatának kezdetei és leghíresebb tipológiák kialakítása Duverger, Blondel és Sartori nevéhez köthetők. A következőkben ezeket a tipológiákat, vizsgálati pontokat tekintjük végig, rámutatva, hogy mely elemek alkalmasak és melyek nem az EP pártrendszerének bemutatásához. Az időrendi sorrendet megfordítva, Sartori minimalista politikai párt definícióját használjuk a jelenlegi tanulmány egyik legkényesebb pontjának alátámasztására. Kérdés, hogy az EP politikai csoportjait tekinthetjük-e egy pártrendszert alkotó elemeinek és ezáltal vizsgálódásunk legkisebb elemeinek. Jogilag ugyanis léteznek európai pártok, pártcsaládok, de az EP-ben a politikai csoportok a legtöbb esetben túlnyúlnak, túlterjeszkednek a jogi értelemben vett európai párt, pártcsaládok határain, és olyan nemzeti politikai pártok képviselőit is magukba foglalják, akik jogi értelemben nem az európai párt vagy pártcsalád tagjai.²

Sartori minimalista definíciója szerint a párt olyan szervezet, amely jelölteket állít a választott közhivatali és törvényhozói pozíciók megszerzésére (Sartori 2016:

² A példa kedvéért: az EP-ben jelenleg az Európa Megújul [Renew Europe, RE] politikai csoportot az Európai Liberálisok és Demokraták Szövetségének [ALDE] európai pártja mellett a francia elnök Köztársaság Lendületben! [En Marche!] EP képviselői alkotják).

KÖZELKÉP

59, Enyedi – Körösényi 2004). Az európai parlamenti választásokon a képviselőjelölti pártlistákat nem az EP politikai csoportjai vagy az európai pártok, pártcsaládok állítják, hanem nemzeti pártok. Az EP-be kerülve, politikai csoportjaik nélkül azonban a képviselők nem pályázhatnak hatékonyan az EP-ben közhivatali funkciókra. Így a továbbiakban az EP politikai csoportjait olyan szervezeteknek tekintjük, amelyeket alá lehet vetni a pártrendszerekre jellemző vizsgálatoknak, de alapvetően meg kell különböztetni is őket abban a tekintetben, hogy nem a választás folyamatán keresztül érdemes vizsgálat alá vetni az EP pártrendszerét. Ezzel szemben az EP-n belüli politikai aktusait kell a vizsgálódás középpontjába állítani.

Maurice Duverger az első jelentős szereplő a politikatudományban, aki a pártrendszereket a választási rendszerek függvényében vizsgálta. Mint fentebb kifejtettük, az EP politikai csoportjait ebből a szempontból nem érdemes mélyrehatóan vizsgálni. Duverger másik fontos szempontja a pártrendszerek vizsgálatakor a kormányzati pozíció betöltése volt. Mivel az EP-nek nincs felelős kormánya és nem egy permanens koalíció irányítja a döntéshozó tevékenységet, így ezt a szempontot is nehéz beemelni az EP pártrendszerének vizsgálatába (Duverger 1964). Fontos azonban megjegyezni, hogy a politikai csoportok döntéshozást befolyásoló képességeit vizsgálatunk tárgyává kell tenni. Ez viszont egy másik dichotómiát feltételez: a döntéshozatalt hatékonyan befolyásolni képes, és az erre nem alkalmas politikai csoportokat. Duverger két- vagy többpártrendszerre osztotta fel a pártrendszereket, amelyből egyértelműen következik, hogy ebben a tipológiában az EP pártrendszere a többpártrendszerek közé sorolható (Duverger 1964).

Pártipológiájában, Jean Blondel tovább lép, és négy csoportot különböztet meg (kétpárti, két és félpárti, sokpárti domináns párttal, illetve sokpárti domináns párt nélkül): az ő tipológiájában az EP pártrendszere a domináns párt nélküli sokpárti rendszerként írható le (Blondel 1968). 1979 óta szám szerint 7-10 közé tehető az egy-egy ciklusban aktív politikai csoportok száma, és soha nem fordult elő az, hogy egy-egy politikai csoport egymaga jelentősen dominálta volna az EP-beli döntéshozatali folyamatokat. Általánosságban elmondható, hogy 2 nagyobb politikai csoport és több kisebb található az EP-ben a kezdetektől fogva.

Sartori igen jelentős mértékben járult hozzá a pártrendszerek vizsgálatához, azáltal, hogy beemelte a nem versengő pártrendszereket is a tipológiájába, de ennek használatával sem jutunk közelebb az EP pártrendszerének vizsgálatához. Sartori tipológiájában a versengő típusok között predomináns, kétpárti, mérsékelt pluralista (3-5 párt) és szélsőségesen pluralista pártrendszereket különböztet meg (ötnél több párt). Ez alapján az EP pártrendszere szélsőségesen pluralista, amelyben nagyok az ideológiai távolságok. Sartorinak abban is igaza van, hogy ebben az esetben a pártrendszerben gyakran rendszerellenes pártok is megtalálhatóak, ahogyan az EP-ben is (Sartori 2016).

Összességében elmondható, hogy a pártrendszer tipológiák legtöbb esetben a választási rendszerek, a pártrendszer fragmentáltsága (hány párt vesz részt a dön-

KÖZELKÉP

téshozatalban) és a kormány-ellenzék dichotómia alapján kerültek felállításra. Az EP politikai csoportjai esetében kijelenthető, hogy a pártokhoz hasonlóan alkalmasak a pártrendszer vizsgálatára. Azonban nem a választási rendszeren, a fragmentáltság mértékén, vagy a kormányzati-ellenzéki dichotómián keresztül, hanem a döntéshozatali folyamatokban való részvételi adatok és az egymás közötti interakciók alapján érdemes megvizsgálni az EP pártrendszerét.

Az Európai Parlament és a politikai csoportok

Az EP az EU legtöbbször változó, folyamatosan átalakuló intézménye, mely annak is köszönhető, hogy ciklusról-ciklusra igyekszik bővíteni saját hatásköreit. Az egyedüli közvetlenül választott EU intézményként biztosított legitimitációját felhasználva egyre nagyobb szerepet játszik az EU döntéshozatali mechanizmusában (Nugent 2017: 201, Bíró-Nagy 2018: 30).

1952-ben jött létre az Európai Szén- és Acélközösség Közgyűlése néven, majd 1962-ben nevezték át EP-re. Kezdetben nem túl erős jogkörökkel volt felruházva, főleg konzultatív, és tanácsadó szervként működött (Hix – Hoyland 2013: 172). Ebben az időszakban az Európai Parlament tagjait a tagállamok delegálták. Kinevezésük közvetlen módon történt meg, nem rendelkeztek jelentős legitimitációval. 1979-ben tartották meg az EP első közvetlen képviselőválasztását, amely nagyfokú legitimitációt biztosított tehát az EP képviselőinek.

Az Európai Parlament pártrendszere azért is különleges, mert nem osztható fel kormányzó pártok és ellenzéki pártok viszonyára. Az EP nem rendelkezik egy olyan választott kormánnyal, mint a tagállamok törvényhozásai, amelynek javaslatait folyamatosan támogatnia kelljen, így biztosítva a kormányzat stabilitását. Az EP pártrendszere nagyfokú töredezettséget mutat, ezért a fentebb felsorolt tényezők együttes eredménye az, hogy minden egyes szavazást megelőzően nagy a koalícióépítés jelentősége a politikai csoportok között. A pártrendszert azonos ideológiai alapokon szerveződő politikai csoportok alkotják. Ez a mindennapi gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyes politikai csoportoknak a számukra fontos szavazások előtt meg kell állapodniuk a lehető legtöbb másik képviselő csoporttal, hogy a prioritásaik szerint szavazzanak, így biztosítva az előterjesztés elfogadását. Az EP-ben ezért folyamatos az együttműködési, a koalícióépítési kényszer. Azonban ezen koalíciók csak egy-egy szavazásra szólnak, nem jelentenek elköteleződést, és általában nem működnek együtt hosszútávon.

1999-et követően a politikai csoportoknak kötelező több tagállamban megválasztott EP-képviselőkből állniuk. A jelenlegi szabályozás előírja, hogy legalább 25 EP-képviselőnek kell alkotnia egy politikai csoportot, akiket legalább 7 tagállamból delegáltak közvetlen választás során az EU polgárai. Mindez a nagyobb politikai csoportoknak kedvez. A multinacionális kitétel okozza a legtöbb fejfájást a politikai

KÖZELKÉP

csoportokat létrehozni kívánó képviselőknek és ez a követelmény az, ami miatt nem töredeznek tovább az EP pártrendszere, és sok esetben instabilak az újonnan felálló politikai csoportok. Ugyanis ebben a rendszerben akár, 1-1 EP-képviselő kiválása is feloszthat egy nagyobb létszámú politikai csoportot, létszámtól függetlenül, ha csak 6 további tagállam EP-képviselői alkotják a politikai csoport maradékát (Bíró-Nagy 2018: 40).

A megválasztott EP-képviselőknek nem kötelező csatlakozniuk egy politikai csoporthoz, de a politikai és jogi környezet arra készíti a legtöbbjüket, hogy ezt tegyék. Egy-egy politikai csoport tagjaiként több erőforráshoz jutnak, újabb lehetőségeket kapnak, hogy kifejezhessék véleményüket adott kérdésekben az EP-ben, nagyobb pénzügyi forrásokra tesznek szert, így komoly, hozzáértő szakértők segíthetik a munkájukat és több bizottsági helyhez juthatnak, mivel a bizottsági helyek kiosztásában a politikai csoportok vezetői dominálnak. E bizottságokban zajlik az EP szakmai munkájának nagy része, így nagyon fontos tényező, hogy egy-egy EP-képviselő melyik bizottságban tud helyet foglalni, és azon belül milyen pozíciókat tud megszerezni. Evans és Vink (2012) definíciója szerint a politikai csoportok leírhatók úgy, mint „választások utáni koalíciók nemzeti pártok delegációi és egyének között, akik nagyjából támogatják az adott irányba mutató alapelveket.” (Evans – Vink 2012: 95)

Az EP politikai csoportjaival foglalkozó szakirodalom korábban főleg a politikai csoportok európai integrációban betöltött szerepére koncentrált (Colomer 2002, Ladrech 1997), vagy egy-egy adott politikai csoporttal foglalkozott (Jansen 1998, Hines 2003, Carter 2005), az EP pártrendszerének részeként azonban kevés figyelmet kaptak (Bánki 2022: 2–3).

1. táblázat. Az Európai Parlament összetétele 2004–2019 között*
(* néhány politikai csoport elnevezése 2004–2009 között változott)

Politikai csoport elnevezése* és rövidítése 2004–2009		EP képviselők száma (aránya)		
		2009–2014	2014–2019	
Európai Néppárt	EPP	268 fő (36,6%)	265 fő (36%)	221 fő (29,4%)
Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetsége	S&D	200 fő (27,3%)	184 fő (25%)	191 fő (25,4%)
Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért	ALDE	88 fő (12%)	84 fő (11,4%)	67 fő (8,9%)
Zöldek/Európai Szabad Szövetség	G-EFA	42 fő (5,7%)	55 fő (7,5%)	50 fő (6,6%)
Európai Konzervatívok és Reformerek	ECR	–	55 fő (7,5%)	70 fő (9,3%)
Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal	GUE-NGL	41 (fő 5,6%)	35 fő (4,8%)	52 fő (7%)

KÖZELKÉP

Szabadság és Demokrácia Európája	EFD	–	32 fő (4,3%)	–
Szabadság és Közvetlen Demokrácia Európája	EFDD	–	–	48 fő (6,4%)
Függetlenség/Demokrácia	IND/ DEM	37 fő (5,5%)	–	–
Unió a Nemzetek Európájáért	UEN	27 fő (3,7%)	–	–
Független képviselők	–	29 fő (4%)	26 fő (3,5%)	52 fő (7%)

Forrás: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/previous-elections>

Az 1. táblázatban látható az EP politikai csoportjainak mandátumszámai és arányai a tanulmányban vizsgált három ötéves ciklus elején, közvetlenül az európai parlamenti választások után. Az EP töredezettsége mindhárom ciklusban hasonló mintázatot mutatott, 7-8 politikai csoport működött egy-egy ciklus alatt.

A kereszténydemokrata, jobbközép Európai Néppárt (EPP) volt a legnagyobb számú és arányú politikai csoport a teljes vizsgált időszakban, de képviselőinek és mandátumarányának száma is csökkent az idő előrehaladtával. 2004–2009 között Európai Néppárt–Európai Demokraták (EPP–ED) néven működött a politikai csoport, ami először 1999-ben került a legnagyobb és így a legbefolyásosabb politikai csoport pozíciójába. Egyértelműen ők profitáltak a legtöbbet az újonnan csatlakozó 10 tagállamban első alkalommal megrendezett európai parlamenti választásokból.

A balközép Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetsége (S&D) töltötte be a második legnagyobb politikai csoport pozícióját a vizsgált időszakban, 2004–2009 között Európai Szocialisták (PES) néven működtek. A vizsgált három cikluson keresztül kiegyensúlyozottan 27–25% környéki mandátumarányt tudtak felmutatni, azonban 2004-ben első ízben veszítették el a legnagyobb politikai csoport pozícióját, amelyet 1979–2004 között folyamatosan, 25 éven keresztül birtokoltak, és ezt nem sikerült visszaszerezniük a vizsgált időszakban sem. Fontos megjegyezni, hogy a két nagy, politikai közeget lefedő politikai csoport (EPP, S&D) együttes mandátumaránya folyamatosan csökkent a ciklusok alatt, de a ciklus végére sem süllyedt 50%-alá (2004–09: 64%, 2009–14: 61%, 2014–19: 55%). Hix és Hoyland kutatásaiból tudjuk, hogy a szavazásokon győztes koalíciók 70%-ban együtt szavaztak. Ezekben az esetekben együttesen az EP teljes döntéshozatalát dominálni tudták. Sok esetben a két nagy politikai csoporttal szavaztak a liberális-centrista Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért (ALDE) politikai csoport képviselői is. A két nagy politikai csoport nagykoalíciójával eldőlt helyzetek mellett (szavazások 70%-a) hozzávetőleg 15-15%-ban kizárólag jobboldali és centrista, vagy baloldali és centrista politikai

KÖZELKÉP

csoportok által kötött koalíciók alkották a többséget. Ezekben nem vett részt a szemben álló politikai közeget képviselő másik, nagy politikai csoport (Hix – Hoyland 2013: 179). Kreppel és Hix további kutatásokban bizonyította, hogy a két nagy párt együtt szavazásának, nagyobb volt az esélye az olyan előterjesztések esetében, ahol a szavazásnak komoly jogalkotási tétje van. Ez azért is fontos, mert a döntéshozatali mechanizmusban résztvevő más szereplőknek (például az Európai Unió Tanácsának), az EP ilyen módon jelzést küldhet, hogy az ideológiai szempontokat félretéve támogat vagy ellenez egy-egy bizonyos kérdést (Kreppel – Hix 2013).

A centrista, liberális ALDE a vizsgált időszakban folyamatosan veszített mandátumainak számából és arányából, ami oda vezetett, hogy a harmadik legnagyobb politikai csoport pozíciójából visszacsúszott a negyedik helyre a 2014–19-es ciklusban.

A 2009-ben létrejött Európai Konzervatívok és Reformerek (ECR) hangsúlyosan konzervatív, mérsékelt euroszkeptikus csoportjának két fő vezető ereje, a brit Konzervatív Párt és a lengyel Jog és Igazságosság, más-más csoportban ült a 2004–2009-es ciklusban. A britek az EPP-ED-t, a lengyelek az Unió a Nemzetek Európájáért (UEN) politikai csoportját hagyták el az új csoport létrehozásának érdekében, ennek is volt köszönhető, hogy az EPP-ED a 2009–14 közötti ciklusban már csak EPP néven folytatta tevékenységét. E politikai csoport 2014–19 között az EP harmadik legnagyobb csoportjává vált az EPP és az S&D után.

A zöld mozgalmak tagjaira és a régiókat, kisebbségeket képviselő EP képviselőkre építkező progresszív Zöldek/Európai Szabad Szövetség (G-EFA) és a szocialista és kommunista EP képviselőkből álló Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal (GUE-NGL) politikai csoportjai a vizsgált időszakban hozzávetőlegesen 5–7,5%-os mandátumaránnyal képviselték választóikat.

A politikai jobbszélén található csoportok között volt a legnagyobb fluktuáció: 2004–09 között a már említett, nemzeti konzervatív és euroszkeptikus UEN és az euroszkeptikus Demokrácia (IND/DEM) közösen az EP mandátumarányának 9%-át birtokolták. A következő ciklusra azonban mindkét politikai csoport átalakult: Az UEN képviselőinek egy része az ECR-ben talált otthonra, míg az IND/DEM nagy része a Szabadság és Demokrácia Európája (EFD) politikai csoportjában folytatta, amely elődjénél is jobban ellenezte az európai integrációt, a migrációt és még inkább nacionalista elvek mellett kötelezte el magát. A szélsőjobbhoz tartozó politikai csoportok aránya így 2009–14 között 4,3%-ot tett ki az EP-ben. 2014–19 között az EFD-t alkotó nemzeti pártok némelyike (kettő a tizenegy pártból) létrehozta az Szabadság és Közvetlen Demokrácia Európája (EFDD) politikai csoportját, így az EFD feloszlott. Az EFDD képviselőinek több mint fele Az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (UKIP) párthoz tartozott és kommunikációjuk nagy részét a Brexit, az Egyesült Királyság EU-ból történő kilépése dominálta.

A EP politikai jobbszélének történetéhez további két politikai csoport is hozzátartozik, amelyek nem kerültek felsorolásra az 1. táblázatban, mert nem az EP ciklusok elején alakultak meg. 2007-ben jött létre a szélsőjobboldali Identitás, Tradí-

KÖZELKÉP

ció, Szuverenitás (ITS) politikai csoportja, de még ugyanazon év végén fel is bomlott belső feszültségek miatt. 2014-ben alakult meg, de majd egy évig nem tudta teljesíteni az előírásokat, miszerint legalább 7 tagállamban megválasztott EP képviselők szükségesek a politikai csoportok alakításához a Nemzet és Szabadság Európája (ENF) politikai csoportja. Az 1. táblázatban ezekhez a csoportokhoz tartozó képviselők a független képviselők közé vannak sorolva (Bíró-Nagy 2018: 40–41).

Az EP politikai csoportjai közötti erőviszonyokat szinte csak minimális mértékben érintette, hogy a vizsgált időszakban három új tagállam: Bulgária és Románia (2007), illetve Horvátország (2013) is csatlakozott az EU-hoz.

Módszertan

Az Európai Parlament politikai csoportjainak elemzéseit leginkább a politikai csoportokhoz tartozó EP-képviselők szavazási statisztikáin keresztül érdemes elvégezni. Az EP-képviselők kutatására 1998-ban hozták létre az Európai Parlamenti Kutatócsoportot (EPRG), amely az EP-képviselők szavazási statisztikáit kezdte el feldolgozni. Az Európai Parlamentben nem minden szavazás alkalmával tudjuk beazonosítani, hogy egy-egy képviselő hogyan szavazott, a szavazások nem minden esetben nyilvánosak. Azonban időről-időre sor kerül név szerinti szavazásokra (roll-call votes), az EPRG kutatásainak fókuszpontjában ezek a szavazási statisztikák állnak. 2009-ben az EPRG egy honlapot indított <http://www.votewatch.eu>, ahol közzéteszik az EP-képviselők és az Európai Unió Tanácsának szavazási statisztikáit. Jelen tanulmány is ezen honlap adatait használja fel.

A politikai csoportok egyik megragadható és sokat használt jellemzője a politikai csoporton belüli kohézió. Hix, Noury és Roland 2005-ös kutatásaiból tudjuk, hogy a kohézió folyamatosan növekedett 1979 óta a politikai csoportokon belül. Ebben a kutatásban az 1979 és 2001 között leadott név szerinti szavazások statisztikáit használták felé a szerzők (Hix et al. 2005). A politikai csoportok egyre inkább egységesebbek lettek szavazási adataikat és koalícióépítési stratégiáikat tekintve. Ezzel egy időben egy-egy tagállam által delegált képviselők kohéziója folyamatosan csökkent, az EP-képviselők szavazási stratégiáját egyre inkább a politikai csoport azonos ideológiája határozza meg és nem az őket delegáló tagállam vélt vagy valós érdeke (Hix et al. 2007). A politikai csoportok kohéziójának meghatározásához minden szavazás esetén figyelemmel kísérik, hogy az egyes képviselő a politikai csoport álláspontjának megfelelően (az egyetértési index értéke ebben az esetben: „1”) adta le a szavazatát, vagy attól eltérően (az egyetértési index értéke ebben az esetben: „0”). A szavazás végén minden, a politikai csoportba tartozó képviselő egyetértési indexét összeadják és átlagolják. Tehát ha egy adott szavazáson a politikai csoportba tartozó EP-képviselők mindegyike a csoport többségi álláspontját támogatta, akkor a csoport kohéziójának értéke „1” lesz (vagyis 100%-osan együtt szavaztak). Ha

KÖZELKÉP

valamelyik EP képviselő kiszavazott a politikai csoportból, akkor a kohézió értéke „0 és 1” közé fog esni. Összességében kijelenthető, hogy azon politikai csoportok kohéziója erősebb, amelyeknek valós esélye van az EP-ben a döntéshozatali folyamatok alakítására, más politikai csoportokkal történő koalícióépítésre és ezáltal a többség megteremtésére. Ezzel szemben azon politikai csoportok kohéziója, amelyeknek erre kevesebb esélye kínálkozik, alacsony mértékű marad. Ennek oka, hogy egy politikai csoport vezetése nem követeli meg szigorúan az együtt szavazást, hiszen álláspontjuknak kevés esetben van döntő jelentősége és fontosabbnak tartják a feszültségek elkerülését és ezáltal a politikai csoport együtt tartását. A csoportok kohéziója így komoly indikátora annak, hogy egy-egy politikai csoport mekkora befolyással van az EP döntési folyamataira és mindez fontos adat a pártrendszer vizsgálatához. Ugyanis a döntéshozatalra való befolyás mértéke a politikai csoportok egy részét szembeállítja azokkal a politikai csoportokkal, amelyek ezzel a befolyással csekély mértékben rendelkeznek. Ez a viszony bizonyos értelemben hasonló a pártrendszerek leírásakor használt kormány-ellenzék dichotomiához.

Említésre méltó azonban Carubba és társai álláspontja, ugyanis ők kritizálták a név szerinti szavazásokra (roll-call votes) épített tudományos kutatást egy 2006-os cikkükben, mondván, hogy a név szerinti szavazás intézményét a politikai csoportok arra használják fel, hogy növeljék a saját belső kohéziójukat, amely a titkos szavazások esetén feltehetően jóval kisebb mértékű (Carrubba et al. 2006). Hix ugyanakkor 2007-es cikkében megvédte a név szerinti szavazásokat elemző tudományos módszert, mert érvelése szerint a legfontosabb jogalkotási folyamatok alkalmával használják ezt a szavazási módszert, így ezeknek nagyobb a súlyuk, mint a kevésbé fontos szavazásokon névtelenül leadott szavazatoknak (Hix et al. 2007: 30).

A politikai csoportok kohéziója mellett egy következő fontos jellemzője (szempontja) az EP politikai csoportjainak, hogy mely más politikai csoportokkal szavaznak azonosan, szavazási koalíciókat alkotva ezáltal. A választási koalíciókat egy százalékban megadott összeggel szemléltetjük, amely választ ad arra a kérdésre, hogy mekkora százalékban szavaznak együtt egyes politikai csoportok. Ebben az esetben is elmondható, hogy a koalíciós adatok növekedése azt mutatja, hogy a döntéshozatal komolyabb befolyásolása érdekében egyes politikai csoportok együttműködése növekszik. Tehát sok esetben azon politikai csoportok koalíció kötéseinek gyakorisága növekszik, amelyeknek komolyabb esélye van az EP döntéshozatali folyamatainak befolyásolására (Bánki 2022: 9–10).

Az eddig elmondottakra támaszkodva, jelen tanulmány célja az alábbi két kutatási kérdés megválaszolása, amit a hipotézisek tesztelésének segítségével teszünk meg:

KÖZELKÉP

Q¹: *Leírható-e pártrendszerként az EP politikai csoportjai közötti viszonyrendszer 2004–2019 között?*

A fentebb leírtak alapján az EP pártrendszerét nem az európai parlamenti választások, vagy a kormány-ellenzék dichotómia felhasználásával határozhatjuk meg, hanem az egyes politikai csoportok EP-ben tanúsított politikai cselekedetinek vizsgálatán keresztül, ahogyan azok a döntéshozatalt igyekeznek befolyásolni. Mindez a kohéziós indexek és a koalíciókötési arányok adatainak elemzésével írható le a legmegfelelőbbben.

H¹: *A politikai csoportok kohéziós indexei alapján elkülönülnek az EP-ben a döntéshozatalt gyakran befolyásolni képes és a kevésbé befolyásolni képes politikai csoportok.*

Azon politikai csoportok, amelyeknek esélye van a döntéshozatali mechanizmusok befolyásolására az EP-ben egységesebbek, mert a politikai logika és a politikai csoportok vezetése ezt diktálja számukra. Azon politikai csoportok, amelyeknek kisebb az esélye a szavazásokon a győztes koalíciókban részt venni kevésbé egységesek, a politikai csoportok vezetése és a politikai logika se követeli meg az esetükben a szigorú együttes szavazást a politikai csoporttal. A kutatásban a 90% közeli koalíciós indexet, vagy azt meghaladó kohéziós indexet elért politikai csoportokat az előbbi, míg az ezt el nem érő politikai csoportokat az utóbbi kategóriába soroljuk. A döntéshozatalt valóban befolyásolni képes politikai csoportoknak szükségük van a nagyfokú belső kohézióra, mert enélkül a győztes szavazási koalíciókhoz vezető egyeztetéseken nem tudnak egységesen fellépni és érdeküket érvényesíteni.

H²: *A politikai csoportok koalíciókötési arányai alapján elkülönülnek az EP-ben a döntéshozatalt gyakran befolyásolni képes és a kevésbé befolyásolni képes politikai csoportok.*

Azon politikai csoportok, amelyeknek esélye van a döntéshozatali mechanizmusok befolyásolására az EP-ben gyakrabban kötnek szavazási koalíciókat az EP-ben, mert a politikai logika és a politikai csoportok vezetése ezt diktálja számukra. Azon politikai csoportok, amelyeknek kisebb az esélye a szavazásokon a győztes koalíciókban részt venni kevésbé gyakran kötnek szavazási koalíciókat, mert a politikai csoportok vezetése és a politikai logika se követeli meg az esetükben ezt. A legalább a szavazások 2/3-ban (koalíciókötési arány 66,66%-nál magasabb) együtt szavazó politikai csoportok esetében szükséges vizsgálni, hogy szavazási koalíciójuk, amely akár több politikai csoportot is tartalmazhat, képes-e többséget alkotni. Ezeket a szavazási koalíciókban résztvevő politikai csoportokat tekinthetjük döntéshozatalt befolyásolni képes koalícióknak.

KÖZELKÉP

Q²: *Az EP pártrendszere 2004–2019 között átesett-e gyökeres változáson?*

Az EP pártrendszerének három cikluson átívelő vizsgálatakor fontos feltenni a kérdést, hogy a politikai csoportok mandátumaranyai, kohéziós indexei vagy koalíciókötési arányai módosultak-e a ciklusok között úgy, hogy kijelenthető legyen: az EP pártrendszere átalakulóban volt (vagy nem) a vizsgált időszakban.

H³: *A politikai csoportok között két, legalább 25%-os mandátumaránnyal rendelkező politikai csoport található, a többi politikai csoport jelentősen kisebb mandátumaránnyal rendelkezik mindhárom vizsgált ciklusban.*

Hix és Hoyland kutatásából (2013) tudjuk, hogy az EP-ben 1979–2001 között két nagy, a politikai közepet lefedő politikai csoport tevékenykedett, amelyek a szavazások 70%-ban nagykoalícióban együtt szavazva döntötte el az előterjesztéseket. Az abszolút többség biztosításához 50% +1 szavazat szükséges az EP-ben, így a kutatásban 25% fölötti politikai csoportokat vizsgálunk kiemelten.

H⁴: *Az egyes politikai csoportok kohéziós indexei nem változnak olyan mértékben, hogy a H¹ hipotézisben meghatározott egyik csoportból a másik csoportba kerüljenek átsorolásra.*

A H¹ hipotézisben minimum 88% kohéziós index értékben került meghatározásra a döntéshozatalban gyakran résztvevő politikai csoport jellemzője. A H⁴ hipotézis alapján az 2004–09 ciklusban ez alatti értékkel rendelkező politikai csoportok kohéziós indexe nem növekszik 88% felé, míg az e fölötti értékkel rendelkező politikai csoportok értékei nem csökken ezen érték alá.

H⁵: *Az egyes politikai csoportok koalíciókötési arányai nem változnak olyan mértékben, hogy a H² hipotézisben meghatározott egyik csoportból a másik csoportba kerüljenek átsorolásra.*

A H² hipotézisben minimum 2/3-os koalíciókötési arányokkal rendelkező, abszolút többséget alkotni képes politikai csoportokat tekintettük döntéshozatalt befolyásolni képes koalícióknak. A H⁵ hipotézisben azt vizsgáljuk, hogy a több EP ciklusban is működő politikai csoportok közül a 2004–09 ciklushoz viszonyítva a legalább 2/3-os koalíciókötési arányt elérő politikai csoportok közötti koalíciókötési arány nem csökkent-e 2/3-os arány alá, vagy az első ciklusban a 2/3-os arányt el nem érő koalíciókötési arány meghaladta-e a későbbi ciklusokban a 2/3-os arányt. Mindezek figyelembevételével nézzük az eredményeket.

KÖZELKÉP

Eredmények

A politikai csoportok kohéziós indexei alapján szembevetendő, hogy a politikai paletta jobbszélén található szereplők kohéziós indexei a legalacsonyabbak (2. táblázat). Sok esetben (IND/DEM, EFD, EFDD) az 50%-ot sem érik el. Ezzel szemben az G-EFA, az S&D, az ALDE és az EPP adatsorai kimagasló, minden esetben 88% fölötti értékeket mutatnak, amely a politikai ciklusok között is konzisztens maradt. A harmadik csoportba a GUE/NGL, az UEN és az ECR adatai sorolhatók, amelyek a 76-86,7%-os sávban mozognak.

2. táblázat. A EP politikai csoportjainak* kohéziós indexei 2004–2019 között
(*néhány politikai csoport elnevezése 2004–2009 között változott)

	GUE-NGL	G-EFA	S&D	ALDE	EPP	ECR	UEN	IND/DEM	EFD	EFDD
2004–2009	85%	91%	91%	89%	88%	–	76%	47%	–	–
2009–2014	79,4%	94,7%	91,5%	88,4%	92,6%	86,7%	–	–	48,59%	–
2014–2019	82,3%	95,3%	91,5%	88,5%	92,4%	77,2%	–	–	–	46,4%

Forrás: <https://www.votewatch.eu/>

Legnagyobb mértékben az Zöldek (G-EFA) politikai csoportja tudta növelni a belső kohézióját a vizsgált 15 évben. A már első ciklusban is magas 91%-os kohéziós indexüket 95,3%-ra növelték, ezzel a legegységesebben szavazó politikai csoportot ők jelentik. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a ciklusról-ciklusra a csak egyre zsugorodó többséget teremteni tudó két nagy, politikai közepet legfedő politikai csoport (EPP, S&D) és a centrista ALDE mellett a Zöldek rendelkeztek azzal a potenciállal, hogy nem szélsőséges pártként reális alternatívát kínáljanak az EP-ben többséget teremteni tudó koalíciók létrehozására. Az S&D és az ALDE volt a vizsgált három ciklusban a legkonzisztensebb politikai csoport, mindkét csoport belső kohéziója alig 1% alatti értékben változott. Az EPP a kezdeti 88%-os értékről a következő két ciklusban 92% fölé tudta növelni a belső kohézióját, ami két dologgal is magyarázható. Egyrészt a 2004–09 közötti ciklus volt az első, ahol ők adták az EP legnagyobb politikai csoportját, így biztosan fejlődnie kellett a politikai csoport vezetőinek abban, hogyan tartják fenn a nagylétszámú politikai közösség kohézióját. Másrészt az első ciklust követően távoztak az EPP-ből a brit konzervatívok és megalakították az ECR csoportját, amely pozitív hatást fejthetett ki az EPP belső kohéziójára a következő két ciklusban. Ez a négy politikai csoport rendelkezik azokkal a jellemzőkkel, a kiemelkedő belső kohézióval, amely alapján a döntéshozatali folyamatokban komoly befolyással bírhatnak.

A GUE-NGL kohéziós indexe 79–85% között mozog, ami közel hasonló szinten van az UEN (76%) és az ECR (86,7% és 77,2%) értékeivel. Az UEN és az ECR sosem létezett egyazon EP ciklusban, de az őket alkotó nemzeti pártok között átfedés

KÖZELKÉP

található, így bizonyos mértékig az UEN az ECR egyik elődjének is tekinthető. Ezen politikai csoportok kohéziója azt mutatja, hogy esetlegesen hatással lehetnek az EP-ben hozott döntésekre, de méretükből és a többi politikai csoporttal való kapcsolatukból eredően nem rendelkeznek azzal a képességgel, hogy konzisztensen hatással legyenek a szavazások végkimenetelére.

A szélsőjobboldali politikai csoportok kohéziós adataiból az következik, hogy érdeemben nincsenek hatással a döntéshozatalra.

3. táblázat. Az EP politikai csoportjainak koalíciókötési arányai 2004–2009 között

	EPP-DE	PES	ALDE	G-EFA	GUE-NGL	UEN	IND/DEM
EPP-DE		69.70%	77.13%	49.80%	41.36%	81.31%	50.74%
PES	69.70%		75.44%	69.83%	62.01%	63.36%	39.66%
ALDE	77.13%	75.44%		61.86%	51.54%	70.89%	45.31%
G-EFA	49.80%	69.83%	61.86%		74.04%	48.71%	38.69%
GUE-NGL	41.36%	62.01%	51.54%	74.04%		45.23%	40.90%
UEN	81.31%	63.36%	70.89%	48.71%	45.23%		54.29%
IND/DEM	50.74%	39.66%	45.31%	38.69%	40.90%	54.29%	

Forrás: <https://www.votewatch.eu/>

2004–2009 között az EPP-DE és a PES hozzávetőleg 70%-ban kötött szavazási koalíciót, nagykoalícióként eldöntve a kérdéseket (3. táblázat). Mindez egybeesik Hix és Hoyland kutatásából (2013) ismert adatokkal, miszerint a két politikai közeget lefedő csoport ekkora mértékben szokott együtt szavazni. A két nagy politikai csoport mellett az ALDE koalícióképesége a kiemelkedő, mindkét nagy párttal 75% feletti arányban alkotott koalíciókat.

A koalíciókötési arányokból két további, lehetséges és viszonylag gyakori győztes koalíció képe bontakozik ki: egy jobboldali és egy baloldali politikai csoportokat összefogó. Az EPP-ALDE-UEN trió mindegyik tagja a szavazások több mint 70%-ában támogatta a másikat. Ha ez a három politikai csoport együtt szavazott, akkor az 1. táblázat alapján megállapítható, hogy az EP mandátumainak 52,3%-ával rendelkeztek, így egy jobboldali győztes szavazási koalíciót tudtak létrehozni. A lehetséges győztes baloldali szavazási koalíciót a PES-ALDE-GUE-NGL-G-EFA kvartett alkothatta, amely az EP mandátumainak 50,6%-kal rendelkezett, ha együtt szavazott. A koalíciókötési arányokból kiindulva megállapítható, hogy ezt nehezebb volt kivitelezni a szavazások alkalmával, mint a tisztán jobboldali győztes koalíciót. Ez utóbbi abból

KÖZELKÉP

látszik, hogy a GUE-NGL koalíciókötési aránya igen alacsony az ALDE-vel (51,52%). A UEN és a PES koalícióinak magas a mértéke, de a baloldali koalíciókban az UEN az ideológiai okok kizárása mellett sem léphetett a GUE-NGL helyére, mert így nem rendelkezett volna többséggel a négypárti koalíció.

Ebből a ciklusból továbbá azt kell kiemelni, hogy a PES és a Zöldek között (69,83%) és a Zöldek és GUE/NGL között (74,4%) volt nagymértékű a szavazati koalíciók megvalósulása.

4. táblázat. Az EP politikai csoportjainak koalíciókötési arányai 2009–2014 között

	EPP	S&D	ALDE	G-EFA	ECR	EFD	GUE-NGL
EPP		73.64%	78.24%	57.22%	59.06%	55.78%	43.61%
S&D	73.64%		78.31%	74.96%	42.87%	44.79%	59.72%
ALDE	78.24%	78.31%		66.90%	54.93%	47.58%	50.14%
G-EFA	57.22%	74.96%	66.90%		36.43%	37.71%	69.93%
ECR	59.06%	42.87%	54.93%	36.43%		62.99%	33.93%
EFD	55.78%	44.79%	47.58%	37.71%	62.99%		38.39%
GUE-NGL	43.61%	59.72%	50.14%	69.93%	33.93%	38.39%	

Forrás: <https://www.votewatch.eu/>

2009 és 2014 között az EPP és az S&D EP-beli többsége csökkent 61%-ra (1. táblázat), ezért érthető, hogy a többségük biztosításának érdekében még nagyobb kooperációra kényszerült a két nagy politikai csoport: a korábbi ciklushoz képest közel 4%-kal növekedett a szavazási koalíciók aránya a két legnagyobb politikai csoport között (4. táblázat). Az ALDE csoportjának koalíciókötési mutatói is kismértékben, néhány százalékkal emelkedtek a két nagyobb, politikai közeget lefedő politikai csoporttal. Ennek hátterében is a fentebb említett ok áll.

Az EPP szempontjából a Zöldekkel kötött koalíciók száma jelentősen emelkedett (körülbelül 7,5%-kal), de az újonnan létrejött ECR csoportjával nem folytatódott az a nagymértékű együttműködés, mint a megelőző ciklusban az UEN-nel, ami azért is érdekes fejlemény, mert a korábbi UEN csoport tagpártjai mellett az ECR-ben politizáltak a brit konzervatívok, akik a korábbi ciklusban az EPP-ED-ben tevékenykedtek. Az EPP-ALDE szavazási koalíciója esetén az 1. táblázat alapján bármelyik másik politikai csoport támogatása elégséges lehetett a többség biztosításához az EP-ben, ennek köszönhető a kiegyensúlyozottnak nevezhető koalíciókötési hajlandóság a legtöbb kisebb méretű politikai csoporttal.

Az S&D számára megszűnt a korábbi ciklusban lehetséges négytagú (ALDE, GUE-NGL, G-EFA, S&D), baloldali koalíció, hiszen a négy politikai csoport összesen is csak a szavazatok 48,7%-kal rendelkezett az EP-ben (1. táblázat). A jobbszélien található politikai csoportokkal (ECR, EFD) minimális együttműködést tanúsított

KÖZELKÉP

tak, de az imént említett, négytagú szavazási koalíció lehetőségének elvesztése a GUE-NGL-lel kötött koalícióik arányát is lecsökkentette. Ezzel szemben a Zöldekkel kötött koalícióik aránya csaknem 5%-ot emelkedett, amit annak fényében érdemes értékelni, hogy az Zöldek és az EPP koalícióinak mértéke is növekedett (7,5%-kal), tehát a progresszív Zöldek elkezdtek közeledni a politikai közepet elfoglaló két nagy politikai csoporthoz.

5. táblázat. Az EP politikai csoportjainak koalíciókötési arányai 2014–2019 között

	EPP	S&D	ALDE	G-EFA	ECR	ENF	EFDD	GUE-NGL
EPP		72.81%	82.06%	52.11%	66.45%	29.95%	30.48%	39.89%
S&D	72.81%		79.85%	73.88%	48.91%	27.16%	31.10%	60.74%
ALDE	82.06%	79.85%		62.29%	59.58%	26.34%	30.61%	49.70%
G-EFA	52.11%	73.88%	62.29%		36.31%	30.67%	37.10%	75.68%
ECR	66.45%	48.91%	59.58%	36.31%		nincs adat	nincs adat	nincs adat
ENF	29.95%	27.16%	26.34%	30.67%	nincs adat		nincs adat	nincs adat
EFDD	30.48%	31.10%	30.61%	37.10%	nincs adat	nincs adat		nincs adat
GUE-NGL	39.89%	60.74%	49.70%	75.68%	nincs adat	nincs adat	nincs adat	

Forrás: <https://www.votewatch.eu/>

A harmadik vizsgált politikai ciklusban, 2014–19 között a két nagy politikai csoport többsége 55%-ra csökkent az EP-ben, de ez nem érintette a két csoport közötti koalíciókötési arányokat, továbbra is a szavazások hozzávetőleg 70%-ban működtek együtt (5. táblázat). Az ALDE együttműködése tovább erősödött a két nagylétszámú politikai csoporttal.

Az EPP szempontjából megszűnt az a kényelmes helyzet, hogy az EPP-ALDE együttműködés esetén bármelyik másik politikai csoporttal képes volt többséget alkotni az EP-ben. A Zöldekkel való együttműködésük csökkent, de hasonló mértékben erősödött az ECR-rel történő együttműködés. Ennek az együttműködésnek aránya megközelítette az összes szavazás kétharmadában való koordinációt. Azonban kijelenthető, hogy megszűnt az EPP koalícióépítési lehetősége a győztes, tisztán jobboldali többség megteremtésére.

A két, leginkább politikai jobbszélen található csoport (EFDD, ENF) szinte teljesen elszigetelődött, ami annak is köszönhető, hogy a ciklus nagy részét a migrációs okozta európai válság és a Brexit, az Egyesült Királyság EU-ból történő kiválása dominálta. Ebben a politikai helyzetben a döntéshozatali folyamatokat érdemben befolyásolni képes politikai csoportok karanténba zárták a két euroszeptikus csoportot.

Az S&D számára továbbra sem lehetett relevanciája annak, hogy a 2004–09 között működő baloldali győztes koalíció politikai csoportjainak (ALDE, GUE-NGL,

KÖZELKÉP

G-EFA, S&D) segítségével többséget alkosson az EP-ben, mert ez a négy politikai csoport összesen a mandátumok 47,9%-kal rendelkezett ebben a ciklusban (1. táblázat). A balközép politikai csoport koalíciókötési arányai kísérteties hasonlóságot mutattak a megelőző ciklus adataival. Kijelenthető, hogy ebben a ciklusban már sem az EPP, sem az S&D nem tudott olyan többséget teremtő koalíciót felépíteni, ami teljes mértékben nélkülözte a másik nagylétszámú politikai csoportot.

Összegzés

Sartori minimalista párt definícióját alkalmazva megállapíthatjuk, hogy az EP politikai csoportjai pártnak tekinthetők az EP belüli működésük szempontjából, amennyiben ezt az értelmezést csak az EP-n belülre korlátozzuk (Sartori 2016: 59). Ezáltal az EP pártrendszeréak leírása lehetségessé válik, azonban ezt meg kell különböztetni a korábbi pártrendszer tipológiáktól, amelyek leginkább a választási rendszer által létrejövő pártrendszeri fragmentáltság mértékére, és a kormány-ellenzék dichotómiára koncentráltak (Duverger 1964, Blondel 1968, Sartori 2016). Ezzel szemben az EP pártrendszerének vizsgálatakor a politikai csoportok mandátumaránya mellett, az EP-ben zajló döntéshozatali mechanizmusokat érdemben befolyásolni képes tevékenységükre kell koncentrálni: a politikai csoportok belső kohéziójának változására és a koalícióépítési adataikra.

A H^1 hipotézist elfogadjuk, mert a vizsgált három ciklus mindegyikében ugyanaz a négy politikai csoport, az EPP, az S&D, a ALDE és a G-EFA rendelkezett csak 88% fölötti kohéziós mutatóval, amely olyan szintű egységes működést feltételez, amely a döntéshozatali folyamatok érdembeli befolyásolására alkalmas. Az összes többi politikai csoport 88% alatti, legtöbb esetben ezt az értéket meg sem közelítő kohéziós indexszel rendelkezett. A H^2 hipotézis esetén az EPP és az S&D koalíciókötési adatai minden esetben elérték az $2/3$ -os arányt és többséget tudtak alkotni. Ezen kívül az első vizsgált ciklusban (2004–09) a jobboldalinak nevezhető EPP-ALDE-UEN koalíció felel meg a hipotézisben támasztott követelményeknek. A második ciklusban (2009–14) a nagykoalíció (EPP-S&D) mellett csak az EPP-ALDE plusz bármelyik politikai csoport koalíciója volt gyakori győztes koalíciós lehetőségként értelmezhető, de az EPP-nek nem volt olyan partnere a kisebb politikai csoportok között, akikkel elérte volna a koalíciókötési aránya a hipotézisben támasztott $2/3$ -os értéket. A harmadik ciklusra (2014–19) a teljes vagy részleges nagykoalíciók elengedhetetlen részét képezték az EP-beli döntéshozatali folyamatoknak.

A Q^1 kutatási kérdés megválaszolásához Sartori pártrendszer tipológiáját (Sartori 2016) alapul véve és parafrázálva kijelenthető, hogy az Európai Parlamentben 2004–29 között egy olyan versengő, szélsőségesen plurális pártrendszer működött, amelyben két domináns politikai csoport uralja a döntéshozatalt (*bidominancia*). Mindezt pedig évtizedeken és a választásokon keresztül teszi, miközben a politi-

KÖZELKÉP

kai centrumhoz tartozó politikai csoport (ALDE) folyamatosan veszít befolyásából. A rendszert legegyszerűbben egy *bidomináns* szélsőségesen plurális pártrendszerként írhatjuk le.

A Q^2 kutatási kérdésre válaszul a H^3 , H^4 é H^5 hipotézisek mindegyikét el kell fogadnunk. Mindhárom vizsgált ciklusban csak két, legalább 25%-os mandátumaránnyal rendelkező politikai csoport tevékenykedett (H^3). Egyik politikai csoport kohéziós indexe sem változott olyan mértékben, hogy a H^1 hipotézisben megadott értéket (88%) átlépje a ciklusok között bármelyik irányba (H^4). A 2004–09 ciklushoz koalíciókötési arányaihoz viszonyítva nincs olyan, több ciklusban is működő politikai csoport, amely koalíciókötési adatai olyan mértékben változtak volna, hogy a korábbi 2/3-os értéket nem érnék el, vagy a korábban 2/3 alatti értéket a küszöbérték felé emelték volna (H^5). Ez alapján kijelenthető, hogy a 2004–2019 időszakban az EP pártrendszere nem esett át gyökeres változáson.

A kutatás eredményei alapot teremtenek arra, hogy a 2004–2019 közötti EP pártrendszert a jövőben a 2004 előtti vagy a 2019 utáni EP pártrendszerrel összehasonlítva értékeljük. Erre azért is érdemes fokozottan odafigyelni, mivel a 2019-es európai parlamenti választásokat követően az EPP és S&D először veszítette el a közös többséget az EP-ben. Továbbá, érdemes közelebbről megvizsgálni a GUE-NGL 2009–14 közötti EP-en belüli tevékenységét, mert a kohéziós indexben jelentős változás volt tapasztalható, amely nehezen magyarázható jelenleg.

Irodalom

- Bánki A. (2022): Politikai csoportok az Európai Parlamentben 2019 és 2021 között. *Politikatudomány Online* 9. sz. (2022/1) <https://www.uni-corvinus.hu/fooldal/egyetemunkrol/tanszekek/politikatudomanyi-tanszek/kiadvanyaink/politikatudomany-online/> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 20.)
- Bíró-Nagy A. (2018): *Integráció Európába. Közép-európai képviselők az Európai Parlamentben*. Gondolat – MTA TK PTI, Budapest.
- Blondel, J. (1968): Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies. *Canadian Journal of Political Science*, 1(2): 180–203.
- Brucker B. (2022): Az Európai Parlament szerepe a szubnacionális érdekek képviseletében. *Politikatudományi Szemle* 31(1): 99–124.
- Carrubba, C. – Gabel, M. – Murrah, L. – Clough, R. – Montgomery, E. – Schambach, R. (2006): Off the record. Unrecorded Legislative Votes. Selection Bias and Roll-Call Vote Analysis. *British Journal of Political Science*, 36(4): 691–704.
- Carter, N. (2005): Mixed Fortunes: the Greens in the 2004 European Parliaments Elections. *Environmental Politics*, 14(1.): 103–111.

KÖZELKÉP

- Colomer, J. M. (2002): How Political Parties, rather than Member States, Are Building the European Union. In: B. Steunenberg (ed.): *Widening the European Union*. London, Routledge.
- Duverger, M. (1964): *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. London, Methuen & Co.
- Csizmadia E. (2019): Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele. Az 1990 utáni Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle* 28(4): 89–116.
- Enyedi Zs. – Körösiényi A. (2004): *Pártok és pártrendszerek*. Osiris, Budapest.
- Evans, A. M. – Vink, M. P. (2012): Measuring group switching in the European Parliament: Methodology, data and trends (1979–2009). *Analise Social*, 202, XLVII (1): 92–112.
- Hines, E. H. (2003): The European Parliament and the Europeanization of Green Parties, *Cultural Dynamics*, 15(3): 307–325.
- Hix, S. – Hoyland, B. (2013): Empowerment of the European Parliament. *Annual Review of Political Science*, 16: 171–189.
- Hix, S. – Noury, A. – Roland, G. (2005): Power to the Parties: Cohesion and Competition in the European Parliament, 1979–2001. *British Journal of Political Science*, 35(2): 209–234. <https://doi.org/10.1017/s0007123405000128>
- Hix, S. – Noury, A. – Roland, G. (2007): *Democratic Politics in the European Parliament*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hrebenar, R. J. (2022): *Japan's New Party System*. London, Routledge.
- Jacobs, F. – Corbett, R. – Shackleton, M. (2021): *The European Parliament*. London, Routledge.
- Jansen, T. (1998): *The European Peoples' Party: Origins and Developments*. New York, St. Martin's Press.
- Kreppel, A. – Hix, S. (2003): From "Grand Coalition" to Left-Right Confrontation: Explaining the Shifting Structure of Party Competition in the European Parliament. *Comparative Political Studies*, 36(1–2): 75–96. <https://doi.org/10.1177%2F0010414002239372>
- Ladrech, R. (1997): Social Democratic Parties and the European Integration, *European Journal of Political Research*, 24(2): 195–210.
- Nugent, N. (2017): *The Government and Politics of the European Politics*. 8th edition. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Sartori, G. (2016): *Parties and Party Systems. A framework for analysis*. Colchester, ECPR Press.

KÖZELKÉP

A tudományfilozófiai elméletek és az értékutatások kapcsolata¹

DUDIK BENEDEK²

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a tudományfilozófiai elméletek főáramú megközelítései mennyiben alkalmazhatók az értékutatás területén. Vizsgálatom során három jelentős, 20. századi tudományfilozófiai megközelítés alapján vizsgálom az axiológiai vizsgálatokat a 20. század közepétől. E három filozófiai elmélet: Popper falszifikációs elmélete, Kuhn paradigmamaelmélete és Lakatos tudományos kutatási programok elmélete. Közülük Lakatos elméletének tulajdonítom a legnagyobb magyarázó erőt. Elméletében Lakatos úgy találta, hogy minden kutatás egy tágabb kutatási program része, amely egy kemény mag vagy negatív heurisztika (ahogy Lakatos nevezi) körül rendeződik. Írásomban a mellett érvelek, hogy az értékutatási programok magja maga az érték meghatározás, amelyet az értékutatás területén különböző kutatók használnak. Ez a fogalom alig változott az elmúlt évtizedek során. Ehhez kapcsolódva léteznek a különböző értékmodellek, amelyek célja az emberek értékrendszerének felmérése. Ezek a modellek a kemény mag körül található védőövnek tekinthetők. Jelen írás célja nem Lakatos elméletének kiemelése a tudományfilozófiai megközelítések közül, hanem az értékutatás filozófiai szemmel történő vizsgálata.

KULCSSZAVAK: értékek, Lakatos Imre, Schwartz, tudományfilozófia, értékutatás

ABSTRACT

The relationship between scientific philosophical theories and value research

The purpose of this study is to examine, in what extent the mainstream approaches of scientific theories can be applied on the field of the value-research. Therefore, I will examine these models through the lense of scientific philosophical approaches of 20th century. Of the three most significant philosophical theory (Popper's falsification theory, Kuhn's paradigm theory, and Imre Lakatos's theory of scientific research programs), I apply Lakatos's theory, since it fits the best to explain, how parallel research streams emerged on the field of value research. In this study I strive for conciliate Lakatos's program and the three significant value models. In the scientific research program theory Lakatos found that many research programs coexist simultaneously. Each has a hard core or negative heuristic (as Lakatos calls it) of theories immune to any revision surrounded by a protective belt or positive heuristic of malleable theories. Every research

¹ A kutatás az EFOP-3.6.3-VEKOP-16- 2017-00007 projekt támogatásával valósult meg.

² ELTE TáTK Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program,
e-mail: dudik.benedek@gmail.com

KÖZELKÉP

program vies against others to be most progressive. In my opinion the core of the program is the value definition itself, which is used by the different researchers in the field of value studies. This value definition barely changed during the past few decades. On the other hand, there are numerous value models aimed to assess people's value system. These models can be considered as the protective belt revolving around the hardcore definition. The aim of this paper is not to emphasize Lakatos' theory from the philosophical approaches of science, but to examine value research through a philosophical eye. This approach also can ease the communication between the value research by exploring the common core of them.

KEYWORDS: human values, Imre Lakatos, Schwartz, philosophy of science, cultural values

Bevezetés

A 20. század során a tudományok művelői egyre nagyobb figyelmet kezdtek szentelni magának a tudomány működésének, ha úgy tetszik evolúciójának megfigyelésére és leírására. Az ebből a tevékenységből kialakuló tudományág a tudományfilozófia, amely a filozófia művelésének az a módja, amelynek elsődleges célja a tudomány természetének és működésének lehető legteljesebb megismerése és leírása. Ez a fajta törekvés, amely a tudomány működésének megértésére irányul nem minden előzmény nélküli és voltaképpen a tudományos megismerés módszereinek és eszközeinek fejlődésével egyidős. Hagyományosan úgy tekintjük, hogy az ókori hellén kultúra képződménye, így tehát körülbelül két és fél ezeréves múltra tekint vissza (Gulyás et al. 2013). Dolgozatomnak nem célja ezt a tekintélyes mennyiségű ismeretanyagot bemutatni. Grandiózus tervek helyett csupán az 1900-as évek közepén megjelent, szinte egymásra reflektálva létrejövő, szélesebb körökben is ismert és elterjedt tudományfilozófiai elméletek alkalmazhatóságát kívánom szemléltetni a szociológiai és szociálpszichológiai értékkutatások területén.

Az általam választott három tudományfilozófiai elmélet, amelyek bemutatásán keresztül céloimat megvalósítani szeretném Karl Popper falszifikációs elmélete, Thomas Kuhn paradigmaelmélete és Lakatos Imre tudományos programok elmélete. A fenti elméletek mind a tudomány működésének szisztematikus megfogalmazására törekednek, melyeket a maguk ismeretelméleti rendszerének függvényében írnak le, és – az idő próbáját kiállva – mind a mai napig a terület kiemelkedő gondolatai közt maradtak fenn, az elmúlt több, mint fél évszázad során. Azonban mind a mai napig tudományelméleti viták övezik ezen elméleteket érvényességük és alkalmazhatóságuk tekintetében. Ez voltaképpen ellentmondásosnak tűnhet, hiszen szélesebb tudományos körben elfogadott és alkalmazott elméletekről van szó. Ám a tudományok 21. századi fejlettsége és elképesztő összetettsége okán azt feltételezem, hogy bizonyos tudományfilozófiai elméletek néhány diszciplínához közelebb, míg másoktól távolabb állnak. Elgondolásom szerint ez nem egyik vagy másik elmélet elhanyagolhatóságát tükrözi, hanem a tudományok fejlődésének, diverzitásának természetes hozadéka.

KÖZELKÉP

Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy néhány, általam választott, példán keresztül az érték kutatások területén leginkább alkalmazható és helytálló tudományfilozófiai elméletet megtaláljam. Az értékvizsgálatok ilyen módú rendszerezése nem csak a 20. század jelentős tudományfilozófiai irányzatának érvényességi vizsgálata miatt fontos. Az érték kutatások szisztematikus rendszerezése elősegíti maguknak az érték kutatásoknak megismerését, a diszciplína mélyebb megértését, végső soron pedig szűkebb és tágabb környezetünk értékorientációinak feltérképezését. Kéziratomban tagolása során, az első lépésében magával az értékfogalommal, az érték kutatásokkal, valamint ezek múltjának és jelenének leírásával foglalkozom, majd ezt követően sorra veszem a korábban említett tudományfilozófiai elméleteket és azok adekvátságát e területen.

Az értékek fogalmi kérdésköre

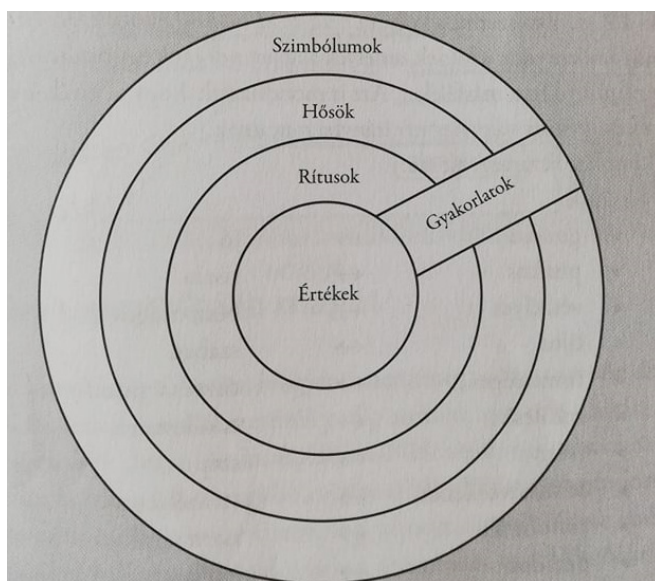
Az érték fogalma a klasszikus közgazdaságtanban keletkezett, de a különböző diszciplínák más-más aspektusából vizsgálják az érték fogalomkörét. Másfajta definíciókra lelünk, ha a filozófia, antropológia, közgazdaságtan, pszichológia, vagy a szociológia tudománya szempontjából vizsgáljuk ugyanazt a fogalmat. Jelen írás szempontjából az érték definíciója, mint szociológiai meghatározás fontos, így leírásomat e tudományág szempontjából folytatom.

A társadalomtudományban fellelhető meghatározások szerint: „Az értékek olyan kulturális alapelvek, amelyek az egyén szintjén a kívánatosnak vélt állapotokra vonatkozó motivációk kognitív reprezentációi, amelyekből levezethető, hogy az egyén – vagy tágabban a közösség – mit tart elérendőnek, fontosnak, jónak.” (Andorka 2006: 402) Ezt a meghatározást látszik alátámasztani Csepeli (2001) is, aki a következőképpen foglalja szavakba az értékek fogalmát: „Az értékek arra vonatkoznak, hogy mi a jó vagy rossz, mi a szép és a rút, mi a felemelő és a lealacsonyító, mi a kívánatos, előnyben részesítendő és mi a nemkívánatos.” (Csepeli 2001: 131) Továbbá Csepeli (2001) kiemeli: az értékek integráló szereppel is rendelkeznek a csoportok, rétegek és osztályok számára, amelynek köszönhetően lehetővé teszik a minket körülvevő világ kollektív értelmezését. Ily módon a társadalmi és a perszonális integráció nélkülözhetetlen alkotóelemei. Mindkét meghatározásban érzékelhetővé válik az értékek motiváló, orientáló ereje, amely úgy látszik, hogy meghatározza általános hitünket, attitűdjünket, normáinkat, és ezeken keresztül befolyásolja cselekvéseinket (Spates 1983 idézi Pavluska 2015: 3). Mindezek ellenére a kapcsolat az értékek és a viselkedés között nem kizárólagos, sőt, általában többféle érték együttes hatása alakítja a cselekedeteinket, amelyet természetesen még számos más tényező is befolyásol (Luksander et al. 2012).

Az eddig leírtakból jól látszik, hogy az értékek a személyiségen belül mély gyökerekkel rendelkeznek, melyek aztán áthatják az emberi természet egészét, ezáltal ak-

KÖZELKÉP

tívan befolyásolva cselekvéseinket. Úgy gondolom, hogy Hofstede (2008) is részben ezt a gondolatmenetet követhette, mikor megalkotta kultúra modelljét, amelyben különös figyelmet fordított az értékek szerepének. „Hagyma modelljében” (1. ábra) a kultúra különböző mélységű megnyilvánulásait kutatja, az értékeket az emberi kultúrák magjaként értelmezi. Hofstede (2008) az értékeket mint általános tendenciákat értelmezi, amelyek alapján eldönthetjük, hogy bizonyos dolgokat jobban, vagy kevésbé kedvelünk, ezzel mintegy visszautalva a korábban leírt definíciókra. Ezeket az értelmezéseket úgy is felfoghatjuk, mint nyíllal ellátott érzéseket, melyek pozitív vagy negatív irányba mutatnak.

1. ábra. „Hagyma”: A kultúra különböző mélységű megnyilvánulásai
Forrás: Hofstede 2008: 39

Az érték fogalmához továbbá az is hozzátartozik, hogy hagyományosan absztrakciónak tekintjük őket a társadalomtudományokban, mint ahogyan a szépség, jóság, vagy éppen a bűn sem határolható el önálló entitásként, nem tekinthetjük önálló valóságdarabként az értékeket sem az emberi léten belül. Az érték és társadalom mégis elválaszthatatlanok egymástól, az értékékképződés, és értékelsajátítás folyamatait szinte az emberi társadalmakkal, az emberi léttel egyidősnek tekintjük (Váriné 1987: 26).

Mint láthatjuk az értékek definiálása még szociológiai és szociálpszichológiai szempontból sem egyértelmű, és különböző szerzők eltérő módon határozzák meg

KÖZELKÉP

ugyanazt a fogalmat. Mindezek ellenére lényeges eltérést nem láthatunk, így a kapott eredmények alapján a következőképpen foglalnám össze a leírt meghatározások tanulságát: Az értékek az emberi személyiség mélyen beágyazott részei. Orientáló szereppel bírnak, mely által meghatározzák, hogy az adott egyén mit tart jónak, kívánatosnak és elérendőnek. Voltaképpen a motiváció egy sajátos formájának is tekinthetők. Ebből következőleg eligazodást szolgáló támpontoknak is tekinthetők, azáltal, hogy beágyazottságuk révén szilárdságot, következetességet és biztonságot nyújtanak a társadalomban zajló élethez.

Az értékek mérése

Az értékek módszeres mérése az 1950-es években kezdődött az Egyesült Államokban,³ és az azóta eltelt több, mint fél évszázad során a nemzetközi szociológiatudomány egyik legfontosabb vizsgálati területévé vált. Ennek ellenére mind a mai napig számos nehézséggel kell szembenéznie azoknak, akik az értékek empirikus mérésével foglalkoznak. Különösen az elmélet és empiria kapcsolata mondható gyengének az értékvizsgálatok kapcsán (Ságvári 2009). Az empiria és elmélet kapcsolatának vizsgálata során Hankiss (1977) három olyan tényezőt említ, melyek gátolják az értékekhez való hozzáférést. Az első a „Mimikri”, amely szerint az emberek sokszor nincsenek tisztában a saját maguk által vallott értékekkel. Az interiorizáció olyan sajátos fogyatékosága ez, mikor az egyén azoknak a társadalmi csoportoknak a megfogalmazott értékeit követi, melyeknek tényleges vagy képzelt tagja. A második ilyen tényező a „Kamuflázs”, amely arra vonatkozik, hogy az emberek gyakran nem akarják, vagy nem tudják kifejezésre juttatni saját értékeiket, inkább rejtegetik azokat, ezzel szinte ellehetetlenítve érzékelésüket. Végül a harmadik tényező a „Hiperkrízis”, amely arra a jelenségre utal, miszerint az emberek szeretnek jobb színben feltűnni, mint amilyenek a valóságban. Ezért az értéktesztek során más értékeket juttatnak kifejezésre, mint amiket valójában követnek.

Az értékek feltárásának, érzékelésének nehézségében az is közrejátszik, hogy azok sosem figyelhetők meg közvetlenül.⁴ Az értékek általában értékvezérelt cselekedetek alapján történő következtetés útján észlelhetőek, vagy olyan vélemények, nézetek, attitűdök megfigyelése eredményezheti érzékelésüket, melyekből következtethetünk a véleményeket, nézeteket és attitűdöket irányító értékítéletekre (Csepeli 2001). Többek közt e nehézségek és ezek kiküszöbölése iránti igény volt a különböző értékutatási irányzatok kibontakozásának mozgatórugója. Csepeli (2001) megállapítja, hogy minden egyes axiológiai kutatás és szintézis más-más vezérfonal

³ Ezt a korszakot megelőzően is léteztek már értékvizsgálatok, melyek közül kiemelendő az 1930-as években létrejött Allport-Vernon-Lindsey-teszt, amely Spranger hatféle értéktípusára alapozva jött létre (Csepeli 2001).

⁴ Ezzel mintegy visszaulva Váriné (1987) elgondolására, miszerint az értékek konstrukciók.

KÖZELKÉP

alapján épül fel, ezáltal más és más fontos mozzanatok kiemelésének és adott esetben elvesztésének lehetőségét hordozzák magukban.

Az értékek vizsgálatának nagyobb korszakai

Robert Wuthnow (2008) az érték kutatások három jelentős korszakát különíti el. Első korszakként az 1950-es évektől az 1970-es évekig terjedő érárt jelöli. Ennek a korszaknak a jelentős vívmányaként az elméleti alapok lefektetését említi, mely nagy mértékben az Amerikai Szociológiai Társaság akkori elnökének Robin M. Williamsnek a nevéhez fűződik. Ezzel párhuzamosan az amerikai társadalom jelentősebb érték-orientációinak feltárása is ebben az időszakban történt. Második korszakként a 1960-as évek végétől az 1980-as évek végéig tartó értékkritikus irodalom erősödését jelöli, melyet az empirikus nehézségek felbukkanásával indokol a szerző. Ebben az időszakban realizálták a kutatók, hogy az értékek jóval komplexebb rendszert alkotnak, mint azt előzetesen feltételezték. Ez pedig rövidesen olyan hangok megjelenését vonták maguk után, melyek az érték kutatások félretolására sarkallták a tudományos társadalom tagjait. Harmadik korszaknak a jelenkor érték kutatásait jelöli, amely a kritikus hangok közepette vette kezdetét a Ronald Inglehart vezette World Values Survey (WVS) kutatás első nemzetközi adatfelvételével az 1980-as évek elején. Jellemzője a metodológiai megosztottság, amely a kvalitatív és kvantitatív technikák együttes jelenlétét jelöli, ám a nagy adatmennyiséggel dolgozó érték kutatások mindinkább a kvantitatív, jellemzően kérdőíves technikák felé fordultak. Ezt elősegítette az is, hogy a megjelenő nagy nemzetközi összehasonlító kutatások, a WVS mellett a European Value Study (EVS) és a European Social Survey (ESS) hullámai egyre megbízhatóbb, nemzetközi és longitudinális összehasonlításra is alkalmas adatokkal szolgáltak (Ságvári 2009).

A tudományfilozófiai elméletek és azok érvényessége az érték kutatások területén

Munkám következők részében az általam választott három jelentős érték kutatási irányzat bemutatásán keresztül igyekszem a tudományfilozófia és axiológia kapcsolatrendszerét feltárni. Az általam választott filozófiai megközelítéseket kronológiai sorrendben mutatom be, majd leírásukat követően, röviden értékelem is őket annak függvényében, hogy elméletük milyen mértékben alkalmazható, mennyire állja meg a helyét az érték kutatások terén.

KÖZELKÉP

KARL POPPER (1902-1994) FALSZIFIKÁCIÓS ELMÉLETE

Popper osztrák származású filozófus, a 20. század egyik legnagyobb hatású ismeretelméleti gondolkodója. Munkásságának talán legfontosabb állomásaként, először 1934-ben német nyelven, *Logik der Forschung*, majd 1959-ben angol nyelven, *The Logic of Scientific Discovery* címmel jelent meg nagy horderejű elmélete (Gulyás et al. 2013). Munkájának egyik legfontosabb és legvitatottabb pontja szerint megkérdőjelezi, sőt tagadja a logikai indukció tudományos létjogosultságát. Az indukció helyett csakis a deduktív megismerés érvényességét ismeri el. Ez a kétfajta logikai következtetési eljárás egymással „ellentétes irányú” logikai következtetést feltételez. Míg az induktív következtetés az egyedi esetekből kiindulva halad az általános törvényszerűségek felé, addig a deduktív eljárás a már ismert általános törvényszerűségből vonja le következtetéseit és fogalmazza meg szabályszerűségeit, ezzel magyarázva a megfigyelt egyedi eseteket.⁵ A popperi modell szerint a tudomány egyetlen lehetséges és szükségszerű módszere a cáfolás, azaz a popperi terminológia szerint a falszifikáció lehet. Popper a falszifikációval nem csak a tudományos megismerés egyetlen általa legitimnek vélt módszerét jelölte ki, hanem egyben a demarkáció, azaz a tudomány és áltudomány (vagy más szóval pszuedo-tudomány) közti határmezsgye kijelölését is a falszifikálhatóságban vélte felfedezni. Azaz a falszifikálhatóságra, mint a tudományosság egyik alapkritériumára gondol elméletében.

Popper szerint a hipotézisek felállítása nem kizárólag tudományos feladat. A tudósok addigi tudásuk, ismereteik alapján állítják fel hipotéziseiket. Ezt követően azonban életbe lépnek a tudományos megismerés módszerei. Modellje szerint a tudósoknak nem az a feladata, hogy olyan egyedi eseteket gyűjtsenek, melyek hipotézisüket alátámasztják, ezzel tovább éltetve felvetésüket. Éppen ellenkezőleg a tudományos munka immár abból áll, hogy a felállított általános hipotézisre találjon ellenpéldát a kutató, tehát falszifikálja, megcáfolja elméletét. Ha tehát a kutatóknak sikerül ilyen ellenpéldával előállniuk, akkor a hipotézisükről bebizonyosodott, hogy rossz volt, sikerült megcáfolni. Ez a folyamat Popper szerint logikailag is helytálló, hiszen általános érvényű állításainkat (hipotéziseinket) megcáfolásukig igaznak tarthatjuk. Ebből azonban az is következik, hogy a felállított teóriáknak tesztelhetőnek és következőképpen megcáfolhatóknak kell, hogy legyenek. Így a popperi módszertan egyik alapja az a meggyőződés lesz, amely szerint sosem lehetünk teljesen biztosak igazunkban (Petrov 2012, Popper 1997).

Popper szerint tehát azt az állítást, hogy „minden holló fekete” mindaddig igaznak tarthatjuk, amíg tagadása nem igazolódik, vagyis amíg nem találunk egy nem fekete hollót. Ebből következőleg a popperiánus tudományos kutatás menete a következő lehet: 1. felállítunk egy hipotézist, 2. meghatározzuk a hipotézis elvetésé-

⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy mindkét eljárás helytálló lehet a tudományos megismerés során. Tehát egyik nem jobb a másiknál, pusztán más és más helyzetekben alkalmazhatjuk őket.

KÖZELKÉP

nek körülményeit, 3. megcáfoljuk a hipotézist. Azonban a tudomány sok tekintetben nem így működik, sőt sokszor éppen ellenkezőleg (Gulyás et al. 2013).

POPPER ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK

Úgy gondolom, hogy Popper faszifikációs elmélete az érték kutatások területén nem állja meg a helyét. Sok szempontból elhibázott volna az elméletet kiterjeszteni erre a területre. Ennek legfőbb oka az, hogy az érték kutatásokat általános körülmények közt nem cáfolhatóak meg, nem falszifikálják őket. Az érték kutatások fejlődését nem a korábbi elméletek cáfolata hajtja előre. Ezt érzékletes példával, Rokeach és Schwartz érték kutatási modelljein keresztül szeretném szemléltetni.

Milton Rokeach, amerikai pszichológus az 1970-es évek elején alkotta meg saját érték elméletét, a Rokeach-értékskálát (RES; Rokeach Value Survey-RVS). A Rokeach Value Survey voltaképpen az értékek osztályozási rendszere, amely két érték osztályt különböztet meg, a cél értékeket, vagy terminális értékeket és az eszköz értékeket, vagy másfajta terminológiában az instrumentális értékeket. Mindegyikhez 18 önálló értéket rendel (1. táblázat). A cél értékek azokra a vágyott végállapotokra vonatkoznak, amelyeket az egyén élete során el szeretne érni, így nem véletlen, hogy a különböző kultúrákban élő emberek cél értékei jelentősen különböznek. A cél értékek elérésének eszközei, vagyis a kívánatos viselkedési módok az eszköz értékek (Rokeach 1968, 1973).

1. táblázat. A Rokeach-értékskála cél- és eszköz értékei

Terminális értékek	Instrumentális értékek
béke	bátor
belső harmónia	becsületes
boldogság	derűs
bölcsesség	elnéző
családi biztonság	engedelmes
egyenlőség	eredményes
élvezetek	fantáziadús
érett szerelem	fegyelmezett
igaz barátság	független
izgalmas élet	logikus
kényelmes élet	megbízható
nemzeti biztonság	segítőkész
önbecsülés	széles látókörű
siker megvalósítás érzése	szellemi-intellektuális
szabadság	szeretettel
szépség	tiszta
társadalmi tekintély	törekvő
üdvözülés	udvarias

Forrás: N. Kollár – Szabó 2004: 349

KÖZELKÉP

Ez a modell széleskörű ismertséggel bír, és az 1970-es, 80-as években domináns értékvizsgálatnak számított, de módszertani hiányosságai okán⁶ lassanként kikopott a tudományos gyakorlatból.

Rokeach munkásságára alapozva Shalom Schwartz (1992) új értékelméletet épített fel, de bevezetett egy olyan elméleti perspektívát, amely az értékek közötti motivációs különbségeket vizsgálja. Shalom Schwartz (2012) kultúra független, univerzális alapértékek kidolgozására törekedett. Tíz olyan motivációs szempontból eltérő alapértéket határozott meg az emberek értékorientációk szerinti jellemzésére, amelyeket az emberek minden kultúrában elismernek (2. ábra). Mindez nem azt jelenti, hogy Schwartz Rokeach munkásságát, minden eredményével együtt megcáfolta volna. Sőt, az új modell bevezetésével az értékekről alkotott megelőző ismeretek sem alakultak át végérvényesen. Az értékutakat általában nem falszifikálják vagy cáfolják meg. Mikor újabb, pontosabb mérési módszerek jelennek meg a korábbi elméletek lassan eltűnnek, kikopnak a tudomány mindennapos gyakorlatából és helyüket egy új elmélet váltja fel, ahogy ebben az esetben is történt.

2. ábra. A tíz motivációs értéktípus közötti kapcsolat elméleti modellje
(A Schwartz-féle értékdimenziók)

Forrás: Ságvári 2009: 98

⁶ Az értékek egymáshoz való viszonyának feltárását egyszerű sorba rendezéssel kellett eldöntenie a résztvevőknek. Valamint hiányzik belőle a különböző értékek, attitűdök és viselkedések közötti összefüggések jóslására is alkalmas módszer.

KÖZELKÉP

Thomas Kuhn (1922–1996) paradigmaelmélete

Thomas Kuhn amerikai tudománytörténész és -filozófus. 1962-ben adta ki nagyhatású tudományfilozófiai munkáját, *A tudományos forradalmak szerkezete* címmel. Kuhn munkáját elsősorban természettudományos ismeretek alapján írta le, de a legtöbb tudományág területére kiterjeszthető paradigmaelmélete. Munkájában a tudományos közösségek működését vizsgálta és azt, hogy a történelmi korok tudományos meglátásai, miként kapcsolódnak saját környezetüknek – tanárainak, kortársainak és közvetlen utódainak – nézeteihez. Kutatása során arra a problémakörre kereste a választ, hogy miként születnek a tudományok újabb és újabb ismeretei, hipotézisei, hogyan változik a kutatói munka, hogy milyen megismerési módszerek használata mentén folynak a tudományos kutatások és hogy miképp változik a kutatói felfogás és szemléletmód a kutatások elméletét, illetve módszertanát tekintve. Röviden a tudományos kutatások fejlődését vizsgálta történelmi távlatban. Munkájának vívmányaként találkozhatunk a tudományos kutatás paradigmaelméletével, és annak hatásával a tudomány fejlődése szempontjából (Hideg 2005).

A folyamatos történelmi fejlődéssel, valamint a regresszióelméletekkel ellentétben (Hankiss 1977) Kuhn azt mutatta be, hogy a tudomány nem pusztán az új ismeretek lineáris felhalmozódásával halad előre, hanem időszakos forradalmakon megy keresztül, melyeket „paradigmaváltásoknak” nevezett. A tudományos kutatás paradigmáját Kuhn a következőképpen fogalmazza meg: *„Ezeket olyan, általánosan elismert tudományos eredményeket értek, melyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgálnak.”* (Kuhn 2000: 4) A szerző a paradigmával és a paradigmaváltással a normál, az éretté vált tudomány fejlődésének természetrajzát írta le. Meglátása szerint az egyes tudományterületeken az uralkodó paradigma meghatározza a tudományos gondolkodást és az ott folyó kutatások menetét. A tudomány fejlődését – változását – paradigmaváltások sorozataként fogja fel és interpretálja. A paradigmaváltások olyan minőségi változások, amelyek válságokon, kutatási modellek kísérletein és versengésén keresztül alapjaiban változtatják meg a tudományról és annak helyes műveléséről alkotott képet. Ezáltal a paradigma egyaránt jelenti a felhalmozott ismereteket, elméleteket és módszereket, amelyek egy adott tudományterület művelési és problémamegoldási modelljévé szerveződnek össze (Kuhn 2000: 10, Hideg 2005).

Kuhn szerint a paradigmák léte elengedhetetlen a tudomány fejlődése szempontjából. Paradigma vagy paradigmajelölt híján a tudományos adat- és ismeretgyűjtés sokkal közelebb áll a szinte vaktában végzett keresgéléshez. Paradigma hiányában nincs olyan vezérelv, ami orientálná a kutatók figyelmét és munkáját. Elméletében azt feltételezi, hogy a tudományos forradalmak kezdete mindig egyfajta működési zavarhoz köthető a normál tudományban és a tudományos megismerési folyamatban. Ez a „működési zavar” tudatosulása révén a fennálló tudományos rend válságához vezet. Ezután veszi kezdetét az új elmélet kialakulása, amely mindig valamely

KÖZELKÉP

anomália vizsgálatából, az uralkodó paradigma egy ellentmondásából indul ki. Az anomáliákat az érvényben lévő paradigma nem tudja feloldani, ezért új elméletek lépnek a színre, melyek a felhalmozódott új kérdésekre igyekeznek választ kínálni. Kuhn szerint annak, hogy valamely elméletet paradigmaként elfogadjanak, az a feltétele, hogy jobbnak látsszék versenytársainál, valamilyen tekintetben, de nem szükséges megmagyaráznia minden megválaszolendő kérdést. Sőt, a szerző azt is leírja, hogy soha egyetlen elmélet sem old meg minden vele szembeítható kérdést. Tehát a paradigmák körül viták világszemléleti vitáknak is tekinthetők, valamint a tudományos forradalmak, a polgári forradalmakhoz hasonlatos módon a világszemlélet változásaiént is értelmezhetőek. Az új paradigmák kialakulásával és azok elfogadásával a normál tudomány is változik. Kuhn elméletében tehát, a tudományos forradalmakkal a normál tudomány változását magyarázta.

Ebből következően a paradigma egy olyan összetett fogalom, amiben az alkotórészek egy tudománymodell részeivé válva léteznek és az adott tudomány művelői által osztott közös tudományképnek is tekinti. A paradigma fogalom azért is használható kiválóan a tudomány történet és fejlődésének bemutatására, mert dinamikusan dolgozza fel a kérdéskört és konkrét tartalma csak egy adott időszakban érvényes, viszont a fogalom, kiterjeszhető a tudomány művelésének különböző időszakaira is (Hideg 2005: 5).

KUHN ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK

A szociológiatudomány értékfogalma ugyan nem, vagy csak nagyon kevés, ám értékvizsgálatai és módszertana jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt 60-70 év során, amely véleményem szerint támogatja, hogy a fennálló tudomány paradigmatiszta átalakulásaként vizsgáljuk a változásokat.

Az értékutatási modellek paradigmatiszta megítélése mellett szólhat a Wuthnow-féle hármis korszakfelosztás. Az elmélet korszakai az értékutatásos gyakorlati megközelítésmódját is magában foglalja, amely tükrözi a tudományos közösség véleményét az adott témában, így a Kuhn-i normál tudománnyal áll rokonságban. A paradigmatiszta megítélés elfogadása mellett szólhat az értékutatásos és kutatási módszerek fejlődése. A már korábban említett Rokeach-féle értékmodell használata a 21. század első felére visszazorult. Ezzel párhuzamosan Schwartz értéktesztje a 2000-es évek eleje óta egyre nagyobb nyilvánosságot kap, használata széles körben elterjedt,⁷ egyes empirikus vizsgálatok szerint a jelenleg elérhető legpontosabb értékvizsgálatnak számít (Hanel et al. 2018). Ez számomra a jó gyakorlatok megtartását jelenti, amelyet Kuhn-i értelemben a többieknel jobbnak látszó paradigma

⁷ Eklatáns példája a Schwartz-féle teszt elterjedtségének az, hogy a European Social Survey (ESS) 2002 óta folyó kétévenkénti adatfelvételi hullámaiban is a Schwartz értéktesztjét alkalmazzák.

KÖZELKÉP

felemelkedésének és a normál tudomány születésének is tekinthetünk. A paradigmamelélethez való közeledését jelöli ezeknek a modelleknek az is, hogy másképp látják az értékek világát és más-más aspektusait emelik ki ugyanannak a kérdésnek. Ugyanakkor ez ellen az érv ellen szól az, hogy ma a „piacon” számtalan olyan érték-kutatási modell fellelhető, amelyek alkalmazása a tudományos közösség által elfogadottnak számít (például: Inglehart, Hofstede, Schwartz stb.), így nem is állíthatjuk azt, hogy kikerült volna „győztesként” egy olyan uralkodó paradigma, amely maga mögé utasította volna a többi használatát. Emellett a paradigmatis megközelítés ellen szól még az is, hogy a korábbi elméletek nem válnak tudománytalanná. Például, ha a 21. századi természettudományok világában valaki a geocentrikus világnézetére alapozna elméleteket azt nem fogadná el a tudományos közösség, tudománytalannak, megcáfoltak tekintenék. Viszont ugyanez nem mondható el például a Rokeach-féle módszer alkalmazásáról, azt inkább idejétműltnek tekintenék (vagy legalábbis nem teljesen pontos mérési eszköznek), semmint teljesen tudománytalannak.

Úgy vélem, hogy a Kuhn-féle tudománytörténeti modell csak részben állja meg a helyét, ha az érték-kutatások területére szeretnénk kivetíteni azt. Számos ponton kiegészítésre szorul és nem magyarázza megfelelőképpen az elmúlt évtizedek változásait e területen. Mindezek fényében azt mondanám, hogy a kuhni teória magyarázóereje gyengének tekinthető az érték-kutatások területén.

LAKATOS IMRE (1922–1974) ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁSI PROGRAMOK METODOLÓGIÁJA

Lakatos Imre a XX. század egyik legjelentősebb magyar származású, de Angliában tevékenykedő matematika- és tudományfilozófusa volt. Lakatos tudományfilozófiai elméletében átfogó kutatási programok meglétében vélte a tudomány fejlődését megtalálni. Lakatos a kutatási programok alatt elméletek sorozatait értette, melyek egy-egy megoldandó probléma köré szerveződnek, melyek ezáltal akár hosszú évtizedekig is elnyúlhatnak (Forrai 1996). Lakatos szerint a kutatási programok olyan előre megtervezett módszertani szabályok, amelyek biztosítják a tudományos kutatás folytonosságát. Elméletében a tudományos programok két fő, jól elkülönülő részét határozza meg. A módszertani szabályoknak egy része azt határozza meg, hogy mit ne tegyünk egy kutatásunk során – ezeket (a görög heureszisz = felfedezni, rátalálni jelentésű szóból képezve) negatív heurisztikának nevezzük. Más részük azt mondja meg, hogy milyen irányba haladjunk a kutatás során – ezt hívjuk pozitív heurisztikának (Sikolya 2008).

A kutatások első összetevője és kiinduló pontja az úgynevezett negatív heurisztika, amit Lakatos „kemény magnak” is nevez. A kemény mag tehát a kutatásba tartozó elméletek közös forrása, közös konceptuális alapja. A negatív heurisztika megtiltja

KÖZELKÉP

a tudósoknak, hogy bizonyos elképzeléseket, elméleteket megváltoztassanak. Egyúttal ki is jelöli a kutatók számára azokat az elgondolásokat, elméleteket, melyek mellett mindenképp ki kell tartaniuk, melyeket elfogadottnak kell tekinteniük annak érdekében, hogy a tudományos program fennmaradjon. A kemény magot nem lehet megcáfolni, máskülönben az adott kutatási program elbukik. Második komponense a programoknak az úgynevezett pozitív heurisztika, amit voltaképpen a kemény mag körüli védőöv, amely könnyen alakítható és akár meg is cáfolható. Artikulálja a programot, vagy akár „kiegészítő hipotéziseket” is tartalmazhat. A pozitív heurisztika megvédi a kemény magot attól, hogy megcáfolják, és ennek érdekében akár módosítható is.

Mindezek alapján példaként említhető a newtoni fizika, mint kutatási program. A program magja a három Newton-törvény és a gravitáció törvénye. Ebből következőleg, ha a programba tartozó valamely elmélet kudarcot vall, akkor a problémával foglalkozó tudósok nem a „kemény magban” a három alaptörvényben és a gravitáció elméletében kezdik majd a kudarc okát keresni, hanem valamilyen járulékos elemekben igyekeznek a hiba okát feltárni. *„Tegyük fel például, hogy a newtoni mechanika egyik elméletváltozata tévesen jelzi előre egy bolygó pályáját. A kutató ilyenkor nem a Newton-törvényeket vagy a gravitáció törvényét hibáztatja, hanem mondjuk, felveti, hogy a bolygó pályáját egy mindeddig ismeretlen másik bolygó gravitációs hatása zavarta meg.”* (Forrai 1996: 9)

Mivel a kutatási programokat mindig egymást követő elméletek sora jellemzi, ezért a kutatásra gyakorolt hatásuk által két különböző csoportba sorolhatjuk őket. Ez által megkülönböztetünk progresszív (tudományos) vagy degeneráló (tudománytalan) probléma-eltolódást előidéző elméleteket. Progresszív eltolódás esetén az elmélet sikeres, új előrejelzéseket tesz, tehát a kutatási kérdésre adott válaszok pozitív fejlődési vonalat eredményeznek. Ezzel ellentétes oldalon megjelenik a degeneráló probléma-eltolódás. Ennek esetén nem történik tudományos előrehaladás, a kutatási program megreked. A kutatási programok ismeretnövekedéséhez egy adott program pozitív és negatív heurisztikája egyaránt hozzájárul. Hosszú távon az dönti el egy-egy program sikerességét, hogy lépései elő tudnak-e idézni pozitív, progresszív probléma-eltolódást vagy sem. Azt azonban, hogy egy-egy problémaeltolódás és ezáltal egy-egy kutatási program progresszív-e vagy degeneratív csak utólagos nézőpontból tudjuk megállapítani, hiszen az adott szituáción belül elhelyezkedők számára még nem ismert az előrejelzése végkimenetele (Lakatos 1997, Sikolya 2008).

LAKATOS TUDOMÁNYOS PROGRAMOK ELMÉLETE ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK

A leírtak alapján úgy gondolom, hogy Lakatos elmélete jól alkalmazható az értékutatások területén. Ennek igazolása érdekében abból a felvetésből indulok ki, miszerint az értékutatásokban megjelenő tudományos program maga az értékek ho-

KÖZELKÉP

lisztikus kutatása. Tehát az értékutatások minden irányzata és ága ugyanazon cél megvalósítása érdekében jön létre, mégpedig azért, hogy az adott társadalom értékorientációit minél pontosabban felmérje. Ezen belül jelenik meg a negatív heurisztika és a különböző pozitív heurisztikák, azaz értékelméleti modellek. E logika mentén haladva az értékmodellek tudományos programjának negatív heurisztikája, a „kemény mag” a tudományos közösség által elfogadott értékdefiníció, amely keveset változott az elmúlt jónéhány évtized során (Bábosik 2001). Az értékek fogalmának orientáló, viselkedés és döntésmeghatározó mivolta nem csak az általam korábban felsorolt értékfelfogásokban mutatkozik meg, hanem a jelentősebb gyakorlati szakemberek elméleteiben is kivétel nélkül megjelenik (Hofstede 2008, Inglehart et al. 2014, Schwartz 2012), ezzel tovább erősítve a negatív heurisztika fogalmának jelenlétét e területen.

Lakatos elméletére vetítve a program pozitív heurisztikája a különböző mérési modellek meglétében mutatkozik meg. Tehát a különböző értékmodellek és mérési mechanizmusok ugyanahhoz a tudományos programhoz tartoznak, ugyanannak az átfogó kérdésnek (a program negatív heurisztikájának) a megismerésére irányuló kísérletek (a program pozitív heurisztikája). Ilyen axiológiai mérési modell nagy számban jelent meg a 20. század során. Így például, a teljesség igénye nélkül: az 1930-as években létrejött Allport-Vernon-Lindsey teszt, Rokeach-féle értékteszt az 1970-es években, Ronald Inglehart és munkatársai értéktesztje, mely nyomán létrejött az Inglehart-Welzel kulturális különbségeket feltáró „térkép”, Schwartz értéktesztje az 1990-es években vagy éppen Hofstede IBM alkalmazottak körében tartott kulturális összehasonlító kutatása.

PROGRESSZÍV ÉS DEGENERÁLÓ PROBLÉMAELTOLÓDÁS

Progresszív problémaeltolódás, azaz sikeres előrejelzésnek tekinthető ebben a kontextusban az, hogy három jelentős értékvizsgálaton alapuló kultúrakutatás is hasonló kulturális határvonalakat és csoportokat határozott meg vizsgálataiban. Hofstede, Inglehart és Schwartz is többé kevésbé ugyanazokat a kulturális régiókat határozták meg vizsgálataikban, melyek a következők: afrikai, konfuciuszi, közép- és kelet-európai (egykori szocialista országok), angol-szász, latin-amerikai, dél-ázsiai és nyugat-európai régiók (Schwartz 2006).

Az a tény, hogy három, egymástól független, különböző mérési eljárás alapján értékmodell is hasonló eredményeket tudott felmutatni a közelmúltban arra enged következtetni, hogy az adott kérdésen belül a lakatosi elméletnek megfelelő progresszív problémaeltolódásról beszélhetünk. Ezzel párhuzamosan megjelennek degeneratív problémaeltolódások is az értékutatások területén, bár, mint ahogy azt a popperi falszifikációs elmélet leírásánál láthattuk ezeket az értékelméleteket általában nem cáfolják meg, csupán kikopnak a mindennapos használatból. Ezen

KÖZELKÉP

elgondolás mentén a degeneratív problémaeltolódást előidéző elméletek közé sorolható minden olyan értékutatási irányzat, melynek használata a 21. század első felére elavulttá vált. Ezek közt említhető az Allport – Vernon – Lindsey teszt, a Morris-féle értékteszt vagy a már korábban említett Rokech-értékkála is, mivel ezeknél a teszteknel a 20. század utolsó felében jóval pontosabb mérési modellek jelentek meg a kutatásokban.

Összegzés

Dolgozatomban három jelentős tudományfilozófiai modell érvényességét vizsgáltam az értékutatások területén. Rövid leírásom során elsőként Karl Popper falszifikációs elméletét vizsgáltam, amely során arra jutottam, hogy a kizárólag deduktív megismerési logikát követő falszifikációs elmélet nem alkalmazható az axiológia területén. Ennek oka főképp abban rejlik, hogy az értékutatások – köszönhetően annak, hogy elvont, világosan nem megfigyelhető „tulajdonságokat”, absztrakciókat vizsgál – alapvetően nem cáfolhatóak meg. Ebből következőleg azt is láthatjuk, hogy az értékutatások a popperi demarkáció elve alapján inkább a pszuedo-tudományok körébe kerülne, amivel, úgy gondolom, sokan nem értenének egyet, tekintve, hogy a 20. század végére az értékvizsgálatok szinte önálló diszciplínává nőttek ki magukat.

A második általam vizsgált elmélet Kuhn paradigmaelmélete volt. Ennek vizsgálata során már több egyező pontot véltem felfedezni: Az többé-kevésbé állandó értékfogalom a paradigmatis megközelítés felé közelít. Wuthnow (2008) felosztása révén elhatárolható korszakok is megjelennek, melyek akár a kuhni értelemben vett normál tudomány korszakainak is felfoghatóak, azonban a tudományos közösség megosztottsága a témában nem támogatják ezt a felfogást. Továbbá a korszakok közötti váltás során nem is történt olyan forradalmi váltás, amely az egész tudományos közösség nézőpontjának átalakítását szorgalmazta volna, amely összességében a paradigmaelmélet elvetésére szólít fel a témában.

Végül Lakatos kutatási programok elméletét ismertettem. Ezzel az elmélettel már több kapcsolódási pontot véltem felfedezni. Lakatos negatív heurisztikájának, az elmélet „kemény magjának” magát az értékfogalmat tekintem, amely mintegy monolitikus módon hatja át a 20. század második felétől az értékutatások egészét. Ez a fogalom kevés változáson ment keresztül az elmúlt évtizedek során, amely ugyancsak arra enged következtetni, hogy valamiféle magként kezeljük. Az elméletben megjelenő pozitív heurisztikákban a megjelenő értékutatási irányzatokat a különböző mérési modellekben fedeztem fel. A múlt század közepétől szinte évtizedről évtizedre jelentek meg újabb és pontosabb értékutatási- és mérési modellek, melyek mind pontosabb megismerést kívántak lehetővé tenni. Lakatos elméletében megkülönböztet progresszív és degeneratív problémaeltolódásokat, annak függvényében, hogy az adott kutatási programnak sikerül-e eredményeket, pontos előrejelzéseket

KÖZELKÉP

elérnie kutatási területén vagy sem. Az elmélet szerint ennek pontos megítélése csak történelmi távlatban történhet. Írásomban e kérdés vizsgálatában arra a véleményre jutottam, hogy azok az értékvizsgálatok, melyek egymástól függetlenül, más-más mérőeszközökkel, mégis hasonló eredményekre jutottak progresszívnak tekinthetők, míg azok a modellek, melyek használata a 21. század elejére elavulttá váltak inkább degeneratívnak tekinthető.

Összességében úgy gondolom, hogy e három tudományfilozófiai irányzat közül Lakatos modellje alkalmazható a legpontosabban az érték kutatások területén.

Irodalom

- Andorka R. (2006): Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bábosik Z. (2001): Értékközvetítés napjainkban. Új Pedagógiai Szemle, 51(12).
- Csepeli Gy. (2001): Szociálpszichológia. Osiris, Budapest.
- Forrai G. (1996): Lakatos Imre tudományfilozófiája. *Replika*, 23–24: 7–23.
- Gulyás L. – Kampis Gy. – Kutrovácz G. – Ropolyi L. – Soós S. – Szegedi P. (2013): Bevezetés a tudományfilozófiába. Budapest, ELTE.
- Hanel P. H. P. – Litzellachner L. F. – Maio G. R. (2018): An Empirical Comparison of Human Value Models. *Frontiers in Psychology* vol. 9. URL=<https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2018.01643> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 19.) DOI=10.3389/fpsyg.2018.01643
- Hankiss E. (1977): Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Budapest, Magvető.
- Hideg É. (2005): Paradigma a tudományéletben és a társadalomtudományi kutatásokban. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Hofstede G. – Hofstede, J. G. (2008). Kultúrák és szervezetek. Budapest, VHE
- Kuhn, T. (2000): A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lakatos I. (1997): A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája (1967). In: Miklós T. (szerk.): Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai. Budapest, Atlantisz, 19–63.
- Luksander A. – Mike K. – Csité A. (2012): Maguk urai – a magyar vállalkozó lelkialkata. A magyarországi kisvállalkozók értékvilágának néhány jellemzője. TM 67. sz. műhelytanulmány. Budapest, BCE Vállalatgazdaságtani Intézet Versenyképesség Kutató Központ.
- N. Kollár K. – Szabó É. (2004): Pszichológia pedagógusoknak. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pavluska V. (2015): Az egészség mint érték a magyar társadalomban. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.

KÖZELKÉP

- Petrov B. (2012): A popperi módszertan megjelenése a politikában. *Metszetek*, 2–3: 102–107.
- Popper, K. R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Rokeach, M. (1968): *Beliefs, attitudes, and values: A theory of organization and change*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*. New York, Free Press.
- Ságvári B. (2009): *Kultúra és gazdaság. Az értékek szerepe a gazdasági fejlődésben. Elmélet és empiria*. PhD értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Schwartz, S. H. (1992): *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries*. *Advances in Experimental Social Psychology* 25: 1–65.
- Schwartz, S. H. (2006). *A theory of cultural value orientations: explication and applications*. *Comp. Soc.* 5, 137–182. doi: 10.1163/156913306778 667357
- Sikolya E. (2008): *A tudományos kutatás metodológiája Lakatos Imre írásaiban*. *Sapientiana* 2: 81–92.
- Váriné Szilágyi I. (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Wuthnow, R. (2008): *The Sociological Study of Values*. *Sociological Forum*, 23(2): 333–343. DOI=10.1111/j.1573-7861.2008.00063.x

KÖZELKÉP

A családon belüli döntés- és munkamegosztás alakulása a hetelő családok körében

KUKUCSKA ZSUZSA¹

ABSZTRAKT

A tanulmány a családon belüli döntések és munkamegosztások átalakulásával foglalkozik egy, a hetelők célcsoportját érintő kvalitatív, interjúkutatás eredményeinek feldolgozásával. A tanulmány bemutatja, hogyan strukturálódnak át a döntések a családon belüli szerepeknek megfelelően, és hogyan változnak a női és férfi szerepek az egyik családtag rendszeres távolléte következtében. A háztartási munka megközelítése szempontjából pedig előtérbe kerülnek a hetelés következményének tekinthető eltérések a hétköznapok és hétvégék között. Az elemzés során azt vizsgáltuk, hogy a családon belüli döntési folyamatokban történt-e átalakulás a hetelés következtében (és ha igen, milyen területeket érintett az átalakulás), illetve, hogy a családon belüli feladatok megosztásában történt-e gyökeres változás a hetelés következtében? Az eredményeket két dimenzió alapján mutatom be, egyrészt a bevételek feletti rendelkezés és döntéshozatal, másrészt a családi feladatok megosztása és a problémák megoldása terén tapasztalt jelenségek alapján.

KULCSSZAVAK: hetelés munka, pénzgazdálkodás, háztartási munkamegosztás, családon belüli feladatok, családi döntéshozás

ABSTRACT

Changes in family decision-making and division of labor among weekly families

The study deals with the transformation of decisions and division of labor within the family by processing the results of a qualitative, interviewed study of the target group of weekly workers. The study shows how decisions are restructured according to roles within the family and how the roles of women and men change as a result of the regular absence of one family member. From the point of view of the approach to domestic work, the differences between weekdays and weekends, which can be considered as a consequence of weekend, come to the fore. In the course of the analysis, we examined whether there was a change in the decision-making processes within the family as a result of the weekly (and if so, what areas were affected by the change) and whether there was a radical change in the division of family responsibilities as a result of the weekend. I present the results on the basis of two dimensions, on the one hand, of the phenomena of disposition and decision-making over income, and, on the other hand, of the division of family responsibilities and problem-solving.

KEYWORDS: weekly work, financial management, division of household work, family responsibilities, family decision making

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, e-mail: kukucska.zsuzsa@arts.unideb.hu

KÖZELKÉP

Bevezetés

A tanulmány a családon belüli döntések és munkamegosztások átalakulását vizsgálja a kistelepüléseken élő hetelő személyek körében. Jelen írás egy kvalitatív kutatás keretében megvalósult interjú vizsgálat részeredményeiről ad számot. A 2019-es kutatás szempontjából hetelő az a foglalkoztatott személy, aki nem ugyanazon a településen él, mint dolgozik, továbbá munkájához, annak napi szintű ellátásához kénytelen távol élni a családjától. Általában heti vagy még ritkább (több heti, esetleg havi) gyakorisággal látogat haza. A hetelés, mint munkavállalási forma viszont egyfajta kényszer szülte állapotként is értelmezhető, a háztartás számára szükséges anyagi háttér megteremtése érdekében. Következménye a családtagok között huza-mosabb ideig fennálló földrajzi távolság.

A kutatás dimenzióin belül jelen tanulmány kizárólag a döntés- és háztartási feladatok megosztásával foglalkozik a hetelő családokon belül, érintsen az probléma megoldást vagy a bevételek beosztását. A kutatás alkalmával a hetelőkkel és otthonmaradókkal egyaránt készültek interjúk, így mindkét fél szemszögéből bemutatathatóvá válnak a háztartási kérdésköröket felölelő válaszok.

A tanulmány két fő kérdéscsoportra fókuszál. Egyrészt arra, hogy a családon belüli döntési folyamatok miként alakulnak át a hetelés következtében, illetve mennyire tud a hetelő részt venni a család mindennapi döntéseit illető kérdésekben. Másrészt pedig arra, hogy a családon belüli feladatok megosztásában történt-e gyökeres átalakulás a hetelés következtében, az otthon maradók milyen új (korábban nem általuk végzett) feladatokkal és szerepekkel szembesültek, a hetelők pedig tapasztaltak-e szerepvesztést, a korábbi családban betöltött funkcióik visszaszorulását vagy átalakulását. A döntések meghozatalának átstrukturálódását és a háztartási, valamint ház körüli munkát végzők személyét a családon belüli női és férfi szerepeken keresztül vizsgálom. A tanulmány így kezdetben a családon belüli helyzetek változásáról számol be, korábbi elméleti és kutatási téziseket figyelembe véve. Később pedig az elemzés egy olyan sajátos munkaerőpiaci helyzet által teremtett családi szerepekről ad számot, melyek a hetelő családok életmódját teljes egészében átalakíthatják.

A családon belüli helyzetek átstrukturálódása

Az 1960-as évektől kezdve, a folyamatos modernizációs hatások eredményeként a női-férfi szerepek átalakultak. A házasságban élő nők/anyák munkavállalásával, a kétkeresős családmóddal folyamatos terjedésével változások következtek be, amelyek a család helyzetét is érintették, hiszen már nem csak gazdasági egységekként, hanem társadalmi közösségekként is megjelentek (Somlai 2013).

A férfi-női szerepekben fellelhető különbségek a háztartások gazdaságtana szempontjából is megragadhatóak, Parsons és Becker nyomán. Perspektíváikban azonosságot mutat, hogy míg a nők a háztartási feladatok felelősei, a férfiak a munka-

KÖZELKÉP

erőpiacon megjelenő kenyérkeresők. Az eltérések pedig a különbségek meghatározásánál kerülnek előtérbe. A két nem munkamegosztási gyakorlatában Parsons a biológiai különbségekre, míg Becker az iskolai, munkaerőpiaci eltérésekre helyezi a hangsúlyt. Tehát a férfiak azért tanulnak, hogy a munkaerőpiacon maximalizálják tudásuknak megfelelően részvételüket, míg a nők azért, hogy gyermekeiknek átadják ismereteiket (Szalma 2011, Czibere – Molnár 2015, Földházi 2018).

A folyamatos gazdasági változások eredményeként elterjedt kétkeresős családmóddal nem csak a háztartások gazdaságtanának alakulása szempontjából hozott változtatásokat. A nők szemszögéből a preferenciaelmélet fő téziseit alapul véve a nők változó társadalmi pozíciójában felértékelődtek a személyes döntések is. A munka és magánélet perspektívájából 3 markánsan különálló csoport különíthető el körükben. Egyrészt megjelennek az otthon-centrikus nők (akik számára a család és a gyermekek jelenléte dominál), másrészt az alkalmazkodó nők (akik igyekeznek a munka és családi élet közötti harmónia megteremtésére), harmadrészt pedig a munka-centrikus nők csoportja körvonalazódik (akik számára a munka jelent elsődleges prioritást) (Koncz 2008, Nagy – Paksi é. n.).

Szintén a gazdasági változásoknak köszönhetően számos családi funkció ki is került a család közvetlen fennhatóságából, át a társadalmi intézményekhez – mint például az oktatás, a munkavégzés vagy a szabadidő eltöltése. Így a női foglalkoztatottság emelkedésével párhuzamosan jelentős mértékben átalakult a családok mindennapi élete. A változásokra reagálva a férj és feleség egyenlőbben oszthatják meg háztartási és gyermeknevelési feladataikat, mely által egyre „szimmetrikusabb” családok jöhetnek létre (Somlai 2013, Sebők 2017).

A család életében bekövetkező változások értékelése

Az elmúlt évszázadhoz képest mind a női, mind a férfi szerepekben meghatározó változások következtek be, mely változásokra a hagyományos és modern szerepek kategoriális elkülönítése is rámutathat. A tradicionális női szerepek között mindazon jellemzők jeleníthetők meg, amelyeket az egyén a családi szocializáció útján sajátít el, mint például a családi feladatok ellátásai (az anyaság, a gyermeknevelés és a háztartásvezetés). A kétkeresős családmóddal terjedése által viszont a korábban férfi privilégiumnak tekinthető jellemzők – mint az önállóság, az ambíciózusság, a racionalitás – a nők számára is elérhetővé váltak, ezzel bővítve szerepkészletüket. A férfiak oldaláról a modernizációt pedig az utóbbi két évtizedben megmutatkozó „anyaszívű apa” szerep megjelenése mutatta, jelezve azt, hogy a férfiak nem csak munkaorientált, érzelmileg távolságtartó kenyérkeresők – már nem csak szimbolikusan veszik ki részüket a családi, háztartási életben. Kenyérkereső szerepük mellett a családi életben aktívan részt vevő, törődő, családcentrikus apák (Tóth 2007, Ambrus – Gergely 2009, Rosta – Ádám 2014, Makay – Spéder 2018, Geszler 2014, 2018, Kiss 2018).

KÖZELKÉP

A McDonald és Jeanes szerzőpáros szerint is, a nők életében mindaddig nem lehet egyensúlyt elérni, míg a férfiak/apák helyzetét figyelembe nem veszik (2012 idézi Nagy – Géring – Király 2018). Oláh és munkatársai (2002 idézi Nagy – Géring – Király 2018) korábban a férfiak attitűdjeit két modellben ragadták meg – egyrészt a *kenyérkereső*, másrészt a *dolgozó-gondozó* modellben. A kenyérkereső férfiak a nemek közötti egyenlőtlenség erősítéseként a nők otthonmaradását támogatják. A dolgozó-gondozó férfiak pedig a nemek közötti egyenlőség elkötelezett hívei. Bár a kenyérkereső modell mindig inkább történelmi korokhoz kötöttségről árulkodott, mégis befolyásolja a családról és a társadalmi nem viszonyáról alkotott ideákat (Hobson – Morgan 2002 idézi Nagy – Géring – Király 2018). Ezt támasztja alá a genderidentitás elmélete is, mely alapján a férfiak számára azért is „*problematikus a házimunkával és a gondoskodással kapcsolatos feladatok ellátása, mert ezek nélkülülők a fizetett munka szimbolikus értékét, ami elengedhetetlen a magas státusz, hatalom, illetve jövedelem eléréséhez*” (Connell 2009 idézi Geszler 2014: 67, 2018: 82). A Giczi – Gregor szerzőpáros (2016) pedig megállapította, hogy a modern hatások ellenére is, a férfiak továbbra is „*családfenntartóként*” élnek mindennapjaikat, a nők pedig a fizetetlen „*második műszakban*” tevékenykednek (családtagjaikról, háztartásukról gondoskodva). Tehát a várt, új egyensúly „*csak akkor érhető el... ha a férfiak életpályája nőiesebbé válik, és ha széles körben elfogadottá válik a gondoskodó apaság modellje*” (Esping-Andersen 2009, idézi Nagy – Géring – Király 2018: 20). Ezért szükséges növelni az egyenlőséget, a munka-magánélet magasabb szintű integrációját, elősegítve a családok stabilitását (Goldsceider – Bernhardt – Lappegard 2015).

Magyarországon e tekintetben továbbra is kettősség érzékelhető. A habitusok oldaláról a premodern, hagyományos, patriarchális társadalomkép, míg a nemi szerepekkel, a családdal kapcsolatos attitűdökben egy modern, az európai társadalmak sorába illeszkedő értékrend jellemző (Tóth 2007, Rosta – Ádám 2014). Magyarországon a házimunka, mint fogalom továbbra is a női munka fogalmával identifikálható (Utasi 2006 Sebők 2017). A nők továbbra is – minden korcsoportban – több időt fordítanak a fizetetlen, otthoni munkákra (Giczi – Gregor 2016, Geszler 2014, 2018).

Ezt az otthoni munkát statisztikai és szociológiai vizsgálatokban olyan tevékenységnek is tekintik, amely egyrészt fizetés nélküli munka, másrészt a „*harmadik szereplő*” elveként helyettesíthetők lennének piaci termékekkel vagy szolgáltatásokkal. A marxista és feminista ideológiák alapján viszont egyben olyan tevékenységek is, melyekben megtörténik a nők rejtett kizsákmányolása. A tranzakcionista nézet ugyanakkor rámutat a háztartási munka előnyeire és hátrányaira is. Előnyként jelöli meg az olcsóságát és hatékonyságát, az otthoni munkát végzők tevékenységének könnyű ellenőrizhetőségét, valamint az önzetlenség és lojalitás előtérbe kerülését, mely ösztönzőképp hathat a piaci termelés folyamatában. Hátrányként említhető viszont, hogy a háztartási munka által előtérbe kerülhetnek a családi élet (a férj és feleség közötti) konfliktusai. Továbbá korlátozott fegyverkezési eszközök állnak rendelkezésre, és nem lehet válogatni, ki a legalkalmasabb a feladat ellátásra, de új tag

KÖZELKÉP

sem vehető fel egy-egy munkafolyamat elvégzésére (mint egy munkaerőpiaci folyamat alkalmával) (Sik 2017). A strukturalista megközelítés pedig rámutatott, hogy „*a háztartás gépesítése növelheti ugyan az otthoni munkavégzés kényelmét és javíthatja minőségét, de nem feltétlenül csökkenti a munkaidőt*” (Sik 2017: 12).

Ezen egyenlőtlen háztartási munkamegosztásra az időmérleg adatok is rámutatnak, melyek reagálnak a nők és férfiak társadalmilag konstruált szerepeire – felülírják vagy erősítik azokat (Giczi – Gregor 2016). A gazdaságilag aktív nők a 2009/2010-es adatok szerint napi 183 percet fordítottak a háztartási és ház körüli munkákra, míg a férfiak csupán 78 percet (KSH 2012). 2016-ra pedig az időráfordítások tovább nőttek – a nők átlagosan 268 percet, míg a férfiak 127 percet fordítottak naponta a fizetetlen munkára (KSH 2017). A nők tehát folyamatosan több időt töltenek házimunkával (a háztartáshoz, valamint a gyermekekhez kapcsolódó munkák jelentős részével) társaikkal szemben – a modern társadalmi hatások ellenére is (Sebők – Sik 2004, Bukodi 2006, Tóth 2007, Kiss 2018). Így a háztartási munkáknál továbbra is jelen van „*a nemi szegregáció, a nők elsősorban azokat a feladatokat látják el, amelyek tradicionálisan „női” munkaként élnek a köztudatban (főzés, mosás, takarítás), míg tipikusan „férfi” feladatnak a ház körüli és a kerti munkák (fűnyírás, sövényvágás), illetve a javítás és a karbantartás számít.*” (Sebők 2017: 19) Mindezt a Giczi – Gregor (2016) szerzőpáros úgy fogalmazta meg, hogy a két nem, a társadalom által meghatározott és elvárt gender szerepeknek megfelelően eltérő időallokációs mintázatok mentén élnek életüket, melyben „*a nők, a házimunkára és a gyermeknevelésre fordított idő determináló hatásának csapdájába kerülve nem képesek kiszakadni a tradicionális időallokációs mechanizmusok fogságából*” (Giczi – Gregor 2016: 135). Kérdés, hogy ezen felállás és szemlélet a hetelő családokban is jellemző volt-e, és hogyan változtak a családi szerepek a hetelés hatására.

A kutatás módszertana

A kutatást 2019-ben, Kelet-Magyarországon zajlott, a távolsági ingázásban érintett családok körében. A mintába kerülés feltétele volt, hogy a „hetelésben” érintettek hetente vagy még ritkábban térjenek haza, és a családjuk jellemzően falvakban vagy kisvárosokban éljen. Négy megyében zajlott a vizsgálat (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok megye). 24 interjú készült hetelésben érintett családok tagjaival, közülük 11 fő távolsági ingázó, 13 fő otthon maradó családtag. Az ingázó válaszadók között 9 fő férfi, 2 fő nő, az otthonmaradók mindnyájan nők. A mintavétel előzetes információgyűjtésre épület, az egyes településeken élő összekötő kapcsolataink irányítottak minket olyan családokhoz, ahol távolsági ingázó családtag is él. Törekedtünk arra, hogy a családok férfi és női tagjaival is készüljön interjú, ez 10 esetben meg is valósult, a többi család esetében az ingázók bizonytalan és rövid ideig tartó otthon tartózkodása miatt ez

KÖZELKÉP

nem volt megszervezhető. A legfiatalabb interjúalany 18 éves, a legidősebb 54 éves volt a lekérdezés időpontjában. A megkérdezettek iskolai végzettsége a 8 osztályos végzettségtől az egyetemi diplomáig terjed. A kutatás az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum keretében történt.

Az interjúk annak megfelelően kerültek felvételre, hogy az érintett személy a hetelők vagy az otthon maradók csoportjába tartozott. Mindkét típusú beszélgetés 6 fő dimenzióból állt:

- az alany személyes bemutatkozása,
- a család életkörülményei és pénzgazdálkodása,
- a hetelés jellemzői (legyen az munkatapasztalat, vagy szubjektív megítélés),
- a családon belüli szerepek,
- a családi élet és a párkapcsolat (annak jellemzése, valamint a hetelés által kiváltott változásai),
- a helyi közösség, a hetelés hatásai a lokális térben.

Az otthon maradt családtagokra irányuló kérdések a háztartásban jellemző feladatok megosztására, és az azzal való elégedettségük vizsgálatára irányultak. Vizsgáltuk, hogy az otthonmaradónak – általában a feleségnek – okoztak-e az újonnan megjelenő feladatok nehézséget, kialakultak-e új készségek, illetve kiktől tud a család segítséget kérni a társ távollétében. A hetelők körében külön kérdésként szerepelt, hogy milyen különbségek vannak a hétköznapi és hétvégék között a család életében – elsősorban a feladatokra és a szabadidőre, pihenésre fordított idő megosztásában. Jelen tanulmány a családi élet döntéseivel, problémáival, valamint a családon belüli szerepekkel foglalkozik.

A kutatás eredményei

Az elemzés során a hetelés miatti családi változásokat vizsgálom, elsősorban a családi bevételek feletti rendelkezéssel és a pénzkezelési feladatokkal kapcsolatos jellemzőket, kitérve a döntéshozatal lehetőségeire is. Ugyancsak vizsgálom a családi feladatok megosztásának változását, valamint a családi problémák, nehézségek formáit, és ezek kezelésének, megoldásának módjait.

A CSALÁDI FELADATOK MEGOSZTÁSA ÉS A BEVÉTELEK FELETTI RENDELKEZÉS

A hetelés következménye a háztartáson belüli szerepek változása, mivel a munkavégzési forma egy új típusú családi működés kialakításának szükségét hozza magával. A családmockelleket figyelembe véve a megkérdezett alanyok, a lekérdezés ideje alatt döntő többségben kétkeresős családmockelleben éltek. A 15 nő megkérde-

KÖZELKÉP

zett közül 11 fő aktívan dolgozott, 2 fő gyermekgondozási díjban részesült, míg 2 fő munkanélküli volt.

A családi munkamegosztás során egyértelműen meghatározták az interjúalanyok, hogy a nők a háztartás vezetői, míg a férfiak a ház körüli munkák ellátói – melyet a hetelés sok esetben korlátoz. A női munkák közé a mosást, főzést, takarítást és a gyermeknevelés feladatait sorolták. A férfi tevékenységeknél pedig a kert munkák, a fűnyírás, barkácsolás került a fókuszba. A pénzkeresést, mint tevékenységet viszont több esetben is férfi teendőnek tekintik.

„Igaziból az asszony az mos, főz, takarít. Én csak annyi, hogy a pénzt odaadom neki.” (Hetelő 25 éves férfi)

„Tehát a nőnek a feladta, hogy takarítson, mosson, főzzön. Nekem meg az, hogy eljárjak dolgozni.” (Hetelő 21 éves férfi)

A munkamegosztás során a hagyományos felosztásra hivatkoznak a megkérdezettek. Vagyis a nő, mint a háztartási munkák ellátói, a férfi, mint kenyérkereső típus jelenik meg. Tehát azonosságot mutatnak a Parsons és Beckeri megközelítésmódokkal (Szalma 2011, Czibere – Molnár 2015, Földházi 2018), illetve az Oláh és munkatársai (2002 idézi Nagy – Géring – Király 2018) által meghatározott kenyérkereső férfi csoporttal.

„A férfimunkát a férfi végzi, a női munkát pedig a nő, úgyhogy ez ilyen hagyományos így nálunk, nem azt mondom, mert néha ő is elmosogat, de azért én jobban átlátom, hogy mi az, amit tenni kell egy házban, nyilván, mint egy férfi, úgyhogy ő meg jobban átlátja, hogy mi a kertben a tennivaló, meg hát végül is azt szereti csinálni. Úgyhogy mi így osszuk meg egymás között a munkát.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 45 éves nő)

Azon családok körében, ahol a nagyszülővel, vagy a már felnőtt gyermekek partnereivel is egy háztartásban élnek az érintettek, a háztartási feladatok szintén a nőkre hárulnak – akár a lánygyermekek bevonásával is. Így továbbra is érvényes, hogy a házi teendők, mint feladat egyenértékű a női munkával (Utasi 2006, Sebők 2017). Ez a felosztás a premodern kori női jellemvonásokat testesíti meg, melyben a feleségek fő feladataként a gyermekek nevelése, gondozása, a rokoni kapcsolatok ápolása, a házi munka jelenik meg, jelentős időráfordítással párosulva (Tóth 2007, Somlai 2013 Rosta – Ádám 2014, Utasi 2006, Giczi – Gregor 2016, Geszler 2014, 2018, Sebők 2017).

KÖZELKÉP

„Enyém a háztartások, most a gyereknevelés. Páromé a kinti munkák, felújítások, amik a kertés házón mindig vannak. Valamint ő most a kereső a családban.” (Otthon maradó 29 éves nő, GYED)

Kisebbszámúak voltak, akik elkülönítették ugyan a női és férfi feladatokat, de azok közös megosztására is utaltak.

„Igazából nem feladatmegosztás. Ő megcsinálja, ha nem érek rá. Ő megcsinálja az enyémet. Ha ő nem ér rá, esetleg megcsinálom az övét. Ez így működik jól.” (Hetelő 37 éves férfi)

Továbbá a korábbi kutatásokban megjelölt *anyaszívű apa* típus és az Oláh és munkatársai (2002 idézi Nagy – Géring – Király 2018) által vázolt *dolgozó-gondozó* modell az interjúalanyok körében is körvonalazódott. A szakirodalmak által vázolt jellemvonásokat (miszerint az ilyen típusú férfiak kiveszik részüket a családi és a háztartási életben egyaránt) az alanyok szintén alátámasztották.

„Én a gyerekekkel egész közel vagyok. Itt van nekem a nagyfiám, [név] 18 éves, de az ölembe ültetem, megpusztilom, úgyhogy egészen közel állunk egymáshoz.” (Hetelő 38 éves férfi)

A hetelés által okozott nehézségekre és negatívumokra a kutatásban résztvevő személyek is rámutattak. Számos esetben a gyermeknevelési kérdésekben való aktív részvétel gátjaként jelenhet meg, lekorlátozhatja a lehetőségeket és a gyermekre fordítható idő mennyiségét egyaránt.

„Amíg itthon volt, mit tudom én, gyerek beteg lett az iskolában, tudtam, hogy ő is tud menni, én is tudok menni, ha ráérek, de amikor ez minden egy emberre szakad, azért az így nehéz.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 46 éves nő)

A férfi távolmaradása több szempontból nehézséget jelenthet az otthon maradóknak – számos plusz feladatot róva a feleségére/párjára. Ezeket a plusz tevékenységeket maguk a férfiak is elismerik. Kiegészítve azzal, hogy ezen új tevékenységek ellátása plusz időt, energiát és új képességek kifejlesztését is szükségessé teszi (legyen ez az új feladat a barkácsolás, a kertészkedés vagy a házban és ház körül felmerülő műszaki hibák elhárítása).

„Azért mikor elromlott a kazán, akkor elő kellett venni a kazánkönyvet és akkor föl kellett lapoznom, mert nem volt férfi a házba, vagy csőrepedés volt és akkor el kellett zárni a vizet. ...Tehát ilyenek előfordulnak, mondjuk itt is föl hívom, kérek segítséget tőle, és akkor ő úgy segít nekem abban, hogy mit

KÖZELKÉP

„hogy oldjak meg, ami ilyen férfi dolog mondjuk és nem értek hozzá.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 45 éves nő)

„Például életemben nem vontattam még vagy nem vontattak még. Most ez nem olyan rég történt. Megállt az autó alattam és akkor haza kellett húzni. Ha itthon van a férjem, akkor nyilván nem én ültem volna az autóba, hanem ő. Ennek köszönhetően azt is megtanultam, hogyan kell menni az autóval.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 34 éves nő)

A kertés házban élő nők számára az évszakokhoz köthető feladatok is többlet terhet jelenthetnek – melyeket korábban társaik végeztek. A hetelés következményeként nő mindazon időintervallumuk, amit a házkörüli munkákkal is töltenek, férjeikkel szemben, alátámasztva ezzel Geszler 2014-es és a Giczi – Gregor szerzőpáros 2016-os megállapítását.

„...ugye télvíz idején mentek el és ugye a tüzelés és akkor ugye a fa behordása, begyűjtés, a felfűtése a háznak azt ugye magamnak kellett megcsinálni, pedig azelőtt mindig ő csinálta.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 31 éves nő)

Az új feladatokat és az idő folyamatos átstrukturálást a hetelés előkészítése szintén magába foglalja. A nők segítve férjeik munkába indulását, megjelenhet a férj számára szükséges termékek bevásárlása, és a heteléshez kapcsolódó mindennapi ellátás feltételeinek előkészítése. Viszont, mint ahogyan az idézet is mutatja, ez családonként eltérő volumenű időráfordítás lehet.

„Gyakorlatilag, amikor ő már megy, akkor addigra nekem annyiban változik a feladatom, hogy tisztára ki kell mosni az ő dolgait, a ruházatot, amit visz ki magával, az ágyneműt, ezeket elő kell készíteni.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 45 éves nő)

A fizikálisan megjelenő többletterheken túl a hetelés mindkét fél számára lelkiileg is megterhelő lehet – „akkor kikészültem az első pár hónapban” (otthon maradó, foglalkoztatott 33 éves nő). Továbbá a hetelés miatt elmulasztott háztartási, ház körüli munkákat (melyeket korábban hétköznapiokon is el tudott látni a férj) az otthon töltött, 2-3 napra csökkent idő alatt igyekeznek pótolni. Problémát ekkor is az időbeosztás okozhat – a legtöbb esetben egy hétvége áll rendelkezésre az egy vagy akár több heti teendő ellátására, amellett, hogy ilyen esetekben a lelki feltöltődésre is hangsúlyt szeretnének fektetni az érintettek.

„Hát sajnos néha a hétvége is arról szól, hogy itthon muszáj valamit csinálni, dolgozni. Mert ha nem vagyok itthon, akkor nem tudok csinálni semmit.

KÖZELKÉP

Ő is dolgozik. Reggel elmegy, délben hazaér. A házi teendőket, azt ő elvégzi otthon, amit kell. De hétvégén is van mindig valami csinálnivaló.” (Hetelés 54 éves férfi)

Összességében a családi feladatok megosztása kapcsán az alanyok esetében is érvényes Tóth Olga (2007) megállapítása, miszerint az attitűdök oldalától továbbra is a tradicionális, hagyományos feladatmegosztás figyelhető meg. A kétkeresős családmódban élő alanyok ugyanakkor a fizetetlen, háztartási munkákat többlet-teherként élik meg (Utasi 2006; Tóth 2007). A háztartási feladatok női ellátása nem csak azokban a háztartásokban van jelen, ahol a férfi a kereső, hanem ott is, amelyekben mind a férj, mind a feleség teljes munkaidőben dolgozik. Ezt a fajta leterheltséget pedig a hetelés csak tovább növeli.

„Régen a férfi volt a családfenntartó, a nőnek annyi volt a dolga, hogy otthon van a gyerekekkel, nevelgeti őket. Főzött, mosott, takarított. Csak most már ez így elmúlt. Én ugyanúgy eljárak dolgozni és ugyanúgy rám hárulnak ezek a feladatok. Talán így ezekből adnék át egy keveset, mondjuk, a nem tudom, felmosás-porszívózás, felmosás-vasalás. Tehát valamelyik házimunkát szívesen átadnám néha.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 34 éves nő)

A feladatmegosztásból eredő női hátrányokat a hetelés tovább növelheti, teljes elégedetlenséget szülve.

„Soknak érzem, pláne így a gyerekek mellett, meg a munkám mellett is... én meg már ehhez vagyok hozzászokva, hogy nekem kell csinálni és mindent kézben kell tartani.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 45 éves nő)

A hetelés nem csupán a háztartási munkamegosztásra hatott, de a háztartási jövedelmek feletti rendelkezést is befolyásolta. A kutatás során kapott válaszok két csoportban különíthetőek el. Egyrészt megjelennek a közös kassza tulajdonosai, másrészt a női bevételek kezelői. Tehát a korábban kizárólag a családfőre, a férfire vonatkozó feladat (a háztartás bevételeinek elosztása, birtoklása) az interjúknak megfelelően is átalakult (Satir 1999, Somlai 2013, Fáber 2019).

A közös kassza kialakításának alapja a házasságkötés vagy az egy háztartásba tartozás. A megkérdezettek közül volt, aki a gyermekük születését jelölte meg a bevételek feletti közös rendelkezés kezdeti időpontjaként. Ez a fajta megosztott vagyonezelés egy közös bankkártya használatával valósul meg az érintettek között. A közös pénzkezelés pedig lehetőséget biztosít a közös tartalékképzésre is, amelyet egy nagyobb volumenű vásárlás esetén kívánnak befektetni az alanyok. Ezek megtervezését és kivitelezését szintén közös döntés övezi.

KÖZELKÉP

„Most az autóvásárlás előtt állunk, ezen gondolkodunk, megbeszéljük a dolgot vagy tizennyolcszor, amiket szoktunk venni drágább dolgokat, azokat is megbeszélgetjük...” (Hetelő 44 éves férfi, 8. pár)

A kiadások megbeszélései alkalmával ugyancsak azonos irányvonalat követnek a megkérdezettek. A fő fókusz minden esetben a kötelező kiadásokon túl megjelenő egyéb szükségletek, kívánságok és vágyak teljesítése jeleníti meg.

„A kötelező kiadásokat, azokat egyértelműen ki kell fizetni, de a többi plusz melléket meg szoktuk beszélni, valamint van egy közös kártyánk, amit használunk.” (Otthon maradó 29 éves nő, GYED)

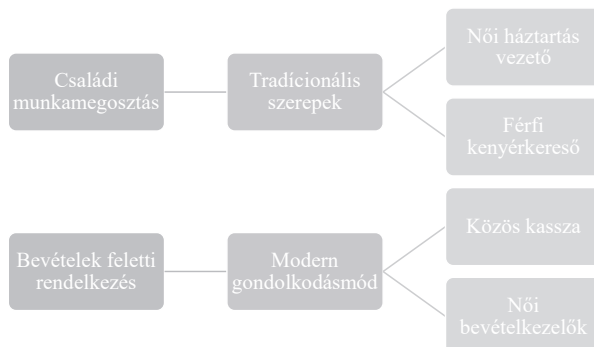
A második csoportként megjelenő, női bevételekezők a hétköznapi bevásárláshoz köthetőek. Ők a mindennapi élethez szükséges feladatok finanszírozói és bankárai – „mert úgyi, egy asszonnynak kell tudni, hogy mikor mi van itthon” (hetelő 45 éves férfi). A csoport külön kiemelésékor az interjúalanyok egyértelműen kijelentik, hogy a nők vállalják feladatként a bevételek feletti rendelkezést, melyre úgy hivatkoznak, hogy „hálátlan feladat, de nem tudunk sajnos mit csinálni” (otthon maradó 44 éves nő, GYED). Eltérés abban az esetben mutatkozik, hogy ezt a feladatot valaki a hetelés következményeként értelmezi-e, vagy mint ahogyan a családi munkamegosztás tradicionális vonala bemutatta, alapvető női feladatnak tekintik-e, a háztartási teendők ellátásaként.

A két csoport között egy esetben vált megfigyelhetővé átfedés, mintegy kombinált formaként. Ebben az esetben mindkét fél rendelkeznek külön bankszámlákkal, az azokra érkező bevételekről közösen döntenek, de maga a pénz kezelése a nő feladata.

„Van két külön számlánk, mert nyilván a párom fizetése az ő számlájára megy, az én fizetésem az enyimre, de közösen... Hát mondhatom azt, hogy tulajdonképpen én, én kezelem a pénzt ebből a szempontból. Én kezelem, de közösen döntjük el, hogy mire.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 45 éves nő)

A családi feladatok megosztása és a bevételek feletti rendelkezés szempontjából elmondható, hogy a hetelő családokban továbbra is a tradicionális szerepmegosztás az uralkodó forma. A nő háztartást vezet (foglalkoztatotti státusza mellett is), férje pedig kenyérkeresőként van jelen. Helyzetüket a hetelés oly módon változtatja meg, hogy a nőknek a korábban férfi feladatként értelmezett, ház körüli, karbantartási és műszaki feladatok ellátása is megjelenik.

KÖZELKÉP

1. ábra. A családi munkamegosztás és a bevételek feletti rendelkezés csoportosítása
Forrás: saját szerkesztés

A bevételek feletti rendelkezés szempontjából már modernebb attitűdök jelentkeznek a hetelő családok körében is. Megjelennek a közös kassza (közös bankszámla) tulajdonosok, illetve azok a háztartások, melyekben a nők a bevételek kezelői. Mindezt eredményezheti az, hogy férjeik távollétében ők azok, akik a háztartás fenntartásához szükséges kiadásokat ismerik és kezelik.

A CSALÁDDAL KAPCSOLATOS DÖNTÉSHOZATALOK VÁLTOZÁSAI ÉS A PROBLÉMÁK MEGOLDÁSAI

A döntések meghozatala szempontjából a hetelés nem zárja ki azt, hogy a férfiak továbbra is családfőként tekintsenek magukra. Ennek ellenére számos esetben nem tudják kivenni részüket a döntések meghozatalában. A családi szerepek némiképp átstrukturálódtak, a döntéshozatal domináns női, *anyai képviselettel* is megvalósulhat. Ezáltal egyik típusként ebben az esetben is meghatározható a női döntéshozás – „*ami olyan, azt én el is döntöm néha, mire ő hazaér*” (otthon maradó, foglalkoztatott 50 éves nő). Ez szintén alátámasztja azt, hogy a kétkeresős családmodell dominánssá válásával a családon belüli szerepek valamelyest átstrukturálódtak, a hagyományosan férfi privilégiumnak tekintett jellemzők – ebben az esetben maga a döntések meghozatala – a nők számára is elérhetővé váltak.

„Mivel ő nem volt itthon, meg ritkán van itthon... tehát a legelején belefutotunk olyan dolgokba, amikor szerződést kötöttünk és az ő nevére kötöttük, felmondani is csak ő tudta. És így mindenképp patthelyzetben voltunk, mert onnantól kezdve bármi olyan volt, próbáltuk úgy csinálni, vagy intézni a dolgokat, hogy én el tudjam intézni.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 50 éves nő)

KÖZELKÉP

A döntések másik esetében viszont ugyanúgy a *közös megvitatás* körvonalazódik, akkor is, ha az csupán utólagos korrekciókkal tud megvalósulni. Ilyen helyesbítésre biztosítanak lehetőséget a jelenlegi kommunikációs technikák. Így, ha a család női tagja – akár a gyermekeit is bevonva – véleményt formál egy adott döntési helyzetről, azt a közös megbeszélés során társa felülbíráhatja.

„Hát megbeszéljük itthon, aztán felhívunk, és ha én azt mondom, hogy nem látom jónak, nem, ez nem lesz jó így, akkor nem.” (Hetelő 40 éves férfi)

Harmadik csoportként, a döntések meghozatala szempontjából egy erős *maszkulin képviselő* jelölhető meg, amely tükrözi a tradicionális férfi nemhez kapcsolódó jellemvonásokat. A családot érintő jelentős kérdésekben továbbra is a férfi dönt.

„Férfinak érzem magam, mellettem biztonságban érezheti a párom és az összes szerettem magát. Nagyon törekvő vagyok, akaratos, ha a helyzet úgy kívánja.” (Hetelő 45 éves férfi)

Az elemzés negyedik dimenziójaként a problémák jeleníthetőek meg, melyek felmerülésükkor eleve nehézséget jelenthet a társ távolléte.

„Nagyon rossz, hogy nem lehet rá számítani. Ugye neki azért utaznia kell legalább két óra hosszát, hogy hazajöjjön, és, hogy ha bármi probléma van, akkor az nehézség. Persze, van autó, haza tud jönni, meg két óra úgymond az nem távolság. De azért mégis, amikor olyan tragédia, vagy ne adj Isten, történik, akkor rossz, hogy nem lehet úgy rá számolni. Illetve ha lerobbanok az autóval, ne adj Isten, a falu szélén, akkor nem biztos, hogy őt tudom hívni, hogy jöjjön már értem. Tehát igen, kellemetlen, illetve rossz, hogy nincs itt a mindennapjainkban, akár nekem, akár a családjának, de már megszoktuk, és úgy igazítottuk és rendezzük az életünket, hogy mindig is jó legyen.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 27 éves nő)

A legtöbb esetben – akár csak a bevételek feletti rendelkezések vagy a döntések meghozatalakor – a *közös megbeszélést* helyezik előtérbe. Ezt számos esetben befolyásolhatja a távolsági hetelés, így szükségesegek határokat húzni az érintettek. Ilyen határt jelölnek a hétköznapi problémák. A férj, távolléte okán nem tud a megoldásában aktívan részt venni, így azt feleségére bízta.

„[Alany]... olyan, hogy női döntés, feleségem abajgatja magába...

[Kérdező] De akkor napi dolgokba nem szól sz bele.

[Alany] Dehogy, nem. Abba nem, azt oldják meg ők maguknak.” (Hetelő 40 éves férfi)

KÖZELKÉP

Egy-egy fontosabb probléma felmerülésekor, vagy egy nagyobb feladat kivitelezésekor a hetelő férfiak számára opciót jelenthet (amennyiben munkakörük engedí), ha csúsztatással vagy szabadnapjaik kivételével, esetleg korábban befejezett munkaidővel igyekeznek megoldani azokat.

„Olyan is előfordult, hogy mondtam, hogy jó akkor oké jövök egy nappal hamarabb. Ha valami olyan gond van, akkor azt megoldjuk és jöttem haza szerdán. Előfordul. Vagy nem mentem csak kedd hajnalba vissza.” (Hetelő 54 éves férfi)

Az otthon maradóknak pedig, amikor a hetelő fél nélkül szükséges megoldaniuk a felmerülő problémákat, elsősorban közeli családtagjaikhoz (szüleikhez, testvéreikhez), vagy szomszédjaikhoz, barátaikhoz fordulhatnak.

„A mama, testvérem, de nagyon nagy a család. Bármikor tudnék sok mindenkinek szólni. Van kinek szólni.” (Otthon maradó, foglalkoztatott 34 éves nő)

2. ábra. A döntéshozás és a problémák megoldásának csoportosítása

Forrás: saját szerkesztés

A családdal kapcsolatos döntéshozatalok és a problémák megoldásai szempontjából azonosítható mindkét esetben a közös megoldás – érintsen az problémát, vagy a család életére vonatkozó nagyobb volumenű döntést. Mindkét kérdéskör esetében megjelennek továbbá a nemekhez szorosan kapcsolódó csoportok – a döntéseknél női képviselő van a háztartást érintő döntések esetében, maszkulin képviselő pedig a családot övező nagyobb döntések alkalmával, a problémák megoldásakor pedig a férfi kivitelezés dominál (a családfő kultusza). A hetelők életében megjelenő

KÖZELKÉP

új kihívásokként a férj távollétében a közös egészséget érintő kérdések meghozatala említhető. Ilyenkor az azonnali döntéshozás a nő kezébe kerül (akárcsak a problémák megoldása). Kiegészítésként pedig megjelenhetnek a rokoni, baráti segítségnyújtások is.

3. ábra. A változások és azon intenzitásai
Forrás: saját szerkesztés

Összességében a tanulmány négy típusú változást tárgyal. Egyrészt a munkamegosztásban érzékelhető, másrészt a bevételek kezelésében jelentkező, harmadrészt a döntéshozásban, negyedrészt pedig a problémák megoldásában felfedezhető átalakulást. Egyfajta átmenetként a munkamegosztásban nem érzékelnek változást a hetelő családok. Az új típusú munkavállalás előtt is hasonló háztartási munkamegosztásban dolgoztak (a női háztartásvezető, a férfi kenyérkereső szerepmegosztással). A bevételek és a döntések esetében már részleges változásokat élnek meg a családok. Tehát alapvetően közösen kezelték eddig is a bevételeket – a háztartási kiadásokat a nők rendezték a befolyó jövedelmekből, a nagyobb kiadásokat pedig megbeszélték –, a döntéseket pedig megvitatták. De a hetelés által a női dominanciák is előtérbe kerültek. A problémák kivitelezésében teljes egészében változást élnek meg a családok. A hetelés következtében a felmerülő nehézségeket általában az otthon maradóknak szükséges megoldaniuk (akár külső – rokoni vagy baráti – segítséggel társulva).

KÖZELKÉP

Összegzés

A tanulmányban a családi kapcsolatok, férj-feleség viszonya abban a vonatkozásban jeleníthető meg, hogy manapság már egy egységként, szimmetrikusabban működnek – mind a döntéseiket, mind a problémamegoldásaikat tekintve. Továbbá kapcsolatukban egyre inkább a partneri viszonyok jeleníthetőek meg. Érthető ezalatt a vélemények ütköztetésének lehetőségét egy-egy döntés meghozatalakor illetve a problémák megoldásakor. Mindezt viszont a hetelés, mint mögöttes befolyásoló faktor, jelentős mértékben meghatározza. A férfiak, „kenyérkeresőként” a hetelő munkavégzési formát választva látják el családjaikat, viszont „dolgozó-gondozó” apaként igyekeznek bekapcsolódni a családi életbe is (Oláh és mtsai 2002, idézi Nagy – Géring – Király 2018).

Annak ellenére viszont, hogy változtak a munkaerőpiaci helyzetek – a kétkeresős családmodell számít napjainkban a leginkább elfogadott modellnek – a tradicionális családi szerepekben nem történt nagyfokú változás (Schadt 2005). Az interjúalanyok válaszaikban ugyan nem számszerűsítették az elvégzett háztartási munkáik időráfordítását, az elemzésben bemutatott részletekben viszont jelzik azok jelentős női többletét. Ezt a többletletterhet pedig elégedetlenség övezi a férj távollétéből fakadó plusz tennivalók miatt.

Konklúzióként, az empirikus részben bemutatott interjúrészleteknek és elemzéseknek megfelelően számos esetben megfigyelhető a hetelő családok körében is a magyarországi tendencia, miszerint a modernizált helyzetek ellenére továbbra is a tradicionális beállítódás a domináns.

A négy fő kutatási terület kapcsán pedig – a családi feladatok felosztásai, a bevételek feletti rendelkezés, a döntéshozások és a problémák megoldásai esetében – megállapítható, hogy jelentős többségben *közös választásokról* van szó. A nemi egyenlőtlenségek csökkenését jelzi a háztartás pénzgazdálkodásában megjelenő *női döntéshozói csoport* megjelenése, viszont az egyenlőtlenség további fennállását tükrözi a háztartási munkák *női dominanciája*.

Irodalom

- Ambrus Z. – Gergely O. (2009): *Családszociológia*. Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- Bukodi E. (2006): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Budapest, TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 15–43.
- Czibere I. – Molnár É. (2015): „...nem a kortárs családi lét múltó aberrációja” Családdefiníciók és családelméletek az angolszász szociológiai irodalomban. *Metszetek*, 2015/4/2: 19–53.

KÖZELKÉP

- Fáber Á. (2019): Az autotelikus párkapcsolat és a gyermekvállalás mint „metaprojekt”. *Replika* (110): 95–133.
- Földházi E. (2018): *Hun házasodunk, hun meg elválunk – Párkapcsolatok megszűnése és új kapcsolatok kialakulása*. L'Harmattan Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Gezler N. (2014): A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében. *Szociológiai Szemle* 24(2): 65–89. In: Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) (2018): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 80–105.
- Giczi J. – Gregor A. (2016): Idő(s)mérleg: Férfiak és nők időfelhasználásának változásai az időskor felé haladva. *TNTeF* 6(1): 132–158.
- Goldscheider, F. – Bernhardt, E. – Lappegard, T. (2015): The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behavior. In: *Population and Development Review*, 41(2): 207–239.
- Kiss Zs. V. (2018): Utazó munkahelyek. Tehergépjármű-vezetők munka-magánélet egyensúlya. In: Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 381–403.
- Koncz, K. (2008): *Nők a munkaerő-piacon*. Budapesti Corvinus Egyetem Women's Studies Központ, Budapest.
- KSH (2012): *Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár*. Budapest, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 04. 20.)
- KSH (2017): *Magyarország, 2016*. Budapest, <https://www.parlament.hu/irom40/15319/15319.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 04. 20.)
- Makay Zs. – Spéder Zs. (2018): Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In: Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018*, 65–82.
- Nagy B. – Paksi V. (é. n.): *A munka és magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében*. http://real.mtak.hu/13073/1/Nagy_Paksi_Magasan_kepzett_nok_vegleges.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 03. 31.)
- Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (2018): A munka-magánélet egyensúlya és a gender-rezsim viszonya a gazdasági átalakulást követően. In: Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 15–31.
- Rosta A. – Ádám Sz. (2014): *Női élethelyzetek*. L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest.
- Satir V. (1999): *A család együttélésének művészete. Új családműhely*. Coincencia Kft., Budapest.

KÖZELKÉP

- Schadt M. (2005): A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Palasik M. – Sipos B. (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*, Napvilág Kiadó, Budapest, 156–168.
- Sebők Cs. – Sik E. (2004): Az otthoni munka és a teljes élet. *Statisztikai Szemle*, 82(2): 151–171.
- Sebők Cs. (2017): A háztartási munkára fordított idő nemek szerinti változásai 1999–2000 és 2009–2010 között. In: Janák K. – Szép K. – Tokaji K. (szerk.): *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. KSH Konferencia kötet, Budapest, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 03. 31.)
- Sik E. (2017): Néhány gondolat a háztartásról mint a gazdaság egy szereplőjéről. In: Janák K. – Szép K. – Tokaji K. (szerk.): *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. KSH Konferencia kötet, Budapest, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/lathatatlan_munka_1.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 03. 31.)
- Somlai P. (2013): *Család 2.0, Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szalma I. (2011): *A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon*. PhD értekezés, Budapesti CORVINUS Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola, Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet, Budapest, http://phd.lib.uni-corvinus.hu/589/1/Szalma_Ivett.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 04. 20.)
- Tóth O. (2007): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 2007/12. <https://epa.oszk.hu/00600/00691/00048/13.html> (Utolsó letöltés: 2020. 04. 20.)
- Utasi Á. (2006): Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal. In: Czibere I. (szerk.): *Családszociológia. Szöveggyűjtemény (oktatási segédanyag)*, Debrecen, 62–72. <http://mek.oszk.hu/13000/13089/13089.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 04. 25.)

KÖZELKÉP

A rendszerváltozás szociológiai és szociálpszichológiai kontextusa Magyarországon, különös tekintettel Borsod-Abaúj-Zemplén megyére

PÓCSI ORSOLYA¹

ABSZTRAKT

A cikk összefoglalja a magyarországi rendszerváltozás szociológiai és szociálpszichológiai szakirodalom fontosabb megállapításait, melyek szerint az államszocializmus összeomlása, a piacgazdaságra való átmenet jelentős társadalmi veszteségekkel járt, melyek aránytalanul sújtottak régiókat és társadalmi csoportokat. A rendszerváltás társadalomlélektani következményeinek vizsgálata azt mutatja, hogy az államszocializmus paternalista, tanult tehetetlenségre ösztönző hagyatékának felszámolására a rendszerváltozást követő három évtized nem volt elegendő.

KULCSSZAVAK: rendszerváltozás, társadalomtörténet, szociológiai értelmezések, szociálpszichológia, időszakok, Borsod-Abaúj-Zemplén megye

ABSTRACT

Sociological and Social Psychological Context of the Transition of Hungary, with Special Regards to Borsod-Abaúj-Zemplén County

The article gives a summary of the most relevant results of the sociological and socio-psychological special literature concerning the transition to market economy and political pluralism in Hungary. The transition affected the different regions and different social groups disproportionately. The article points out that the last three decades were not enough for the destruction of the legacy of state socialism resulting learned helplessness and paternalism.

KEYWORDS: transition, social history, sociological aspects, social psychology, periods, Borsod-Abaúj-Zemplén County

Bevezetés

Mit jelentett a rendszerváltozás a magyar társadalom szempontjából? Alábbiakban erre a sokat feltett kérdésre adott válaszlehetőségeket gyűjtjük csokorba az 1989–1990 óta eltelt évtizedek különböző időszakaiból. A politikai változásoktól eltelt idő

¹ Miskolci Egyetem és ELTE Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program, e-mail: orsi73@icloud.com

KÖZELKÉP

függvényében az elemzők nemcsak egyre távolabbról szemlélték a történeteket (vagyis váltak elvben egyre tárgyilagosabbá), hanem újabb és újabb kutatási szempontokat is megfogalmazhattak az egyre nagyobb mértékben rendelkezésre álló forrásanyag alapján. A szakirodalmi áttekintést követően a rendszerváltozás társadalmi hatásvizsgálatainak különböző megközelítési lehetőségeire, szempontjaira hozunk példákat, felvillantva a téma nemzetközi komparatív elemzési lehetőségeit, a pszichológiai és mentálhigiénés szempontjait, a társadalmi rétegződés életkor, etnikai hovatartozás stb. szerinti megközelítési lehetőségeit, s mindezt egy olyan térség (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) illusztrációival, mely a rendszerváltozás sajátos térségét jelentette.

Kutatási eredmények, valamint részletes tankönyvi feldolgozások állnak rendelkezésünkre annak demonstrálására, hogy egy társadalom állapotát legalább annyira fontos kvantitatív történeti és statisztikai mutatókkal leírni, mint kvalitatív, elsősorban lélektani szempontokkal (Balogh – Simon 2011, Csepeli 2001, Andorka 2006). Alábbiakban a két szempont együttes érvényesítésére teszünk kísérletet, valamint arra, hogy – az észak-magyarországi régió fentebb részben kifejtett sajátosságait szem előtt tartva – a rendszerváltozás társadalmi hatásaival kapcsolatos legfontosabb elméleteket felvillantjuk, értelmezzük.

Rendszerváltozás és Magyarország társadalma – általános megállapítások

Valamennyi vonatkozó elmélet közös kiindulópontja a Kádár-rendszer sajátos berendezkedésének vizsgálata. Vagyis az, hogy az akkori rendszer az 1960-as évek második felétől megtartotta ugyan a társadalomszervezés szovjet (államszocialista) építésének alappilléreit, vagyis a teljes foglalkoztatottság, az iparfejlesztés, az állami tulajdon, a tervgazdaság stb. rendszerét, azon belül azonban a magántulajdon és a piacgazdaság egyes, „bújtott” elemeivel kombinált, lehetőséget adva ezáltal a magasabb életszínvonal-érzet kollektív kialakulásának. (Kiegészítve mindezt résnyire nyitott szabadságjogokkal – például külföldi utazási kedvezményekkel –, vagy a kor technológiai színvonalának megfelelő, egyre inkább a nyugati „fogyasztói társadalom” érzetéhez közelítő modernizációs vívmányokkal, például a gépkocsihoz való viszonylag könnyebb hozzáféréssel, televíziókészülékekkel, mosógépekkel, azok reklámozásával stb.) A „gulyáskommunizmusnak” nevezett, a 80-as évek közepétől a gorbacsovi reformokkal rokonítható berendezkedés a szovjet blokkon belüli különutas politikát jelentett, és sokrétű következményekkel járt. A történész elemző ezt így fogalmazta meg: „A kádárizmus azonban (valamivel) több, mint egy közepesen sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszertől. A kádárizmus – amennyiben egyáltalán tudományosan meghatározható fogalom – egyfajta világérzékelés is, amelyből társadalmi közérzet keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rend-

KÖZELKÉP

szere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak.” (Rainer 2011: 144) Érdemes kiemelni a gondolatból a társadalmi közérzettel kapcsolatos megfigyelést, a Kádár-kori társadalmat nem egyszerűen osztályok, foglalkozási csoportok átrendeződéseként, interakciójaként írja le, hanem olyan szemléletnek, amelyben központi szerepe van a térben és időben másokkal való összehasonlításnak (térben például a Ceaușescu-diktatúra alatt nélkülöző Romániával, időben a Horthy- és Rákosi-rendszerekkel stb.), így alakítva ki azt a kényelem-érzetet, amely kétségtelenül jellemezte az 1980-as évek rendszert tudomásul vevő, majd elfogadó és támogató magyar társadalmát, illetve meghatározta az ahhoz fűződő, máig ható nosztalgiákat. Rainer M. János arra is felhívta a figyelmet, hogy a hivatalos megnyilatkozásokban megmaradt a munkásosztályra, „dolgozó emberekre” való folyamatos utalás (Rainer 2011: 145–146), hozzátehetjük, hogy annak tartalma, vagyis a „munka” már egészen mást jelentett, mint az államszocializmus korábbi periódusaiban, vagy a környező országokban. Továbbgondolhatjuk mindezt úgy is, hogy a kádárizmus, mint kollektív társadalmi közérzet magába foglalta a „már elérünk valamit”, „csak ezt el ne veszítsük” érzéséből fakadó szorongást, a jelent maximumként értelmező, a jövőt emiatt borúlátóan kezelő szemléletet. Valamint azt a szintén kollektív meggyőződést is, hogy ez a javított, reformálgatott államszocializmus egy nagyon is élhető világ, sőt, az ideálshoz közelítő állapot (Vö. Rainer 2011: 173). Közben teljesen háttérbe szorult annak tudata, hogy a „reformálhatóságnak” vannak korlátai, s hogy az így kialakult állapotok nagyon is törékenyek, viszonylagosak és a fenntartásuk mennyire bizonytalan gazdasági alapokon áll.

A kapitalista elemekkel átszőtt szocialista rendszer egyfajta „vegyes”, párhuzamos társadalmat hozott létre. A legfontosabb jellemzője, hogy feloldódtak benne a hagyományos társadalmi osztályok, képlékeny határok választották csak el a társadalmi és foglalkozási csoportokat, vagyis amikor eljött a politikai rendszerváltozás időszaka, akkor nem egy merev, „klasszikus”, a munkásosztály víziója által dominált államszocialista társadalmi modellt kellett a piacgazdaság viszonyai közé átvezetni, hanem annál egy sokkal bonyolultabb, oldottabb rendszert, amely eleve másként determinálta a „vesztesek” és „győztesek”, a leszakadók és az új elitik pozícióit.

ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETEK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS UTOLSÓ SZAKASZÁBAN

A rendszerváltozás társadalomtörténeti értelmezésének is beszélhetünk egyfajta historiográfiájáról. Érdemes felidézni négy véleménycsoportot: az első azokat reprezentálja, akik a 80-as évek végén, vagyis a változások előtt, a második azokat, akik közvetlenül a változások után (az 1990-es évek elején), a harmadik azokat, akik már legalább évtizedes, „történelminek” is nevezhető távolságból elemezték a rendszerváltozás társadalomtörténetét, végül, negyedikként pedig azok véleményéből szemezgethetünk, akik napjainkban, mintegy harminc év elmúltával választották a té-

KÖZELKÉP

mát elemzésük tárgyául. A vélemények között természetesen óhatatlanul akadnak átfedések, továbbgondolások egyaránt.

Szabó Miklós 1988-ban készült, nagy hatású esszéjében például felhívta a figyelmet arra társadalmi közérzetben fontos érzelmi szempontra, miszerint a kései kádárizmusban, mint alapvetően „karrierorientált társadalomban népbetegség a kisebbségi érzés”. (Szabó 2004: 636) A rendszer ugyanis lehetőséget biztosított a magán szolgáltatói tevékenységre, ami az átlagosnál nagyobb jövedelmi viszonyokat eredményezhetett, ugyanakkor sokkal többet is kellett érte dolgozni. Mindez pedig tovább relativizálta a munkából való megélhetés amúgy is illuzórikus felfogását, a jövedelmi viszonyok felborulása pedig egyfajta kollektív irigység-érzetet eredményezett a főleg korai kisvállalkozóként (például legendásan zöldségesként, lángossütőként, a gyárból elhozott szerszámmal délutánoként „maszekoló” kisiparosként, vagy „fóliásátrazó” őstermelőként stb.) dolgozó, hagyományos osztályszempontokkal már le nem írható foglalkozási csoportok felé. A frusztráció érzetét vetítette előre a „bérből, fizetésből élő” munkások, közalkalmazottak körében a tudat, hogy becsületes munkával dolgoztak az állami szektorban, mégis alacsonyabb jövedelmekre tettek szert, és később a változásoknak (például munkahely elvesztésének) is jobban ki voltak szolgáltatva. Szabó Miklós konklúzióját úgy is értelmezhetjük, hogy a piacgazdaságba való átmenetnek nem volt egyértelmű a társadalmi támogatottsága, viszont a legitimáció hiánya alkalmassá válhatott a késő-kádári képlékeny társadalm szerkezet és társadalmi közérzet hosszabb távú átmentésére. (Szabó 2004: 639–640)

Kornai János egykorú esszéjében más megközelítésben, de ugyanúgy felhívta a figyelmet arra, hogy „Az emberek hangulata, megelégedettsége, társadalmi közérzete reagál számos olyan gazdasági jelenségre, amely szorosán összefügg a társadalmi kapacitás kihasználásával. Az összefüggések bonyolult szövevényéről van szó, amely eltérő formában jelentkezik különböző társadalmi rendszerekben, s egy adott rendszeren belül a lakosság különböző osztályainál és csoportjainál.” (Kornai 2011: 292) Kornai a társadalmi kapacitások oldaláról közelítette meg a bekövetkező társadalmi változásokat, jelezve, hogy az alacsony kihasználtság – a munkanélküliség generálása folytán – társadalmi elégedetlenséghez és rossz közérzethez vezet, a szocialista rendszer állam által generált magas kihasználtsága pedig fenntarthatatlansága folytán eredményezhet hasonló (de jellegében „idegesnek”, feszültnek nevezhető) kollektív érzületek kialakulásához. A „jóléti optimum” megtalálása ekként értelmezésében bonyolult közgazdasági feladatnak számított (Kornai 2011: 294–297), a rendszerváltozás után sikertelennek is bizonyult – a közérzet szempontjából mindekképpen.

KÖZELKÉP

ÉRTELMEZÉSEK AZ 1990-ES ÉVEK ELEJÉN

A közvetlenül 1990 után keletkezett elemzések (elsősorban használtuk: Kolosi – Róna-Tas 1992) még érthetően a következmények pontos ismerete nélkül, elméleti oldalról próbálták a társadalom szerkezetváltásában kialakuló folyamatokat diagnosztizálni. A közérzetről – szintén érthető okokból – még kevés empirikus tapasztalatról tudtak beszámolni, arra azonban jó érzékkel hívták fel a figyelmet, hogy a társadalmi változások várható hatásai a politikai átalakulás módjával, a rendszerváltó folyamat típusával, a korábbi társadalomszerveződési folyamatok továbbélési esélyeivel szoros összefüggésben állnak. (Kolosi – Róna-Tas 1992: 4) Magyarországon a hosszú és békés, „tárgyalásos” átmenet (szemben a romániai, csehszlovákiai robbanásszerű, rövid idő alatt lezajló változásokkal) azt is jelentette, hogy nagyobb volt az esélye bizonyos késő Kádár-kori struktúrák továbbélésének, ami végül tulajdonképp be is következett. A szerzőpáros ennek kapcsán megállapította még: Csak erős középosztály biztosíthatja, hogy a piacgazdaság korlátozása nélkül is megnyíljanak a gazdasági felemelkedés esélyei azon rétegek számára is, amelyek nem tartoztak a korábbi rendszer káder elitjéhez. Ennek a potenciális középosztálynak egy része a kisvállalkozókból rekrutálódhat. (Kolosi – Róna-Tas 1992: 18) Az erős, részben kisvállalkozói rétegre építkező középosztály megteremtésének már ekkor is bizonytalannak tűntek a körvonalai. Különösen abban az észak-magyarországi térségben, amelyben a rendszerváltás már rövid távon is az eltérő fejlettségű és adottságú kistérségek különbségeinek, a leszakadás lehetőségének felerősödését mutatta (G. Fekete 1991, Gadócziné Fekete 1991).

ÉRTELMEZÉSEK – ÉVTIZEDES TÁVLATBÓL

Az ezredforduló időszakában születtek meg az első, monografikus összefoglaló is a rendszerváltás társadalomtörténeti elemzésének (Kolosi 2000, Valuch 2001).² Terjedelmesen kifejtett és indokolt téziseikből csak néhány kiemelésére vállalkozhatunk.

Kolosi Tamás részletesen bemutatta a rendszerváltással kapcsolatos hipotéziseket, majd a nagy vonalakban ugyan a közvélemény előtt is ismert foglalkozásszerkezeti változásokat elemezte mély társadalomtudományi igényességgel. (A rendszerváltó gazdaságpolitika következtében kialakult tömeges munkanélküliség, az ipar és a mezőgazdaság szerkezetváltásának következményei, a vállalkozások hullámának beindulása, a „kényszervállalkozók” időszaka stb.) A szerző figyelmét megragadta a régi és új elitiek közötti átmenet problémája, a régi és új egyenlőtlenségek kialakulásának folyamata. Összegző megállapításai közül a legérdekesebb és leghatásosabb a „babapiskóta”-modell volt, amely tovább gondolva a korábbi szerzők el-

² Rövidebb, témánk szempontjából fontos összegzés: Valuch 2010, felhasználtuk még: Sági 1997.

KÖZELKÉP

méleteit, nem egyszerűen a piramis-szerűen egymásra épülő társadalmi rétegekben gondolkodott. Alapvetően három meghatározó jellemzővel tartotta leírhatónak a magyar társadalmat: elit – középrétegek – szegények kategóriái szerint, fejtegetéseit így összegezve: „Nyilvánvalóan másfajta társadalomszerkezet az, ha egy kis elitet egy vertikálisan nagyon differenciált, de kis létszámú középréteg választ el a szegények hatalmas tömegeitől, vagy ha a népesség egy jól értelmezhető piramisban rendeződik el: alul vannak a legtöbben, es ahogy felfele haladunk, egyre kevesebben. A modern társadalmak optimális elrendeződését – mind elméleti levezetések, mind a lakossági vélemények alapján – talán az jelenti leginkább, ha van egy viszonylag kis-közepes létszámú, belsőleg is tagolt elit, egy nagyjából hasonló alsó szegénység, és egy igen nagy létszámú, belsőleg mind vertikálisa, mind horizontálisan differenciált középréteg. Tessenek elképzelni egy babapiskótát, amelynek igen nagy, széles és kerek közepe van. Ez lenne a terhes babapiskóta.” (Kolosi 2000: 206) Végső konklúziójában pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom mozgásait és átrendeződéseit a gazdasági feltételek és környezet mellett még egy – kellően talán végig nem gondolt szempont is befolyásolhatja: az egyéni értékválasztás. „A tipikus társadalmi miliók vagy a tipikus életstílusok, fogyasztói vagy választói magatartások egyaránt magukban foglalják az egyén értékválasztásának motívumait. Egy társadalom szerkezetét tehát a modern társadalmakban három dimenzióban ábrázolhatjuk. A magasság reprezentálja a vertikális egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyet, a szélesség a horizontális különbségeket és a mélység a tipikus értékválasztásokat.” (Kolosi 2000: 208–209) Ezek a dimenziók nem függetlenek egymástól – hívja fel olvasója figyelmét a szerző, majd szempontunkból is figyelemre méltó okfejtéssel mutat rá, hogy a férfi és nő, a különböző etnikumok, falusiak és városiak horizontális különbségei „egy adott társadalmi-történeti kontextusban vertikális egyenlőtlenségekké válnak”, így az egyéni értékválasztás sem független a hierarchiában elfoglalt-kialakult helyzettől. Az általa említett horizontális különbséget dolgozatunk későbbi fejezetei szempontjából értelmezhetjük egy általános térbeli keretben (észak-magyarországi adottságok, helyi városi vagy falusi közeg megyeszékhelyhez vagy fővároshoz viszonyítva), illetve az egyének konkrét élethelyzetében (női szerep, származás, családi háttér), amely a Kolosi által említett hierarchiában való helyzet meghatározását lehetővé teszi. Például abban a vonatkozásban, hogy mekkora az egyén esélye a középosztályba való felemelkedésre, a „terhes babapiskóta” középső részébe való feljutásra.

Valuch Tibor 2001-es monográfiájának egyik legizgalmasabb kérdésfeltevését, a régi és új elitek közötti kapcsolatok sokat vitatott témakörét emeltük ki (Valuch 2001: 141–151). Az egytényezős, egydimenziós megközelítések (például a régi „szocialista” pártelit hatalomátmentésének leírása, a „technokraták” gazdasági elitbe váltása stb.) helyett a „részelitek” eltérő lehetőségeinek számba vételét és végiggondolását javasolta. A régi elit összességében rugalmas pályamódosítással tudott az új gazdasági vagy politikai környezetbe illeszkedni, „a fiatal és középkorú vezetők dön-

KÖZELKÉP

tő többsége pedig sikerrel alkalmazkodott a kialakuló piaci viszonyokhoz, s tulajdonossá vagy menedzserré vált”, a szellemi-kulturális életben pedig számottevő elit-váltásról nem is beszélhetünk. Az új, az 1990-es évek elejétől létrejövő sikeres vállalkozói réteg pedig nem feltétlenül a rendszerváltozás előtti politikai kapcsolatainak, sokkal inkább a már korábban is érvényesülő vállalkozói, menedzser-szemléletű tevékenységének köszönhetette az új viszonyok közötti felemelkedését.

ÉRTELMEZÉSEK AZ 2010-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉBŐL

Valuch Tibor évekkel később önálló formában is megfogalmazta a rendszerváltozás utáni magyar társadalomtörténettel kapcsolatos diagnózisait (Valuch 2015). Monográfiájából ezúttal elsősorban a három fejezetet emelnénk ki: a térbeliséggel, a rendszerváltozás utáni társadalmi struktúraváltással és a közgondolkodással kapcsolatos (IV., VI. és IX. fejezetekbe foglalt) elemzéseket. Ami előbbit illeti, Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozóan is fontos szempontra hívja fel a figyelmet: a rendszerváltozás utáni tömeges munkahely-elvesztés következtében fellépő átrendeződés egyenetlenül érintette az ország különböző térségeit, ahol domináns volt a nehézipar, ott a bekövetkező elvándorlás még a népsűrűségi adatokban is szignifikáns csökkenést idézett elő. A „funkcionális” szempontból átértékelődő hazai településhálózatról így írt: „Új »területi depressziós« vidékek alakultak ki, többnyire a szocialista nehézipar hagyományos területein – Ózd, Komlói, Salgótarján, Miskolc-Diósgyőr [az általa említettek közül kettő is Borsodban található! – saját megjegyzés] –, ahol a korábbi meghatározó nehézipar, bányászat funkcióvesztése után a lakosság elvándorlása és/vagy cserélődése is felerősödött. Bár az elvándorlás – különböző társadalmi csoportok számára – egyes településeken igen gyakran áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, hiszen a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető településeken megállt az »idő«, leértékelődtek az ingatlanok, és nehezen eladhatóvá váltak a fizetőképes kereslet drasztikus visszaesése miatt. Az itt élők többségének is többnyire a lakása vagy a háza volt az egyetlen mobilizálható tőkéje, amire máshol új egzisztenciájuk megteremtését alapozhatták volna. A hosszabb időre bezáródó településeken a leépülés folyamata helyenként drámai mértékűvé és – helyi erőből – gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált.” (Valuch 2015: 54) Megemlítette még, hogy ezekben a térségekben a szocializmus idején kialakult viszonyokat megszóko, életüket arra „felfűző” emberek munkaerőpiacról való kiszorulása tartósan bizonyult, a piacgazdasági viszonyok következtében az oda való visszatérés egyre inkább kilátástalannak tűnt. A privatizáció által tovább gyorsuló gazdasági folyamatok még ennél is jobban sújtották a nehézipari központokhoz kapcsolódó falusi-kisvárosi agglomerációkat (Kovács 2012: 53). A fejlesztési és beruházás-politikai döntések csak a 2000-es évek elejére enyhítettek valamelyest az így kialakult munkaerőpiaci állapotokon, de például a főváros-vidék, vidéki város-falu viszonyokban létrejött

KÖZELKÉP

egyenlőtlenségek inkább konzerválódtak (Valuch 2015: 56–57). Az észak-magyarországi térség városaiban regisztrálható ugyan elmozdulás, például az új ipari parkok, és az azokhoz kapcsolódó szolgáltató ágazatok fejlődése nyomán, de ezzel szemben „az aprófalvas övezetekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettószódó települések jöttek létre. Vannak tehát olyan társadalmi csoportok, és vannak olyan országrészek Magyarországon, amelyeket a gazdasági növekedés jóformán meg sem érintett.” (Valuch 2015: 68, Kovách 2012: 93) Alabán Péter az ózdi ipar szőnyegbombázással felérő tragikus következményeiről ad élénk leírást (Alabán 2021).

Amit fentebb az 1980-as évekre kialakult, tipikusan késő Kádár-kori párhuzamos társadalomként fogalmaztunk meg, a Valuch monográfiájában a „duális gazdasági” szerkezetből fakadó sajátosságként jelenik meg. Az államilag ellenőrzött és irányított tervgazdasági rendszerrel párhuzamosan létrejövő és megerősödő „rejtett” vagy „második” gazdaság szereplői az elő-vállalkozások, melyeknek az átrendezésben már a nyolcvanas években kiemelt szerepük volt (Valuch 2015: 93). Ennek a két párhuzamos gazdasági rendszernek a társadalmi következményei 1990 után hol egymásra tolódtak, hol utóbbi kiváltotta az előbbit. „A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltás előtt kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik meghatározója a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől a gazdasági szerkezetváltás és privatizáció következtében alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele” – írja. (Valuch 2015: 97–98) Ha téziseit az észak-magyarországi térségre vonatkoztatjuk, különösen erősnek bizonyult a foglalkozási alapú rétegződés tendenciája, vagyis a megélhetési lehetőségeknek, jövedelemtermelésnek és felhalmozásnak a munkavállalás adottságaival összefüggő determináltsága. A Valuch által „tulajdonosi-vagyoni elitnek” nevezett felső rétegek („nagypolgárság”) szerepe és súlya is szembeűnően megerősödött, amelynek az alsó rétegekkel szembeni pozíciója vidéken sokkal látványosabb, a középosztály sokkal vékonyabb volt, mint a fővárosban vagy a Dunántúlon. A 2000-es évekre újragazoló és ekkortól konszolidáló társadalomszerkezet az idézett szerző megfigyelésében az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelem mutatóival írható le (Valuch 2015: 99–113). Mindezen tényezők a rendszerváltás társadalmi megrázkódtatásaitól jobban sújtott észak-magyarországi térségben az országos átlagnál sokkal törékenyebb és eltorzult szerkezetben érvényesültek, ráadásul egy térségen (például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében) a mikrorégiók között is jelentős törésvonalakat hoztak létre. Egészen más lett a társadalmi pozíciója egy, a térségben sikeres vállalkozónak (Valuch szavaival: „nagypolgárnak”), mint mondjuk a fővárosban, s ugyanez mondható el az „alul” elhelyezkedő – különösen aprófalvakban élő – szegények, munkanélküliek, közfoglalkoztatottak helyzetéről is. Még a leginkább kilátástalan helyzetű roma népességnek is teljesen mások voltak az esélyei mondjuk egy abaúji zsákfaluban, mint a főváros VIII. kerületében.

KÖZELKÉP

2020-ban jelent meg a *Munkás – kultúra – örökség. Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon* című, szempontunkból is fontos tanulmánykötet, melynek főbb megállapításait az egyik szerkesztő, Valuch Tibor foglalta össze (Valuch 2021). Az államszocialista rendszerből a piacgazdaságra épülő demokratikus jogállamba való átmenet egyik legfontosabb kérdésével, a „munkásosztály” sorsával foglalkozó, legfrissebb kutatási eredményeket reprezentáló vállalkozás is arra hívta fel a figyelmet, munkásnak lenni, sőt, a „munkásosztályhoz” tartozni már az 1980-as években is stigmatizáló hatású volt Magyarországon. A legdrámább mértékű közép-kelet-európai munkanélküliségi hullám az 1990-es években éppen ezt a magyar munkástársadalmat sújtotta, amelynek nemcsak társadalomszerkezeti, hanem társadalomlélektani következményei is lettek: „A munkásélet átalakulása nemcsak a munkanélküliség tömegessé válását, hanem ezen túlmenően sokak számára a feleslegessé válás keserű társadalmi tapasztalatának a megélését, a vesztes társadalmi csoporthoz tartozás tudatát is jelentette.” (Valuch 2021) Nem bonyolult dolog belegondolni, hogy minél nagyobb volt az egy tömegben foglalkoztatott munkáslétszám (például a borsodi iparvidékeken) annál nagyobb volt ennek a kollektív feleslegesség- és kilátástalanság-érzésnek a demoralizáló hatása. Mindez hozzájárul, hogy nemcsak korábban azonos foglalkozású munkavállalók egyéni élménye lett mindez, hanem hozzájárult az észak-magyarországi régió válságövezetté válásához is. Az elemző rámutat arra is, hogy az 1990-es években másod- vagy harmad-generációs munkás-életfelfogások szakadtak meg a rendszerváltással és súlyosbodtak a privatizáció folyamatával: „Sok helyen – Ózdon, Salgótarjánban, Diósgyőrben – [...] az adott gyár, bánya bezárásával a korábbi lokális, regionális társadalmi integrátor esett ki az ott dolgozók, az adott településen, régióban élők életéből.” (Valuch 2021) Zsákutcába jutó munkás-egzisztenciák lettek ezek Borsodban is, többségük kiesett a legális foglalkoztatás rendszeréből, a segéd- és betanított munkások tartósan szociális segélyre szorultak és/vagy az alkalmi és „fekete” munkák bizonytalanságának lettek kiszolgáltatva. Ráadásul arra is felhívja a figyelmet, hogy az 1980-as években keresettel igen, de munkás-öntudattal már nem rendelkező munkások a rendszerváltó társadalomban feloldódva az utolsó képviselői voltak a 19. századi eredetű munkásosztálynak, ez a réteg végleg történelmivé, a jelen társadalmában újra-osztódó és pozicionálódó réteggé vált.

A rendszerváltozás társadalomtörténeti vonatkozásait elemző monográfiák közül végül, de nem utolsósorban Éber Márk Áron közelmúltban megjelent, a folyamatot immár harminc éves távlatból elemző kötetére térünk ki (Éber 2020). A szerző „félperiferiális”-nak nevezi az elmúlt harminc évben változó magyar társadalmat, és – bár sok értelmező megjegyzéssel járja körül a definíciót (Éber 2020: 39–42) – a társadalom osztályokként való leírásával kíván új megközelítést alkalmazni. Mindemellert hangsúlyozza például azt, hogy az 1990-es évek privatizációja nem eredményezett „tisztá magántulajdont”, hanem „az állami és a magántulajdon összetett háložatait” alakította ki (Éber 2020: 96). A korábban említettektől eltérően a 2008-as

KÖZELKÉP

gazdasági világválság hatásait is fontos cezúraként értelmezte, amelyben a társadalom osztályainak polarizálódását például olyan elemek felerősödéséhez kötötte, mint a lakhatás jelentőségének felértékelődése (Éber 2020: 105), s az 1990-es évek folyamatainak 2010 utáni újabb átrétegződése. Határozottan nem-mel válaszol arra a szakirodalmi szintézis alapján részleteiben elemzett kérdésre, hogy beszélhetünk-e a társadalmi osztályok „haláláról” – hozzátéve, hogy a definíció ellenére maga „a magyar társadalom jellemzően mégsem osztályszerkezetként értelmezi önmagát: nem tekinti magát osztálytársadalomnak” (Éber 2020: 185–186). Fejtegetéseiből annyi mindenképp megerősíti a fentebb mondottakat, hogy az Éber által leírt meggyengült, vagy teljesen el is tűnt osztálytudat is jellemezte már az 1980-as évek késő-kádári magyar társadalmát. A szerző az említett ellentmondás feloldását úgy kísérelte meg, hogy bár a munkavállalók nem rendelkeznek osztálytudattal, mégis „az életésélyeinket az osztályszerkezetet alkotó osztályviszonyok” formáló hatásának tulajdonítja. Számos konklúziója közül a szempontunkból leginkább relevánsnak a Kolosi Tamás-féle, húsz évvel korábbi „terhes babapiskóta”-modell (valamint a társadalom rétegződésének piramis-formájú leírási kísérlete) helyett a középosztály jelenségének újraértelmezésével próbálkozott és inkább egy vízcsepp formáját ajánlotta a társadalomszerkezet leírásának megalkotásához: „Miközben az erős középosztály iránti vágy változatlanul fennmaradt, sőt a jelszavak formájában még erősödött is, a valóságos folyamatok éppen az ellenkező irányba hatottak. Hiába éltek az 1990-es években reneszánszukat az államszocializmus hatalomátvétele előtt népszerű politikai eszmék – »polgár«, »polgárosodás«, »nemzeti középosztály«, »keresztény középosztály«, »polgári középosztály« –, a rendszerváltás radikális gazdasági, társadalmi és politikai átalakulást hozó folyamatai éppen a vágyott középosztályosodás ellen hatottak. [...] A cseppforma kialakulását és megnyúlását csak alig-alig ellentételezték a társadalom közepe felé húzó erők. Az egyenlősítés és a középosztályosodás az egyenlőtlenségek növekedése és az osztályok polarizációja volt a fő tendencia. A jelek nem egy terhes babapiskóta, hanem egy megnyúló csepp formájú osztályszerkezet kialakulására utalnak.” (Éber 2020: 207) Konklúziójában maga a szerző is arra a következtetésre jutott, hogy a bonyolult és diffúz társadalmi folyamatok modellezése a korábbi álláspontokat – véleménye szerint – orientáló „középosztály”-jelenség háttérbe szorításával, mintegy azt figyelmen kívül hagyva, a töke-munka viszonyba helyezett „közvetítói” osztályok jelenségének diagnosztizálásával lehet. Felfogása szerint a „félperifériás” magyar társadalom három osztályhelyzet („felső-uralkodó tőkésosztályok”, „köztes és közvetítő osztályok”, „alsó és alávett munkásosztályok”) leírásával válik értelmezhetővé (Éber 2020: 234–235). Kétségtelenül régi, szóhasználatában marxista hatású fogalmak új keretek közötti értelmezési kísérletéről van szó, most még nehéz felmérni, hogy milyen hatással. A szerző ugyan ritkán tér ki a társadalomszerkezet regionális mintáinak elemzésére, ebből a nézőpontból is értelmezhetőnek tartjuk a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei felkapaszkodni képes, illetve leszakadó válságrégiók jelenségét. A térségben kevésbé beszél-

KÖZELKÉP

hetünk helyi eredetű „felső-uralkodó tőkésekről”, a „köztes és közvetítő” réteg pedig bizonyosan vékonyabb, mint az országos átlag, vagy a rendszerváltás utáni átalakulásból sikeresebben szerkezetet váltó régióké. Ami pedig a megye számos térségét meghatározó „alsó és alávetett munkásosztályokat” illeti – éppen a „munka” fogalmának megragadása teszi nehezzé a helyi mintákon való alkalmazását. Az 1980-as években megindult szerkezetváltási folyamatok mára nyúló következményei ugyanis arra utalnak, hogy a foglalkozási kategóriák sokkal képlékenyebb határokkal rendelkeznek, és sokkal inkább a társadalmi közérzet, sajátos értékvilág mentén ragadhatóak meg.

A rendszerváltozás társadalomtörténeti aspektusaival foglalkozó fenti feldolgozások nyomán megfogalmazódott bennünk a kontinuitás kérdése. Mint láttuk, felmerült ez a Horthy-korszak – szovjetizáció átmenete kapcsán is, és megerősödhetett bennünk az a meggyőződés is, hogy az 1990 utáni változások jellegzetességei és gyökerei már jóval korábban, a Kádár-korszak utolsó periódusában megjelentek. A kontinuitás problémáját most arról az oldalról kell még végiggondolnunk, hogy *beszélhetünk-e valamiféle visszatérési, visszakanyarodási kísérletről az államszocializmust megelőző* állapotokhoz legalábbis Borsod-Abaúj-Zemplén megye vonatkozásában? Álláspontunk szerint ugyanis a rendszerváltozás után sok elemében hasonló állapotok rajzolódhatnak ki az elemző szemé előtt: zárványosodó és tartósan leszakadó régiók és települések, kilátástalan szegénységbe süllyedő társadalmi csoportok, térben korlátozott mobilitás, elzárkózó és bizalmatlan közösségi attitűd, súlyos esély-egyenlőtlenségek konzerválódása, politikai és gazdasági hatalmat is monopolizáló szűk elit stb. *Alapszerkezetét* tekintve úgy tűnik, hogy ezek a meghatározó elemek *hasonlítanak* a Horthy-korszak társadalmára. Álláspontunk szerint ugyanakkor nem visszatérés, visszarendeződés, az államszocializmus negyven évének „kikiktatására” tett önkéntelen társadalmi kísérlet tanúi vagyunk a 20. század végének – 21. század elejének viszonyait elemezve, hanem a sajátos viszonyok folytán előállt újratermelődés eredményeiről beszélhetünk. A hasonló elemek mellett ugyanis sok különbség is mutatkozik a Horthy-korszakhoz képest, ami nagyon egyszerűen a 20. század második felében végbement változások lenyomataiból fakad. Például a technológiai modernizáció, a közlekedés lehetőségei, az ipar és a mezőgazdaság szerkezetváltása, Magyarország Európához való viszonya (nyitottabbá válása gazdasági és társadalmi értelemben), majd az 1990-es évektől a digitalizáció stb. alapvetően átkszínezi a társadalmi folyamatokat – még ha sok elemében kétségtelenül szembevető a hasonlóság, különösen a társadalom közérzete tekintetében.

A rendszerváltozás társadalomlélektani következményei

A közgondolkodással kapcsolatosan Valuch Tibor megállapításai szerint a késő Kádár-kori állapotok mintegy „átnőttek” az 1989–90-es rendszerváltozás utáni idő-

KÖZELKÉP

szakra is, megőrizve, egyúttal meg is újítva meg annak egyes alapvető elemeit. Ilyen volt például az anyagi értékek elsőbbségével kapcsolatos közvélekedés, vagy az, hogy már a nyolcvanas években megfigyelhető volt az, hogy felerősödtek a magyar társadalmon belül az emberi kapcsolatokban megmutatkozó zavarok. Jelentősen gyengült a tolerancia, a szolidaritás, a másik ember tisztelete, a másság elfogadása.” (Valuch 2015: 182–183) A rendszerváltozás nem csökkentette, hanem egyes, logikusnak mondható várakozásokkal szemben éppen ellenkezőleg: felerősítette az intoleranciát, az empátia és a szolidaritás elutasításával kapcsolatos közösségi attitűdöt. Jellemzőek maradtak az állammal szembeni elvárások, vagyis a keletkező gondok központi hatalomtól remélt megoldásai, ugyanakkor az a magatartás is, amely az állammal szembeni kötelezettségeket lazán értelmezte, sőt azok kijátszására irányuló törekvéseket elfogadó, vagy éppen értékként megjelenő magatartások, például az adóelkerülés kapcsán. Megmaradt és megnőtt a sikeresség (például a vagyoni gyarapodás) iránti vágyakozás, ugyanakkor az azzal kapcsolatos, jellemzőnek mondható irigység, a sikeres emberekkel szembeni bizalmatlanság és elhatárolódás, az egyenlőtlenségek tényének elfogadása, az azzal kapcsolatos legitimáció hiánya stb. (Valuch 2015: 185–186). „A társadalom középső és alsó rétegeinek egyes csoportjaiban meglehetősen markánsan tovább élnek a Kádár-korszakban kialakult szokások, beidegződések. Ezek közé tartozik az állam, az állami intézmények magas fokú elutasítása, az állami és a közösségi szabályok megkerülésére való hajlandóság, és ezzel párhuzamosan a paternalista, gondoskodó, öntevékenységet és öngondoskodást nem igénylő – szociális – rendszer iránti vágyakozás. [...] a radikális változások ellenére nagyon sok dolog változatlan maradt, elsősorban a mentalitásban, magatartásformákban, az intézmények és az egyes emberek közötti viszonyrendszerben.” (Valuch 2015: 189) A szerző megállapítja még, hogy megmaradtak a „homo kádáricus” magánzférához, anyagi javakhoz és érvényesüléshez kapcsolódó attitűdjei, miközben az államszocialista rendszer hivatalos ideológiai értékei elveszítették szerepüket – utóbbihoz érdemes hozzátenni, hogy valószínűleg azért, mert utóbbiak már az 1980-as években sem voltak stabilak, erősek és a társadalom számára követendő és elfogadható értéket képviselő, széles csoportokat áthatni képes eszmék. Hasonló megállapítások részletezhetők még a kulturális attitűdökkel, a fogyasztási szokásokkal stb. kapcsolatosan is (Valuch 2015: 242–244).

Számos elemzőt foglalkoztatott a társadalmi közérzet *európai összehasonlító* vizsgálata. Nem túlzottan meglepő a tény, hogy Nyugat- és Kelet-(Közép-)Európa között minden vonatkozó elemzés felhívja a figyelmet utóbbiak társadalmainak negatívumaira, a közösségeket jellemző depresszióra, a tolerancia és a szolidaritás hiányára stb.³ A társadalom közösségeinek mentális állapotainak különbözősége az eltérő történelmi adottságokkal, valamint elsősorban a rendszerváltozással kapcsolatosan illuzórikusnak bizonyult, több évtizedes időtávlatban frusztráló hatású csalódottsá-

³ A legutóbbiak közül: David – Stefa 2017, Hansen – Slagsvold 2017.

KÖZELKÉP

gokkal magyarázható. A szakirodalom és saját kutatási eredményeik alapján felhívják a figyelmet arra, hogy az általában regisztrált kelet-közép-európai sajtóösszegeket azzal is árnyalni kell, hogy már a „rendszerváltozás gyermekei” is felnőttek, vagyis 1990 után születtek, akik nem az 1989–90 előtt, illetve alatt történtek, hanem mindennek következményei oldaláról alakítják ki személyes kapcsolataikat, egyéni életstratégiájukat.⁴ E ponton érdemes megjegyezni, mint tanulságos és gyakran visszaidézhető kutatási adatot, hogy még kelet-európai összehasonlításban is Magyarországon mérhető a társadalmi közérzet leginkább negatív mutatói (Papp 2007: 110).

A társadalom állapotát kifejezetten *pszichológiai aspektusból*, az „érzelmi atmoszféra” jelenségeinek csokorba gyűjtésével írta le Hunyady György könyve (Hunyady 2010). A szociológia és a közgazdaság társadalom-leírásait továbbgondolva, szempontunkból is fontos módon állapítja meg, hogy „a szubjektív jól-lét indexei egy ponton elszakadnak a jól-lét tárgyi színvonalától, nem árulnak el nagy érzékenységet a társadalmi-gazdasági hatótényezők iránt. Ennek pszichológiai interpretációjában nagy szerephez jut a társadalmi és társas összehasonlítás, állítva, hogy az emberek megelégedettsége mindkét szinten összemérések viszonyított eredménye: az előrehaladás is elégedetlenséggel jár, ha a többiek helyzete rohamosabban javul, ám ugyanez a gyarapodás a többiek stagnálása vagy hanyatlása esetén kifejezetten örömteli” – véli a magyar társadalom valamennyiünk által ismertnek feltételezett közérzetének leírásakor (Hunyady 2010: 19–20). Mint írja, köztudott, hogy amennyiben az emberekben van életkedv és tenniakarás, akkor az jó közérzetet eredményez, ellentétben az önfeladó lemondás érzésével. Értelmezésében a pozitív közérzet, vagyis „a szubjektív jól-lét” adja egy közösség legfontosabb attitűdjét. A rendszerváltozás kollektív élményét ennek megfelelően az az érzés alkotta, hogy az 1990-es években „a társadalom gyors és erős differenciálódásának tömegesen vannak veszesei, akiknek veszélybe került egzisztenciája megrendült, munkája és ellátása, életnívója süllyedt. A romló helyzetre érzékenyen reagáló emberek társadalmi közérzete drámaian megváltozott, az ő szemükben az állam kötelességmulasztó, és visszavonulóban cserbenhagyja őket, az új középosztály erkölcsileg illegitim, amely bódult fogyasztóként élvezi a globalizált piaccgazdaság standard kínálatát.” (Hunyady 2010: 41) Az anyagi javak elérhetősége, annak korlátai, az egyén szubjektív megítélése saját lehetőségeiről, lakóhelyéhez, szűkebb és tágabb környezetéhez meghatározó módon alakítja a közösség kollektív önértékelését, másokhoz való viszonyrendszerének kialakítását. Konklúziójában is arra figyelmeztet, hogy a magyar társadalom megértette ugyan, hogy a rendszerváltozás megtörtént, rá is lépett annak útjára, „de ezen egyelőre nem találta meg a belső békéjét és prosperitását”, a kollektív közérzet minden szegmensében az elégedetlenség mutatkozik, értelemszerűen különböző megnyilvánulási formákban és mértékben (Hunyady 2010: 232). Soraiból az is

⁴ Például: Mareková 2020.

KÖZELKÉP

következik, hogy „győztesekre” és „vesztesekre” egyaránt jellemző az elégedetlenség, előbbiek viszont hajlamosabbak új illúziókat építeni, utóbbiak a meglévőkről is csalódottan lemondani.

A pszichológiai megközelítések egyik leágazása a *patológiás* jelenségek társadalmi környezetbe való ágyazása (Sik 2015). A viselkedési zavarok, kényszerbetegségek és egyéb tünetegyüttesek jelenléte egy társadalmi közösségben kollektív traumákkal, például a rendszerváltozás utáni munkanélküliséggel, a lakóhely „kiürülésével” és a lakóhely térségének leszakadásával, perspektívátlanságával is kapcsolatba hozható. Rendkívül alaposak a *társadalom mentális egészségi* állapotával kapcsolatos felmérések és azok következményeinek folyamatos elemzései (Kopp – Kovács 2006, legutóbb: Tózsér 2019). A vonatkozó elemzések szerint a társadalom jólétének (tegyük hozzá: jól-létének) egyik legfontosabb kiindulópontja és egyben fokmérője a lelki (mentális) egészségi állapota, amelyben az egyén meg tudja valósítani képességeit, meg tud küzdeni a hétköznapi stressz-helyzetekkel, „produktívan és eredményesen képes dolgozni és hozzájárulni a közösség működéséhez” (Kopp 2011). Értelmezésük szerint az ember nem pusztán gazdasági gyarapodásra, hanem jól-létének fokozására törekszik. Magyarország népességét nemcsak a fizikai egészségi állapot jellemzi (az is), de az élet minősége, valamint – s ez szempontunkból nagyon is használható elemnek bizonyult – mindennek regionális, kis- és nagytárségi mintáiból kimutatható elemzés is. Magyarországon a várható élettartam például évtizedekkel a rendszerváltozás után is elmaradt például Ausztriától, s az idő előtti egészségromlás egyértelműen a rossz életminőséggel hozható kapcsolatba (Kopp 2011). Utóbbi a pozitív és negatív érzelmek megfelelő arányával ragadható meg. (Kopp Mária tézise szerint a „normális” arány 3:1 értéket mutat.) Magyarország esetében a kutatások például az individualizmus kiemelten magas szintjét állapítják meg, s ugyanez a helyzet a bizonytalanságelkerülés, valamint a szorongás jellemző attitűdjével is. A kérdőíves felmérések eredményeinek térképekre vetített adataiban az észak-magyarországi megyék minden negatív statisztikában (például a depresszióra való hajlamban, de a mentális eredetű szenvedélybetegségekben – alkoholizmus –, az erőszakosságra való hajlamban stb.) a legrosszabb adatokat mutatták, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A 2000-es évek vizsgálatait a 2010-es évek végének elemzései megerősítették, sőt, a megye tekintetében „a lelki egészség mutatói jelentős rosszabbodást mutatnak: 7–10%-os volt a depressziós lelkiállapotú népesség arányának növekedése” (Tózsér 2019: 379). Ugyanezt erősítették meg az úgynevezett „*boldogság*”-kutatások is, az ELTE PPK Pozitív Pszichológia Kutatócsoportja és a Jobb Veled a Világ Alapítvány 2019–2020-as felmérései arról, hogy Magyarország egyes régióiban, városaiban milyen szintje van az emberek elégedettségének, mennyire érzik boldognak magukat.⁵ Ez alapján Borsod-Aba-

⁵ A kutatás szakmai alapjainak összefoglalása: Vargha – Zábó – Török – Oláh 2020; az eredményeket a www.boldogsagprogram.hu holnapon közérthető formában is közzétették.

KÖZELKÉP

új-Zemplén megye 2019-ben és 2020-ban is az egyik legboldogtalanabb térségnek számított az országban.

Az egyéni élethelyzetekből kialakuló társadalmi attitűd-vizsgálatok kiemelten irányulhattak továbbá a *társadalmi szolidaritás* jelenségének vizsgálatára (Takács 2016), a különböző életkori csoportok által értelmezett társadalomfelfogásra (Kolosi – Tóth 2008), vagy konkrétan az új *ifjúsági generáció* által romlónak ítélt saját élethelyzetek összetevőire (Gaszó – Laki 2004, Laki 2006), de még akár a társadalmi környezetnek a rendszerváltás utáni *politikai preferenciákra* gyakorolt hatásaira is. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye leszakadó, aprófalvas, romák lakta térségében például 1990–2010 között jellemző volt az éppen hatalmon lévő kormányzat iránt megnyilvánuló tömeges szimpátia jelensége, lásd erről: Fazekas 2018.) A különböző településtípusokon élők, még egy-egy – például borsodi – régió belül is más közérzet-típusokat alakíthattak ki, mint az egyik említett tanulmány is megállapította: „1992 és 2007 között növekedett a különbség a különböző típusú településeken lakók között (ez részben a költözéseknek, részben pedig az adott településeken lakók relatív pozíciójavulásának köszönhető). Azoknak javult a két időpont között a relatív pozíciója, akik városban vagy megyeszékhelyen laktak, és azoknak romlott (jelen-tősen), akik községekben éltek 1992-ben.” (Kolosi – Tóth 2008: 30)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye sajátosságai között ki kell térni a *roma népesség* – fentebbiekben már érintett – sajátosságaira. A nagyszámú részletes feldolgozás ebben az esetben is kitér a szinte teljes egészében a „rendszerváltás vesztesei” közé sorolható cigányságra, mint a leginkább lecsúszás veszélyének kitett közösségre (Dupcsik 2008, Ferge 2017: 85). Sokan emlékeztetnek arra, hogy a cigány lakosság súlyos és sajátos problémáinak gyökerei is a Kádár-rendszerre vezethetők vissza: „A nyolcvanas években realizálódó és témánk szempontjából napjainkig elhúzódó válságciklus azonban radikális strukturális, osztályalapú távolodást eredményezett a cigány–magyar különbségtételben. Már a nyolcvanas években elindult a korábban városokban megkapaszkodó, a formális munkaerőpiac szempontjából feleslegessé vált népesség visszaáramlása a falvakba, ahol az olcsó ingatlanárak és az informális viszonyok megtartó ereje jelentett kapaszkodót. [...] A rendszerváltás felgyorsította ezt a folyamatot, az ipar összeomlása végképp feleslegessé tette az ipari tartalékhad-seregként szolgáló, alacsony státuszú munkaerőt, amely osztályhelyzet több ponton összemosódott a cigány pozícióval.” (Kovai 2017: 17–18) Ugyanez a tanulmány felhívta a figyelmet a végletesen leszakadó borsodi falvak roma közösségeinek befelé zárkózó, a többségi társadalommal a kapcsolatot kereső, de egyre jobban elvesztő jellemzőire, utóbbiak között például a helyi tekintélyek zárt közösségekben kiemelkedő szerepére. A cigányság maradandó sokként élte át a felemelkedés lehetőségeinek egyre távolabbi jövőbe tolódását (Kertesi 2005), és összességében elmondható, hogy rendszerváltás nyomán létrejött zárt roma közösségek integrálásának, vagy csak „kimozdításának” kérdése a 2020-as években is lényegében megoldhatatlan feladatot jelentett a borsodi aprófalvak esetében (Kovai 2017), de még az egyébként

KÖZELKÉP

jobban prosperáló városok gettósodó területein is (Lengyel 2009: 213). A gettósodás jelenségéről Ladányi János kutatásaiból levont megállapítások az észak-magyarországi térség vonatkozásában is érvényesek: Eszerint „nemcsak egyes településrészek, hanem egész települések indultak el az etnikai gettósodás alig megállítható útján”, létrejöttek a térségben is az ország visszafordíthatatlanul „gettósodó peremvidékei”, figyelmeztetve az etnikailag egyre inkább elkülönülő-leszakadó térségek által kiváltott szociális és (potenciális) politikai válsággócokra (Ladányi 2021: 23–27).

Az észak-magyarországi régió kapcsán még egy szempontot fontosnak tartunk szóba hozni. A Gergely András találó kifejezéssel „*térségiségnek*” nevezte azt a sajátos, nemzeteken belüli identitást, mely Európa számos országában és etnikai csoportjában kialakult az ezredforduló időszakában, például közismertebb formájában Észak-Olaszországban vagy a Baltikumban (A. Gergely 2002: 544–545). Tézise úgy is továbbgondolható, hogy a „*térségiség*” nem feltétlenül töltődik meg eltérő kisebbségi-etnikai tartalommal (mint például a spanyolországi baszkok és katalánok, az erdélyi, vajdasági vagy felvidéki magyarok, a dél-tiroli németek stb. esetében), hanem sajátos természetföldrajzi és/vagy foglalkozási szerkezetnek, a centrum vonzerejének és megtartó képességének következtében akár sajátos lokálpatrióta tudattal, mintegy második identitásként is felerősödhet. Magyarországon a térségi szemlélet iránti érdeklődést fokozták a 20. századi határváltozások, a régiószervező városi központok átrendeződései. Gondoljunk csak a főváros-vidék jól ismert példájára, de Kelet- és Nyugat-Magyarország, vagy akár csak egy-egy kisebb régió, mondjuk a Zala és Vas megyeiek nyugat-magyarországi „vezető” szerepének dominanciájával kapcsolatos igényre, arra, hogy mennyire mást jelent a város és vidéke például Kelet- vagy Nyugat-Magyarországon (Kovács 2012: 38). (Kitérőként megjegyezzük, hogy különösen kisebb, a nemzetállamiságot a nyugat-európaiaktól alapvetően eltérő történelmi körülmények között átélő népek körében alakulhattak és alakultak ki ilyen regionális „*térségi*” identitások, például Csehországban a főváros-vidék mellett a morva és sziléziai identitások, Szlovákiában a Pozsonnyal és Kassával megjelenített keleti–nyugati régió szembenállás, vagy a Lengyelországban máig továbbélő, az egykori felosztó nagyhatalmak területei nyomán megőrződött térségi identitások esetében.) A Gergely András fejtegetéseiből is az következik, hogy a „*kisebbségiség*” kollektív érzése nem feltétlenül csak különböző etnikumok együttélése esetében alakulhat ki. „Külsőleg determináltan kap ugyan formát minden kisebbség a többség által, akár ha politikai vagy strukturális szerepét veszik, akár ha térben »fogható« állandósága a tét, ám a belső tagoltsága, a történelem szereplőinek játéktere így mellőztetik, s a helyi társadalmak minden életes valósága, sokarcúsága eltöröltetik, arcukat átszabhatónak tűnik előbb-utóbb” – írja (A. Gergely 2002: 544), hozzátevé, hogy a „*táj minősége*” természetesen szorosan összefügg a „*közösségi tartalmakkal, az életminőség szintjeivel*”, és sok olyan tényezővel, melyek az identitás sajátosságainak kereteket szabnak. Szempontunkból nagyon is releváns az a megfigyelése, miszerint egy adott régió egységét, gondolatiságát „mentálisan formálnak” is tekinthetjük, amelyet az ön-értel-

KÖZELKÉP

mezés, valamint a kistérség-régió-ország szintjeinek erős meghatározottsága közös élmény-anyaggá, közösen formált normákká fejlesztheti, és jelenítheti meg.

Észak-Magyarország, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében mindenképp beszélhetünk egy ilyen „dacos” helyi identitásról, amelynek legfőbb jellemzője a régió történelmébe ágyazott sajátos élményanyaga, a nehézségeket vállalni akaró, kihívásokkal szembefordulni kész attitűdről, amely az országnak nemcsak távolabbi vidékeivel, a fővárossal, hanem még akár a szomszéd Szabolcs-Szatmár-Bereggel szemben is erős önértelmezési pozíciót jelent. Az „itt minden rosszabb” helyzetből erényt is kovácsolni kész dacosság a térség lakóinak pozitív közösségi élményét is jelenti. A jelenséget ugyanakkor azzal együtt kell értékelni, hogy a megélhetési nehézségek, a leszakadó térség okozta frusztráció sokakból inkább az elvándorlás stratégiáját váltották ki, a két jelenség együttesen jellemzi a térség társadalmának életérzéseit és értékvilágát.

Összegzés

Fentiekből kiderül, hogy az eltelt harminc év társadalomlélektani folyamatai erőteljesen beágyazódtak a késő Kádár-kor struktúráiba, a foglalkoztatási szerkezetváltás (különösen annak elhúzódó folyamata révén) sok szempontból konzerválták a korábban kialakult viszonyokat. Mindez fokozottan igaz az államszocializmus ésszerűtlen politikai (és nem gazdasági) szempontok alapján fejlesztett régióival, például Borsod-Abaúj-Zemplén megye legtöbb térségére. A rendszerváltás társadalomlélektani következményei épp ezért ebben a régióban sajátos formában jelentkeztek, számos vonatkozásban (életkori összetétel, roma lakosság aránya stb.) sajátos kezelési és megközelítési módokat is igényel.

A tanulmány alapvető célkitűzése az volt, hogy az 1989–90-ben lezajlott átfogó politikai átrendeződés (rendszerváltás) társadalomtörténeti következményeit megpróbálja összefoglalni, különösen egy térségre, Északkelet-Magyarországra, konkrétan Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozóan. Az elmúlt harminc esztendőben számos elemzés, feldolgozás született a rendszerváltás magyar társadalomra gyakorolt hatásáról, a következményekről, strukturális, regionális átrendeződésekről stb. Megállapítottuk, hogy az 1990-es évek elején született diagnózisok a 2010-es évtizedben készült elemzésekig sokat finomodtak, az egyre nagyobb történeti távolság egyre pontosabban tette lehetővé a következmények számba vételét. Ugyanakkor az elemzések abban egyetértenek, hogy a politikai rendszer átalakulásának társadalm szerkezeti (foglalkozási stb.) következményei mélyen gyökereztek a késő Kádár-kor által létrehozott struktúrákban, az államszocializmus sajátos magyarországi változatában. Északkelet-Magyarországon az ötvenes évek erőltetett iparosítással összefüggő szerkezetváltásai nyomán felvetődik a kérdés, hogy beszélhetünk-e valamiféle visszarendeződési kísérletről az 1990-es években. Abból a szempontból mindenképpen, hogy a nehézipar visszaszorulása következtében tör-

KÖZELKÉP

vényszerűen jöttek létre zárványosodó és tartósan leszakadó kistrégiók, illetve települések, amelyeket egyre szűkülő mobilitási lehetőségek, az esélyegyenlőtlenség tartós fennmaradása és/vagy újratermelődése jellemez. A tanulmány második részében a rendszerváltozás társadalomlélektani következményeivel kapcsolatos megállapításokat foglaltuk össze. A témával foglalkozó elemzések (különösen Hunyady György, Kopp Mária, Kolosi Tamás, Ladányi János és mások) sokoldalúan feltárták a társadalom mentális állapotának jellemzőit, a rendkívül érzékeny és fontos roma integráció kérdését, a társadalmi szolidaritás jelenségének átalakulását. Mindezek alapján arra a következtetésre juthattunk, hogy az északkelet-magyarországi térségben a rendszerváltozás számos sajátosságot eredményezett az általános magyarországi trendekhez képest, amely az ott élők számára az átlagosnál nagyobb kiszolgáltatottság és kilátástalanság érzését jelenti, párosulva olykor egy erőteljes, földrajzi térséghez, lakóhelyhez kötődő erős identitással.

Irodalom

- A. Gergely A. (2002): Kisebbség és europaizálódás. *Kisebbségkutatás*, (11)2: 535–555.
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Alabán P. (2021): A foglalkoztatottság lokális dezintegrációja a posztindustrializációban. Ózdi életképek az 1990-es években és az ezredforduló után. In: Tóth P. – Bartha E. – Krémer A. – Valuch T. (szerk.): *Rézler Gyula szellemi öröksége*. Kronosz Kiadó, Pécs, 111–131.
- Balogh A. – Simon D. (2011): *Nehezen körülhatárolható társadalmi csoportok kvantitatív kutatása*. ELTE TÁTK Statisztika Tanszék, Budapest.
- Csepeli Gy. (2001): *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- David, D. – Stefa, S. (2017): Eastern Europe. In: Hofman, S.G. (ed.): *International Perspectives on Psychotherapy*. Springer, Boston. 107–120. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-56194-3_5 (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.) https://doi.org/10.1007/978-3-319-56194-3_5
- Dupcsik Cs. (2008): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigányság kutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_magyarorszag_i_ciganysag_tortenete/index.htm (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.)
- Éber M. Á. (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág, Budapest.
- Fazekas Cs. (2018): Az abaúji kistérség községei politikai arculatának alakulása az országgyűlési és Európa parlamenti választások tükrében, 1990–2018. *Szellem és Tudomány*, 9(2–3): 16–50.

KÖZELKÉP

- Ferge Zs. (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015*. Osiris Kiadó, Budapest.
- G. Fekete É. (1991): Dinamikus, depressziós és stagnáló területek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1869–1987 között. *Földrajzi Értesítő*, 40(3–4): 317–331.
- Gadócziné Fekete É. (1991): Egy elmaradott terület felzárkózásának történeti földrajzi lehetőségei. In: Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVIII–XXIX*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 351–379.
- Gazsó F. – Laki L. (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Hansen T. – Slagsvold B. (2017): The East–West divide in late-life depression in Europe: Results from the Generations and Gender Survey. *Scandinavian Psychologist*, (4)3. <https://psykologisk.no/sp/2017/03/e4/> (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.)
- Hunyady Gy. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése – 20 év után*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kertesi G. (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón: A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle*, 25(2): 57–87.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kolosi T. – Róna-Tas Á. (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2(2): 3–26.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. *Társadalmi riport*, 10(1): 15–45.
- Kopp M. (2011): *A mai magyar társadalom lelki egészségi állapota*. (Prezentáció. 53. Magyar Pax Romana Kongresszus, 6. Magyar Ökumenikus Találkozó. Balatonszárászó, 2011. április 30.) <https://www.haromkiralyfi.hu/upload/files/A-mai-magyar-tarsadalom-lelki-egeszsegi-allapota.pdf> (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.)
- Kopp M. – Kovács M. E. (2006): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kornai J. (2011): *A hiány*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Kovai C. (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- Kovács I. (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Laki L. (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Kovács I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szociológiai tanulmányok. Napvilág Kiadó, Budapest, 177–206.

KÖZELKÉP

- Ladányi J. (2021): *Terepszemle. Emlék és útravaló*. HTSART-UMK, Budapest.
- Lengyel G. (2009): Szilánkos mennyország. Miskolcraól. In: Törzsök E. (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés, 2008. Út a radikalizmusba*. EÖKIK, Budapest, 193–213.
- Mareková, H. (2020): Crisis of Identity in the Context of Macro-Social Changes. *Proceedings in Social Sciences*, 1(1): 152–157.
- Papp Z. A. (2007): Kárpát Panel 2007: egy kutatás gyorsíthatása. Egy szociológiai kutatás margójára. *Regio*, 18(1): 107–127.
- Rainer M. J. (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan, Budapest.
- Sági M. (1997): *Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után. – Jelentés a magyar közoktatásról 1997 háttér tanulmányai*. Oktatási Hivatal, Budapest, Online: ofi.oh.gov.hu/tudastar
- Sik D. (2015): Társadalmi patológia és pszichopatológia. *socio.hu*, (5)3: 197–222. https://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf (Utolsó elérés: 2021. 02. 01.) <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.197>
- Szabó M. (2004): A legitimáció történeti alakváltozatai. (1988) In: Valuch T. (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest, 629–640.
- Takács E. (2016): A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon. In: Földes Gy. – Antal A. (szerk.): *Holt-pont – társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219–249.
- Tőzsér A. (2019): A magyar társadalom mentális egészségi állapotának bemutatása. *Polgári Szemle*, 15(4–6): 370–382.
- Valuch T. (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch T. (2010): Az 1989–1990-es rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Gerhard P. – Koltai G. – Rácz A. – V. László Zs. (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Mundus Novus, Budapest, 191–206.
- Valuch T. (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Valuch T. (2021): A munka világának változásai Magyarországon 1990 után. *Új Egyenlőség*, 2021. február 14. <https://ujegyenloseg.hu/a-munka-vilaganak-valtozasai-magyarorszagon-1990-utan/> (Utolsó elérés: 2021. február 1.)
- Vargha A. – Zábó V. – Török R. – Oláh A. (2020): A jóllét és a mentális egészség mérése: a Mentális Egészség Teszt. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 21(3): 281–322.

The Civis and the In-migrants¹

Spatial Patterns of Industrial Modernization in Debrecen 1870

JÁNOS MAZSU²

ABSTRACT

Scholars engaged in research into the history of Debrecen have long been eager to get an answer – beyond their specific research inquiries – to the question whether the development of the city had had unique features and if they had what would hallmark the unique character of development? Was there or is there a kind of “Debreceness”?

My study examines – with the help of a GIS relational database (DTTTA1870) – what peculiarities can be grasped in the transformation of the traditional spatial and social structure of Debrecen enforced by the political change and industrial modernization processes two decades after the change of feudal regime (1848/49).

The analysis focuses on whether the alteration process of the factors determining the social status (residential segregation, neighborhood, spatial segregation and coexistence, other spatial and social hierarchical characteristics) in the cases of the “deep-rooted Debrecen residents” (cívís) and of the settlers showed specific types described in the literature or showed specific features.

KEYWORDS: *Urban history, industrial modernization, geoinformation database (GIS), settlement, residential segregation, spatial pattern*

¹ For centuries the non Debrecen-born persons have been said „to have had their umbilical cord cut beyond „Basahalma” to symbolically identify them. Basahalom/Basahalma is a 5-6-metre high knoll located by the creek Tóció south-west of the inner city of Debrecen. Archeological excavations render it likely that it was a prehistoric burial site, a mound or barrow. Among the legends related to it the one that enjoys widest circulation has it that the Pasha of Buda, Seidi Ahmed, put up his tent on the top of this mound in 1660 and exacted a ransom from the city after having had the municipal leaders tortured. The legends have it that those citizens who were willing to make sacrifices for the well-being and persistence of the city were identified as the true-born ones, born on the near side of Basahalma. In the civis frame of mind those born beyond Basahalma and were thus regarded a transient lot, „flotsam and jetsam” and their different status compared with the true-born citizens (cívís) was not due to their lack of privileges, but because their ancestors had not taken on any burden or sacrifice. The fact of one’s having been born inside or outside Basahalma has been raised to symbolical levels by outstanding authors ranging from Endre Ady, Zsigmond Móricz all the way through to Magda Szabó and Szilárd Borbély (Dankó 1993, Balogh 1973).

² Történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Kar, e-mail: janos@mazsu.hu

KÖZELKÉP

ABSZTRAKT

Cívisek és Basahalmán túlról jöttek

Az ipari modernizáció térbeli mintázatai Debrecenben (1870)

Debrecen történeti fejlődésével foglalkozó kutatók érdeklődése évszázadok óta arra irányul, voltak-e sajátosan egyedi vonásai a város fejlődésének, és ha voltak, hogyan definiálható, miben ragadható meg a Debrecen sajátos fejlődésének jellege. Volt-e, van-e „debreceniség”?

Tanulmányom az 1870. évi népszámlálás térinformatikai relációs adatbázisba (DTTTA 1870) rendezett anyagának vizsgálatával elemzi, hogy két évtizeddel a korszak rendszerváltása (1848/49) után a politikai és a háttérben zajló ipari modernizációs folyamatok hogyan jelentkeztek a civisváros hagyományos tér- és társadalomszerkezetének átalakulásában, milyen sajátosságok ragadhatóak Debrecen induló polgárosodásában. Az elemzés fókuszában az áll, hogy a „tősgyökeres debreceniek” (cívisek) és a betelepülők társadalmi státuszát meghatározó tényezők (lakóhelyi szegregáció, szomszédság, felekezeti elkülönülés és együttélés térbelisége és hierarchikus sajátosságai) alakulása mutatott-e a szakirodalomban leírt típusos vagy pedig egyedi sajátosságokat.

KULCSSZAVAK: *Várostörténet, ipari modernizáció, geoinformációs adatbázis (GIS), betelepülés, lakóhelyi szegregáció, térbeli mintázat*

Foreword – Addressing the concept of development in Debrecen

Scholars engaged in research into the history of Debrecen have long been eager to get an answer - beyond their specific research inquiries – to the question whether the development of the city had had unique features and if they had what would hallmark the unique character of development? Was there or is there a kind of “Debreceness”?

The topics of the economy, the social organization of the city, her special self-government and the organically related church organization and school-culture were in the focus of historical scholarship. The best-known historians – the generation made up of profs. István Rácz, Károly Irinyi, and István Orosz – all disciples of the universalist museologist Lajos Zoltai and historian István Szabó, who turned out volumes of historical literature to fill libraries, helped shape the view that there had been a unique course of development spanning several centuries although diverse features gained prevalence in different periods.

How and in what state of development did Debrecen enter the age of industrial modernization, that is, the lengthy 19th century, how did she react to the challenges of economic development, what was her attitude like to the “Reform age” programmes of transition to middle-class society, whether or not Debrecen had attributes or even intentions to cross the whirling and troubled stream of industrial modernization all the way to the other side?

To come up with a correct answer Debrecen and her scholars set out at a disadvantage. At the outset of the age, Ferenc Kazinczy labelled the civis city in

KÖZELKÉP

paradigmatic polemics as an adversary of modern type development, modernization and intellectual elevation/progress and as the deplorable representative of backwardness and stubborn narrow-mindedness.³ Research in specific fields of historiography has perennially been carrying the burden of defence against the Kazinczyan accusation of an adverse “debreceness” while they also had to fight the dominant views of modernization-reception resting on the dichotomy of backwardness – progressive development. The overwhelming majority of theories of industrial backwardness- modernization offered interpretations of modernization processes only along the axis of *advanced development* (Western Europe as Centre) and *backwardness* (East-Central Europe, as periphery), Debrecen, however, did not seem to comply with the requirements of ideal-type urbanization in Western Europe.

The best theoretically prepared urban history scholars have come to query the exclusiveness of the dichotomous paradigm (development-backwardness, centre-periphery).

Prof. István Orosz put it explicitly, in what might be considered a kind of summary conclusion of his half-century oeuvre devoted to the civis city of Debrecen, that a better understanding and closer acquaintance with European industrialization processes and theories of modernization may well promote the better understanding the development of Debrecen and her course of urban development (Orosz 2015: 225). He put forth the idea that perhaps it is premature, too to jump to conclusions and base the concept of Debrecen urban history not only on *development* (Western Europe) – *backwardness* (East-central Europe) relative value-judgements. The industrial modernization paradigm research launched in Hungarian historiography by prof. György Ránki already exerted a strong influence on István Orosz’s approach.⁴

István Orosz’s position is imparted additional impetus by our own decade, when the depletion of resources and the drastic deterioration of our natural environment and climatic conditions are in themselves a critique of the notion that it is always following up on the central regions that will effectively lead to a developed stage. Just as the content of development is hoped to be changing, too, we think quite differently about various aspects of the economic life of Debrecen, about the unique „econostat”⁵ mode of operation of the city and its surroundings: about her

³ On the polemics concerning Debreceness: Balogh 1969, Orosz 1971.

Debrecen University Department of Literary History and its „Memorial Locations in Hungary” research team summarized the raw findings of its research project at the conference held in January, 2018, and published them in a volume: *A debreceniség mintázatai: városi identitás és lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* [The patterns of Debreceness: urban identity and the strata of local remembrance since the early modern age] (Fazakas 2020).

⁴ Ránki György, who devoted most of his research – by conducting inquiries into the characteristic features of the convergent development of more backward East-Central Europe – to pointing out that this region identified as a self-contained regional model ought to be judged by its own standards and not by those of the centre.

⁵ On this notion see: Liska 1988.

KÖZELKÉP

development based on the dynamic balance of urban domestic trade and long-distance commerce, about the communal responsibility rendered through crises and blunders and then organically adjusted to various recurrent challenges.

It may well be true that the modern-age development of the city is not merely a story of decline; our standards may be worth reconsidering.⁶

The challenges of modernization and tensions of transition

At the turn of the 18th-19th centuries, Debrecen was the most populous and wealthy and influential town in the Kingdom of Hungary, and what rendered her rather special is that it cannot be forced into any of the pigeonholes of a clear-cut urban typology. This, however, does not mean exceptional character, but a kind of historically developed complexity, without the exploration of which it is impossible to understand the modernization/marketization processes in the city that took place from the turn of the 18th-19th centuries onwards. The city arriving at the doorstep of the „brave new world” was called an oversized village, the city of hard-headed peasant-bourgers, that is, *cívus*, a city of merchants, the „Calvinist Rome”, or even the „guardian-city of freedom” – owing to her role in the Hungarian war of Independence (1848–49). Which view is correct? Which aspect of it is the real one?

We are not at all in a position to give the right answer, if just one face were to be portrayed as the decisive one. Novelist Magda Szabó grasped the essence of contemporary Debrecen when she wrote: *„Debrecen turns her three faces towards me, one looking back into the past, the other looking me in the eye, the third is looking forward into the future. I consider all three my own but none without the other two.”*⁷

The inner core of the settlement was surrounded by 166,286 cadastral hold (=1 yoke =1.42 acres) field confines of 95,720 hectares, that is, 957 square kilometres around the city that got into municipal possession by right of different means of acquisition or obtained the title of utilization (Zoltai 1917: 114).

⁶ New and interesting findings in historical scholarship are offered by cliometry or the use of GIS databases. SCOTT, M. EDDIE (1996): *Ami „köztudott” az igaz is? – Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába* [Is common knowledge true, too? – Introduction into the rationale of cliometric historiography] Debrecen.

⁷ A metaphor created by author Magda Szabó "The Three Faces of Debrecen" SZABÓ 1980: 543–550.

KÖZELKÉP

Map 1. Map of Debrecen free royal city's intra-urban area and her other confines, 1883
Source: Berényi Gábor (1883): Map of the confines of Debrecen Free Royal City⁸

The actual territory of Debrecen together with her land-holdings was the second biggest in the Carpathian basin, second only to the municipality of Szabadka (Subotica), (974 square kilometers) in close approximation in size to the smallest county of Esztergom (1077 square kilometres). The extensive *land-holdings* of the city of Debrecen constituted the bulk of her revenue sources. The second major source of revenue was derived from the city's rights of *adrowson* and its earlier *benefices* (such as liquor licence, market and fair charges, fishing, the sale of salt and tobacco). The third pillar of the the city's economy was *handcraft industry* and *commerce*.

The weight of merchantry and the market-oriented merchandizing mentality is shown by the very circumstance that neary half of her land-holdings were acquired through business deals, purchased or used as morgaged estates (acquired properties, goods and chattels estates that had remained in the utilization of the city on the long run.)

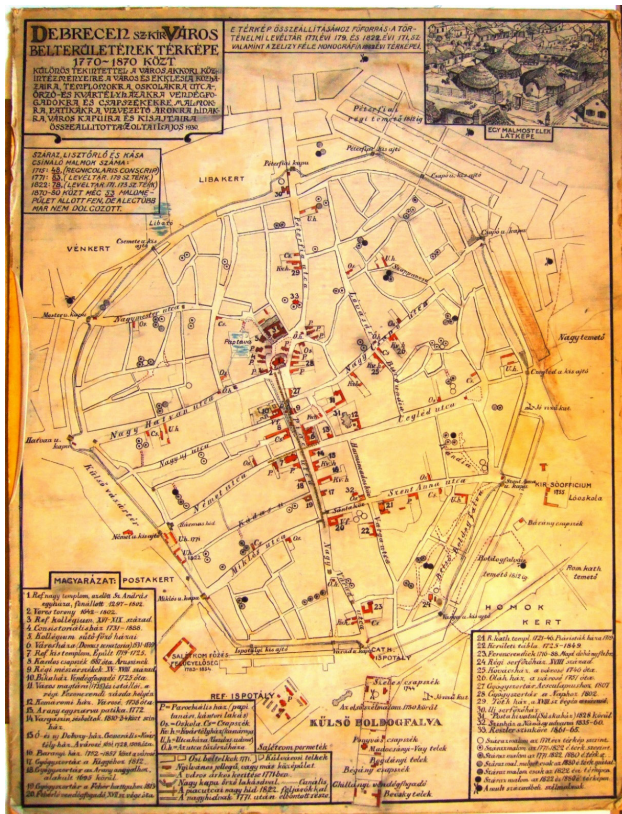
The plot structure of the land, the characteristics of market-town development in the plains region had determined the economy of the city and its spatial arrangement up to the middle of the 19th century.

The inner core of the city sorrounded by palisade and ditch took up an area of 320 hectares but it was less than 4 per mille of the total area of the city, but could be considered as fairly large relative to the 50,000 strong population (that is why it was often depicted as an oversized village).

⁸ DEA@DEENK><http://dea.unideb.hu/dea/handle/2437/100449>

KÖZELKÉP

Map 2. Lajos Zoltai's reconstruction of the inner city of Debrecen as it took shape between 1770 and 1870

Source: Zoltai Lajos (1930): Map of the intra-urban area of Debrecen between 1770–1870 with special regard to contemporary public institutions, 70x50 cm, exhibited in Déri Múzeum, Debrecen

According to the consolidated system of privileges only citizens with unlimited rights were allowed to own plots and houses in the city. In 1848, a total of 3000 taxable houses were registered, that is, the number of civis residents is estimated to be around this figure. The plot arrangement secured for the holders of inner city plots further land-holdings in different zones around the city with diverse land-utilization goals.

KÖZELKÉP

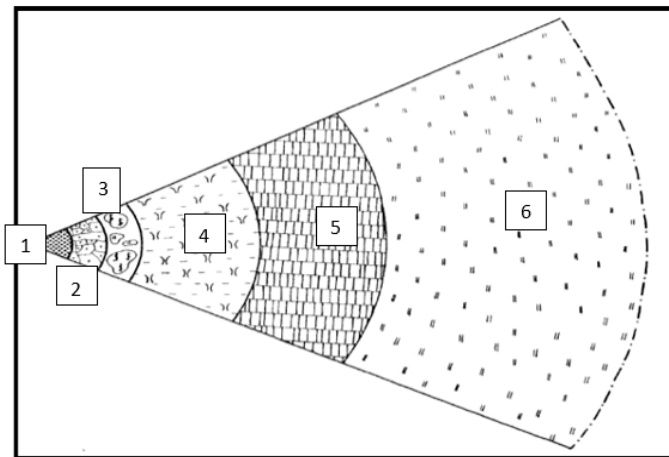

Figure 1. The conceptual scheme of spatial and field utilization based on the rigid scheme of plot-structure in Debrecen

Source: Balogh 1976: 8–10.

Legends:

1. inner/residential area („inner city”)
2. „livestock and garden” zone („inner confines”)
3. Orchards, cabbage gardens („inner confines”)
4. Inner pastures/”grazing range” („inner confines”)
5. Plough-land zone („outer confines”)
6. Outer pastures („outer confines”)

The city as manorial lord also held villeins’ land units (8,000 hectares) in three nearby villages that lay near to – , but outside her confines.

The rigid value-system resting on feudal privilege, the main and traditional economic activity and the plot structure and land utilization, as well as the revenue generated by them constituted the main motive force of the uncompromising conservative attitude dismissive of changes even as late as the early 19th century. At the same time, municipal resources drawn from manorial rights, dues, which included those from taverns, butchers’shops, (and in earlier times even excise revenues from the sale of salt and tobacco) as well as from the business utilization of acquired land-holdings altogether led to guarding privileges as a general principle, but also to a fairly practicable down-to-earth market-oriented business-minded behaviour and attitude. At the turn of the 18th–19th centuries, however, the change taking place in market conditions, the development of credit conditions and trade in commodities and increasing competition gaining prevalence even in the framework

KÖZELKÉP

of a privilege system favourably influenced the shaping of a multi-level interregional, regional and sub-regional and local market-hub role resulting in the predisposition to modern capitalist market conditions (Gyimesi 1982, 1983, Dankó 1974, Mazsu 2012, 2013b).

In the mid-19th century in the wake of the Reform Age and the legislation of 1848, the unfolding process of modernization found a city which harboured remarkable growing transitional tensions that contained both privilege-guarding *satus-quo* conservatism and pragmatic market mindedness as well as those who desired and endeavoured to take advantage of modern market conditions.

Possibilities of inquiry into the characteristic features of modernization and the GIS

In the footsteps of the spatial turn (Gyáni 2007, Berki 2015) in the approach of historical scholarship and the resulting series of international research findings, initiatives in Hungary are also gaining strength that by building computerized data bases they tend to use geographical information systems (GIS) to analyze spatial characteristics of historical structures and the geographical aspects of historical processes.⁹

The high standard and the combined application of historiography, socio-geography and information technology represented in the results of urban-history workshops in Hungary¹⁰ may well inspire more traditional historical inquiries, for their approaches and methodological standards offer excellent footholds (Demeter – Bagdi 2016). The GIS database created of the 1869 Sátoraljaújhely census of population and its analysis serves as a model for us, too, from the viewpoint of developing our own database and addressing various historical queries. Compared with the GIS database created by the Bagdi-Demeter team, the Debrecen database betrays a few differences.

First of all, this is the present stage of a more than a decade-long, though repeatedly interrupted process, a kind of drawn-out evolution. Launching it took place in the framework of an OTKA application winning a modest subsidy in 2010¹¹

⁹ See: Gista Hungarorum, <https://www.gistory.hu/g/gistory.index> Several of the research group are related to Debrecen: graduated from Debrecen University and some stayed on teaching, too, carrying on and keeping up the Mendöl legacy. In the course of processing population census data, I am inclined to use the HGB (Historical Geographic Information System) that first got received in historical scholarship. On this see: <https://www.nhgis.org/>.

¹⁰ Történeti Térinformatikai Tanulmányok, https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index#1_T%C3%A9rinform%C3%A1tikai%20Tanulm%C3%A1nyok

¹¹ „DTTTA – Debrecen 1870-72 évi tér- és társadalomszerkezetének rekonstrukciója” c. 81488 számú OTKA pályázat [„DTTTA – the reconstruction of the social and spatial structure of Debrecen in 1870-72” – OTKA application project no. 81488.]

KÖZELKÉP

as a further GIS development of the Debrecen urban history computerized database (DszVA).¹² The 1872 collection of city maps made at the same time as the Census of 1872 deposited at the Hajdú-Bihar County State Archives under the index of DVK24 was integrated within the ERDAGIS framework into our database.¹³ The GIS database compiled in this manner was later labelled as the 1.0 version as an identification of the stage in the works, for there occurred some data purification and the upgrading of source-criticism and likewise new findings, as well as census data that had gained in significance from the researcher's point of view got integrated into the development of the database.¹⁴

What can, in fact, be drawn up on the basis of DTTTA 1870 3.0 version? How was the impact of modernization manifested in social and spatial structure of the population of Debrecen, in their demographic parametres, residential segregation two decades subsequent to the legislation of 1848?

In the wake of industrial modernization and the ensuing, unfolding marketization, the change in the traditional demographic behaviour (Katus 1980), perhaps the most salient phenomenon of urbanization is migration, the growth of in-moving population into the settlements with closed spatial and social structures. This applies

¹² The archives of Debrecen City Council – contain the survey sheets of population censuses in the holdings of the Hungarian National Archives, Hajdú Bihar County Archives, Debrecen IV. p. 1109 containing the survey sheets for buildings and population.

¹³ The matching of the data tables and the stock of maps of the database and its corrections were assisted by two colleagues who became members of the ERDAGIS team – Csáky György, Vásárhelyi Norbert besides Mr.Papp József, the former head of the microfilm-documentation centre of the Mayor's Offices Debrecen, who is a true successor of the late Zoltay, Lajos, in his mastery of the body of knowledge of local history documents. The staff at the Hajdú Bihar County Archives did excellent work in entering data. Mrs Uri is to be singled out of the staff for her exquisite job. The stock of maps marked DvK 24 numbered 1-31. the 11 map segment (3-4 card-board sheets each+2 cover sheets) containing the „core area of the city” without the fringes and the garden suburbs. Different colours mark the stone buildings and the wooden structures on the slates, the plots bear the proprietor's name as well as the house number in the contemporary manner which also played a key role in matching it with population census data.

The inner city of Debrecen in the 8th decade of the 19th century. Source of map: the inner part of the Royal Free City of Debrecen: the nos. 1-31 map segment on folded and bound on cardboard (32x26cm) scale 1:720, year of compilation: 1873, authors: Harásek, János; Golle, János. Archival index: MNL HBML XV. 2. (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára térképeinek gyűjteménye) DvK 24. sz.

¹⁴ The main emphasis was placed in the 2.0 version on denomination; on occupation as well as birthplace data besides constructional-evaluational coding while the present 3.0 version laid down the conditions for the valid query concerning the structural details of buildings by households/residential units. In the first stage of developing the 2.0 version, there was born the web-based „little brother” presenting the then available status with limited possibilities for query: the verb based „little brother” (<https://gis.erda.hu/erda/html/projects/orvaros/main.php?language=hungarian>)

The present 3.0 version, with the help of a new source (registry by house-numbering in the Debrecen survey of 1870-nos.1-308 microfilm) ([https://www.familysearch.org/arks/61903/3:1:3Q9M-CS84-X97S-F?i=1&cat=132393](https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS84-X97S-F?i=1&cat=132393)) which contains precise residential functions of the unit by social status and their location by level/floor. The data made available in our publication are verifiable and for this reason all three versions are in a researchable condition while preserving the original census data.

KÖZELKÉP

most fittingly to Debrecen, where the system of privileges and the related rigidly closed social and spatial organization permitted only a slow and gradual loosening of the legal and mental barriers of in-migration into the city (Gazda 1982: 385–386).

How much had Debrecen populace changed by 1870, how many civis people were there who had been born and lived within Basahalma, how and where they lived and in what conditions did those in-migrants who had not been born inside Debrecen live?

The DTTTA 1870 facilitates the study of the outcome of the process of in-migration in a cross-section of time (1870) and the reconstruction of the settlement pattern in the city's spatial structure (intra-urban segregation).¹⁵

Social space in Debrecen – what are we looking into?

Our GIS database does not cover the entire area of the civis city, containing only the data of the compactly populated and once stockaded area of the inner city that covered 4 per mille of the total territory of the city providing residential space to four-fifths of the total of her population (Mendöl 1939).

¹⁵ A good overview is provided by Su-Yeul Chung of both the applicability of the notion of intra urban segregation and of the development of the methods of inquiry into human spatial structures from the Chicago School of „urban ecology” to the „post-modern urbanism” of the Los Angeles School. Several of his terms having resulted from his methodological review appear to be applicable to the analysis of historical material (spatial assimilation, place stratification, neighbourhood.) His specific studies and their visual rendition offered useful lessons (Chung 2005).

However, it is worth the researcher of the long 19th century's listening to the warnings in relation to the inquiry into the social and spatial structures of pre-industrial cities according to which the methods elaborated for their study can only be applied in a limited way and with criticism. Francois Walter, for example, pointed out that the social and spatial restructuring concomitant with the modernization and expansion of cities had substantially changed closed-in preindustrial cities. The conditions preceding the changes may well require different methodological approaches, for in the old cities prior to the demolition of defence-works the well-to-do, fashionable streets used to be situated „in close proximity of filthy slums, „moreover substantial citizens often dwelled in the same house together with penniless manual labourers.” (Walter 2003: 188–189)

Derek Keene (Center for Metropolitan History, London) reported in his conference presentation on his inquiries in which comparing the shaping of zones in pre-modern and modern cities, he concluded that medieval cities had been less characterized, or had rather been characterized in a different manner by strong social segregation than what later characterized modern cities. The lecture is reported by Nagy – Szende 2003: 265.

KÖZELKÉP

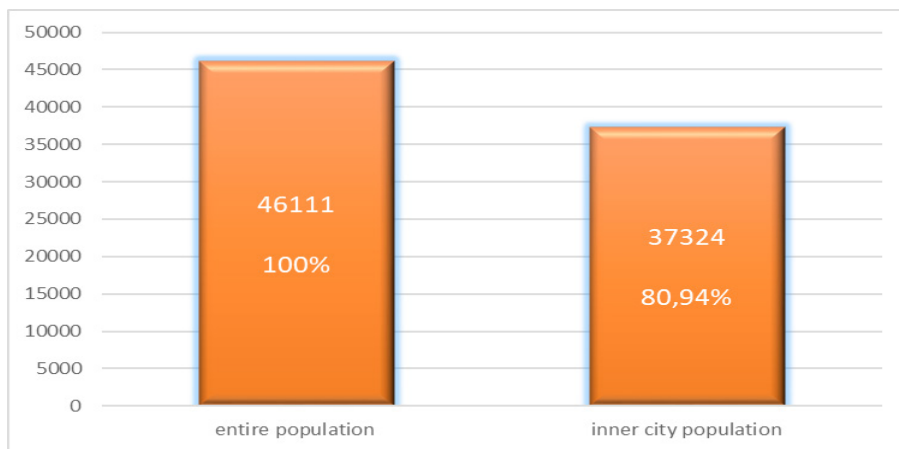

Figure 2. Distribution of the population of Debrecen, 1870

Source: own edit (DTTTA1870)

Research is indeed limited to this compactly populated area, still identified as the inner city area even after the demolition of the city limit stockade without any further denotation.

Based on the data gleaned from the databases, 78% of the intra-urban residents identified Debrecen as their birthplace,¹⁶ the rest had been born outside Basahalma and had moved into the city of Debrecen. Our case-studies show that the in-migrants' share of slightly over 20% points to a slow and trickling dynamics of migration that had been taking place in the previous two decades (Szabó 1927, Zoltai 1934: 51). Out of the 22% of in-migrant settlers, the majority (21%) had arrived from the territory of the Kingdom of Hungary and only 1% had been born outside the state's borders.

The relative majority of the in-migrants had arrived from the vicinity of the confines of the city – 2% from the Hajdú District, 5% from Bihar county and from the multi-stage course of the Jewish in-migration „unterland” trail (Mazsu 2013) from counties lying along the two banks of river Tisza using the categorization of the official population census (Keleti 1871: 471). Also significant was the number of people coming from other parts of the more middle-class oriented regions which also included the capital city making up 3% while from other parts of the home-country and Transylvanian regions in-migration remained steadily low (Mazsu 2014).

¹⁶ For the sake of brevity all individuals surveyed as Debrecen-born are called CIVIS, albeit only those of citizen's rights had formerly been called as such. The share of the Debrecen-born in the external fringes was 61.11 %, that of the in-migrants was close to double of those in the inner city (38,88%) which points to the fact that a part of the in-migrant settlers reached the inner city through a two-stage migration.

KÖZELKÉP

Where had settlers in Debrecen come from?

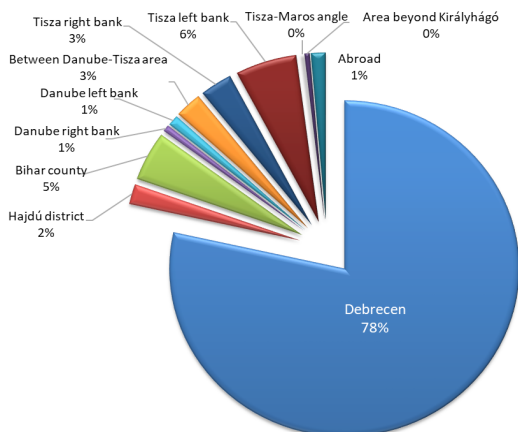

Figure 3. Composition of Debrecen intra-urban population broken down by place of birth
Source: own edit (DTTTA1870)

In-migrant settlers in Debrecen having come from abroad did not amount to a total of 50, however their numerical representation was far surpassed by their role in the economic life of the city. The contingent of in-migrants from abroad was dominated by those who had arrived from Galician-Poland and the Trans-Leithan regions and half as many had arrived from Bohemian, Moravian and German lands and the same number from other countries in Europe altogether.

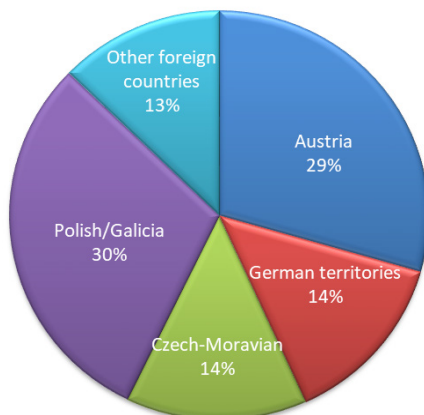

Figure 4. Distribution of in-migrant settlers from abroad in intra-urban Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

KÖZELKÉP

How old were they? – What was the age composition of civis and in-migrant population like?

Some distortion is caused in the age-pyramid representing the age-composition of Debrecen citizens residing in the intra-urban area of the city by the fact that the under 30 years of age was not grouped into 10 year-cohorts in accordance with later literacy studies but into school-age 0-6, and public education 7-18 age groups each. Even with these modifications, it can be seen that the age pyramid of Debrecen population, at the time of census-taking, assumed the shape of a pyramid characteristic of a steadily growing population betraying features of the early stage of a demographic transition (Katus 1980).

The male-female ratio in the population was very well balanced: There were only 184 more women than men. Women showed a majority in the fertile age-groups as well as in the most senior (over 71) age-groups. Among the males, however, a majority was found in the 31-70 age-groups.

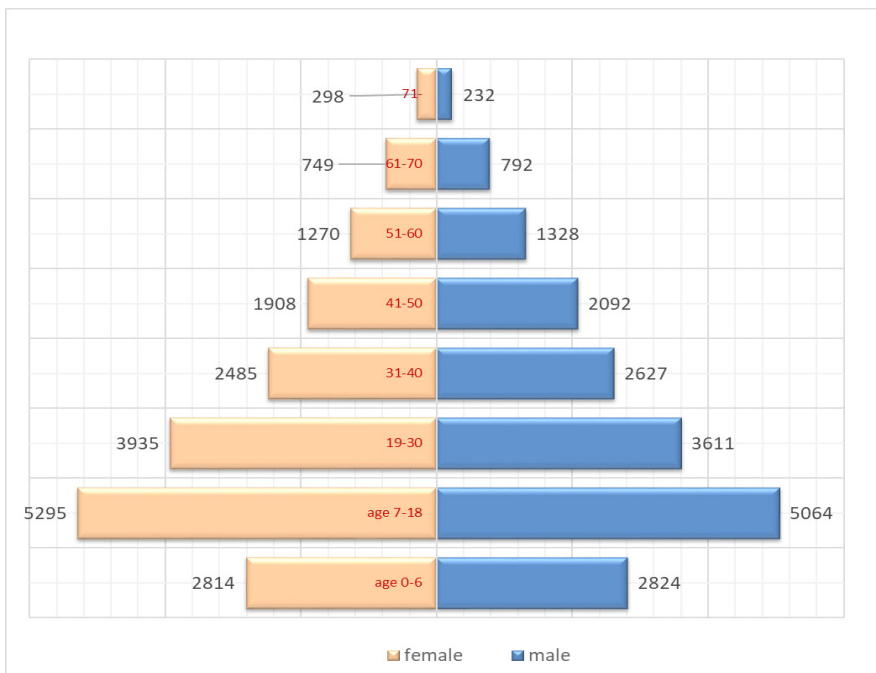

Figure 5. Age-pyramid for intra-urban Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

KÖZELKÉP

If we look at the overall age composition of the indigenous and allochthonous population, the in-migrant population was, on the whole, younger than the recipient population. Especially amongst the economically active age-groups (19–30; 31–40 and less in the 41–50 group), but those of better income and business potentials, one can see an apparently higher proportion of younger individuals among the in-migrants. The Debrecen-born are, on the other hand, predominant among the youngest school-age population, but also in a relative majority among the apprentice-age (7–18) and older age-groups (51–60; 61–70 and 71<), too.

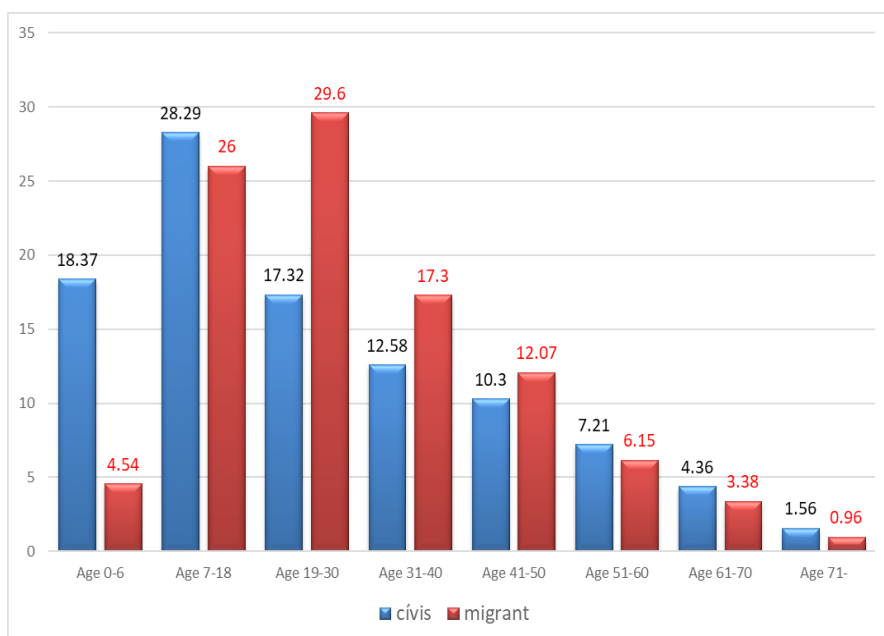

Figure 6. Percentage proportions in the intra-urban area of Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

The oldest resident in Debrecen in 1870 was a 98-year-old widow of the Reformed Calvinist denomination, Mrs. Ferenc Tót, who resided in the front section of a duplex, at plot no. 2240 in Cser street. As she was a beggar and recipient of municipal alms, the owner of the house also a widow, a 43 year-old land owner, admitted the former into her family of five children of her own in a bedsitter +kitchen+pantry unit.¹⁷

¹⁷ The other residential unit on the plot, a bed-sitter, was occupied by a cab-driver with his wife and an under-age daughter.

KÖZELKÉP

General conditions of culture – Literacy of the civis and in-migrant population

The 1869 census of population distinguished three levels of literacy. Apart from the illiterates, a special category was set aside for those who were only able to read but not able to write, and a third rubric for those capable of both reading and writing. The advent of school-based primary education resulted in the literacy of masses of people in the more developed regions of Europe between 1750 and 1850 in connection with the advance of industrial modernization (Mazsu 1991: 63–70). In the decade of the Austro-Hungarian compromise, on average two-thirds of the population already got fully literate in the more developed regions of Europe and the process of alphabetization had essentially become complete in those regions. Hardly a third of the adult male population in the kingdom of Hungary had accomplished alphabetization with one-fifth of the population remaining illiterate in the years proceeding World War I.

Thanks to the school system of Debrecen, the same period saw the attainment of literacy by nearly two-thirds of her adult population. Within the total of the intra-urban population literacy rate surpassed the two-thirds (2/3) level and among the people older than 6 years of age literacy approximated 75 % (Mazsu 1991: 63–66). At the time of the census of population a 10 % difference was registered to the advantage of the in-migrant population (63.23%-74.69%). The difference detected in erudition can be attributed partly to contemporary conditions – the 6-year-old or

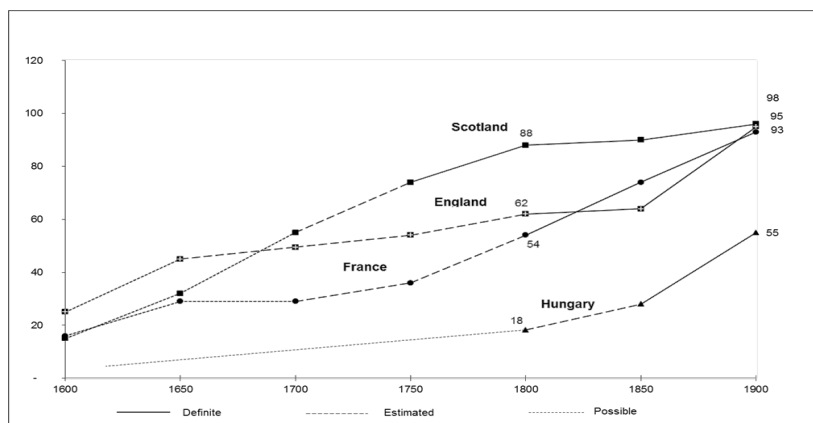

Figure 7. The alphabeticization of adult male population

Source: own edit (DTTTA1870)

Stone, L.: Literacy and education in England 1640–1900. Past & Present, 42. 121.;

Furet, F. – Ozouf, J.: Literacy and Industrialization: the Case of the Département du Nord in France, Journal of European Economic History vol. 5. 1976. 15.;

Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten, Statisztikai Közlemények 63. k. I. sz. 8., 16–20. és 34.

KÖZELKÉP

younger age-groups were significantly under-represented among the in-migrants. The difference in the rate of basic culture established among the in-migrant population is undoubtedly an outcome of their higher schooling.

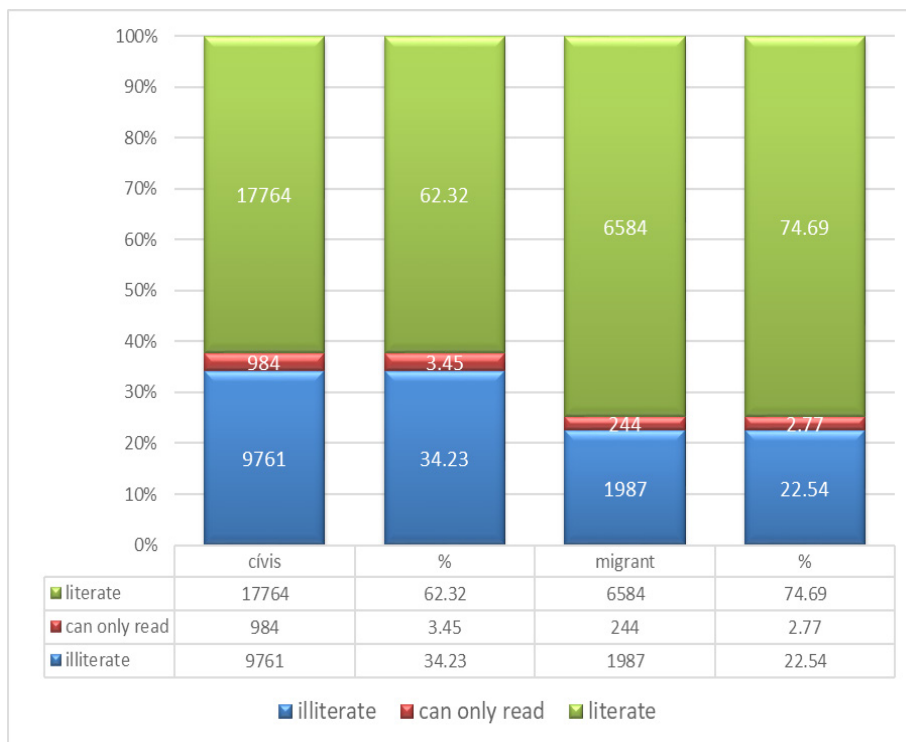

Figure 8. The rate of alphabetization among the intra-urban population of Debrecen by place of birth, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

Who lived where? – Conditions of residential segregation and neighbourhood relations

The GIS database will perhaps offer the most new and exciting opportunities: How in-migration gave rise to changes in the urban residential distribution, where did the civis population reside?

Did in-migration result in changes in residential conditions? Where did in-migrants settle? Was there a strong residential segregation? What kind of neighbourhood patterns took shape between the recipient and in-migrant populations (Demeter – Bagdi 2016, Mendöl 1939, Kovács 1937: 381)?

KÖZELKÉP

Table 1. Plots and residential conditions in Debrecen intra-urban area, 1870

Number of plots	3 626
Total area of plots (m ²)	2 723 281
Buildings:	
• ground floor only (single storey)	3 539
• two storeyed	81
• three storeyed	4
• four or more storeyed	2
Number of residential units	8 162
Residential unit location *	
• on ground floor	7 993
• on first floor	155
• on second floor	11
• on third floor or higher	2
• on mezzanine floor	11
• in cellar (basement)	17
• in attic	4
Number of rooms	12 750
Number of entrance halls	583
Number of kitchens	6 947
Number of kamra	293
Number of cellars	1 747
Number of stables	2 172
Number of sheds	1 309

* One housing unit may have occupied more than one level in which case it is included in the data for each level.

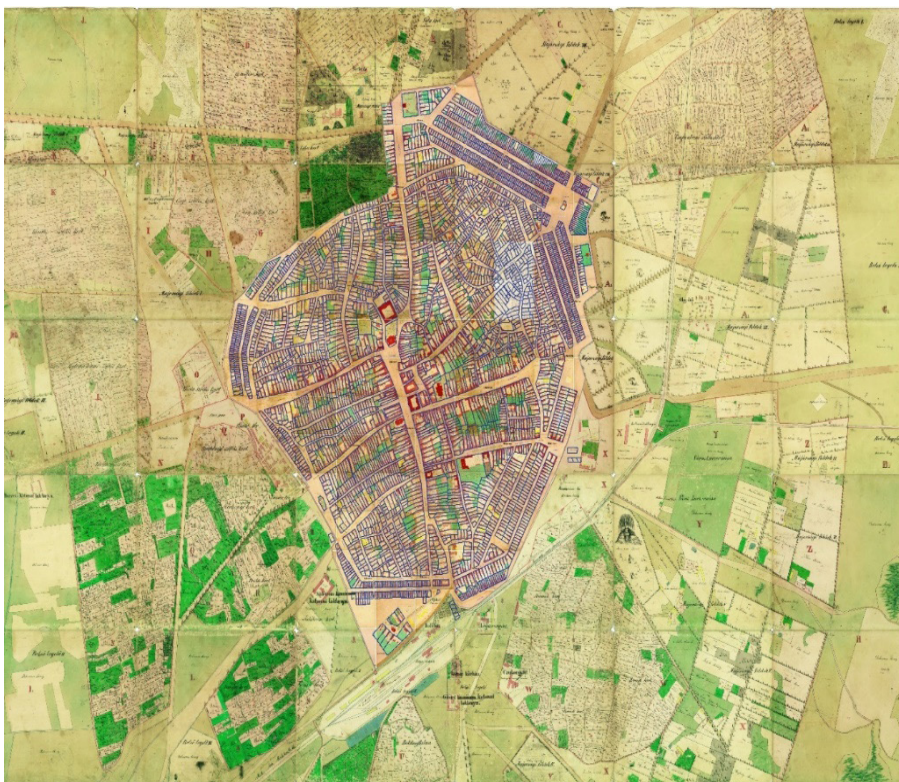
Source: own edit (DTTTA1870)

Out of the 3626 plots in the census survey there are 20 plots for which no census survey data could be found in the census survey sheets. The total of plot land area was further enhanced by public places (common), therefore the total of the studied area amounted to 3,835,224 square metres.

The digital base-map of the database contains the numbering of plots (house numbers) and the plot boundaries within the inner-city limits, the bordering lines

KÖZELKÉP

of both solid and wooden structures, the names of public places as well as the bordering lines of blocks and city quarters and the outer boundary-line that lay inside the “turnpikes”.

Map 3. The digital base-map of inner-city Debrecen with its plot- and outer boundary line on rastered layers 1870
Source: own edit (DTTA1870)

KÖZELKÉP

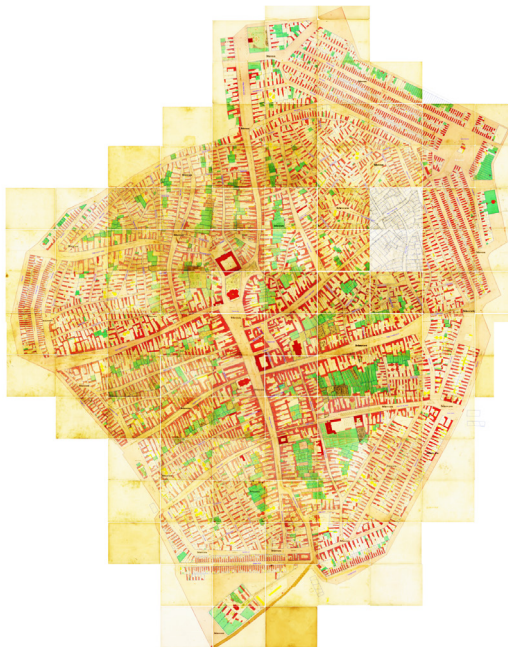

Map 4. The digital base-map of inner-city Debrecen with its plot- and outer boundary line
Source: own edit (DTTTA1870)

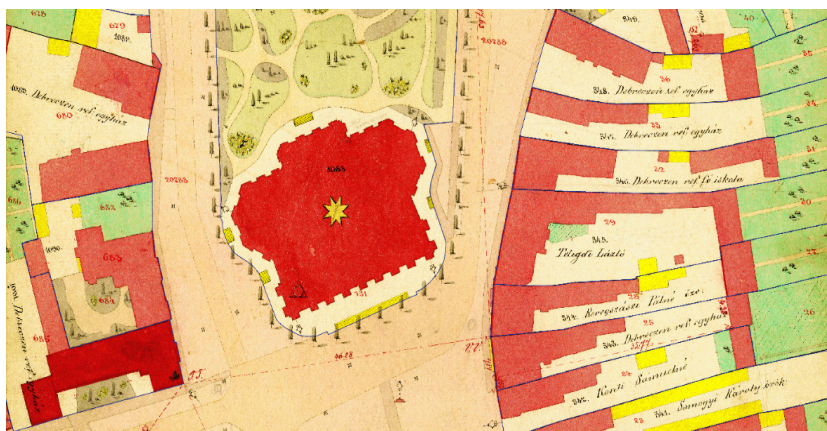
The hand-drawn and subtitled surfaces can be displayed on separate tone-block surfaces, which contain with a slight time-delay (1872) the green (park, trees and bush) areas and characteristic buildings in public places (public halls, public lighting, lines of paved walk-ways) and the data of the plot-owners in addition to the information made available in the base-map.¹⁸

¹⁸ In the case of changes taking place between two data surveys, the data of the population census were taken into consideration.

KÖZELKÉP

Map 5. Rastered surface of the manuscript map of the inner city
Source: own edit (DTTTA1870)

Map 6. The Big Church and its surroundings on rastered surface of the manuscript map.¹⁹
Source: own edit (DTTTA1870)

¹⁹ The handwritten information in the manuscript map and its colouring proved false in the source criticism of census data and in their occasional supplementation.

KÖZELKÉP

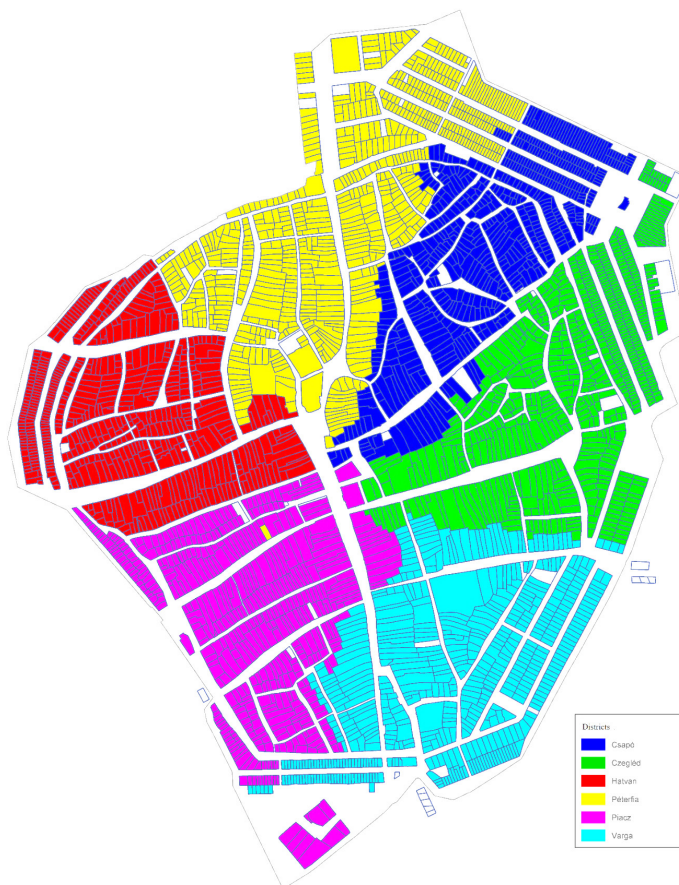
The data available in the demographic survey were attached to the households/residential units in the plots of the base-map, which, in turn, facilitates queries by plots, households, and individuals as well as certain interconnections between them. Apart from the results of the queries being registered in a data tabulation, they can be shown in the base-maps (mapping). Moreover the GIS software also permits inquiries into certain aspects of spatial relations of which the historian can most profitably use the measurement and visualization of density (frequencies found within a specified place).

In accordance with the internal administration of the city and its role in shaping the district boundaries, the city was organized into six “*derék*”, that is around six major thoroughfares (streets). The districts bearing the name of “*derék*” streets were each traditionally authorized to have their subdivisions or sectors, the “*platoons*” (*tized*) and to rely on them for purposes of administration and/or law enforcement. Five of them for each district in the traditional inner city amounting altogether to 30, while on the outskirts adjacent to the old city boundary containing new plots they were divided into 11 external *tized* each of which organically adhered to its inner district both in naming and numbering.

House numbers started with No.1, the city Hall, then continued on the northern side of Cegléd street then on to the Csapó street –, Hatvan street –, Piac street – and then Varga street precincts covering a great circle back to the Cegléd district which then continued in the external *tizeds*. It was only after the 1898 replanning of the city that they returned to the method of numbering plots and houses used before 1845, that is, starting numbering houses and plots from the beginning of the street down.²⁰

²⁰ On the streetnames in Debrecen and the traditions in giving streetnames see: Balogh 2007, Kovács 2011.

KÖZELKÉP

Map 7. Districts in Debrecen, 1870

Source: own edit (DTTTA1870)

Because of the queries relating to the plot and household level or queries to be initiated from place and targeted, at will, at a designated area, inquiry by district has less significance, whereas in professional literature this approach has had greater significance owing to data aggregation and has got consolidated methodology as well as findings that are worth taking into consideration for comparative studies.²¹

²¹ The inability to render phenomena typical of districts or smaller spatial units was put down by Gyáni, Gábor to the lack of deficiency of the dissimilation index and similar approaches. „For the purposes of such renderings other sources and more sophisticated methods will be needed” – wrote Gyáni 1995, Ladányi 2002, Ladányi 2007, Kovács 1927, Szélpál 2012.

KÖZELKÉP

Debrecen still presented the picture of a city in 1870 that had grown from a typical market-town of the plains, only the church spires and the mass of a few multi-storey buildings as well as the siluettes of grain mills in the inner districts and a few smokestacks in the outskirts stood out of the rest. With the exception of 87 structures, buildings in Debrecen were all one-level constructions. 81 were two-level buildings and most of the 4 three-level ones were to be found in the core of the city, which, from this point of view, also marks the beginning of citywards urban development – but it simultaneously shows its limited nature and its spatial shrinking (Mazsu 1995, Tímár 1993). One of the two taller buildings in the census sheets was registered under the no. 1062 plot was the Reformed College of Debrecen containing 1 chapel, 25 classrooms, 7 library rooms on the three floors over the ground floors, 111 students were taken stock of as living in the rooms of the college.²²

The other four-level building registered under No. 20. one found none other than the modest municipal theatre designated as “városi színház”. The then half a decade old “permanent stone” municipal theatre²³ opened on October 7, 1865 with staging the play “Bánk Bán” had become one of the outstanding and decorative edifices, a proof of how hard civis citizens were to please with respect to culture and of the fact, “they could afford it” (Bényei 2012). Two official apartments were registered in the municipal theatre building, one occupied by the theatre’s superintendent with his wife and the widowed librarian of the theater. The other was inhabited by one of the celebrated actors of the period, József Szabó.

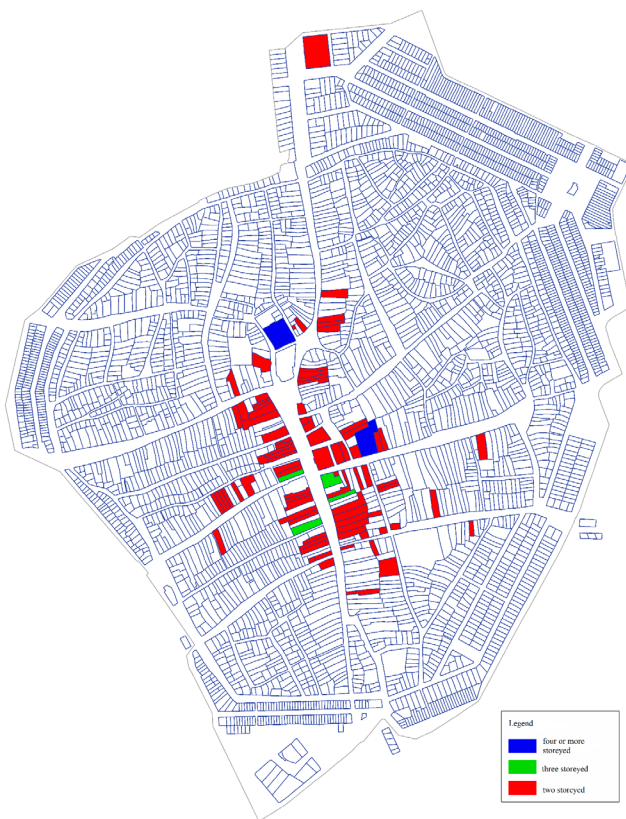
The Calvinist Reformed Big Church registered under plot no. 1603, which happened to rise higher than those edifices registered as four-levelled registered by the census taking, got registered as a ground-level building by the census taking commissioner, while the only residential unit in it, that of the town watchman was recorded as located in the tower or the attic. It is of special interest that, at the time of the census taking, the only tower watchman was called none other than Mihály Nyilas.²⁴

²² The majority of students registered as residents not having been born in Debrecen remarkably distorts the survey findings on population density, not unlike the number of inmates in City-Hall jail, which need always to be taken into consideration at the evaluation of the survey queries.

²³ Also the prologue by Mór Jókai then by the festive performance of József Katona’s „Bánk Bán”. The prologue was performed by Jókai’s wife, Róza Laborfalvy, while she also personified Queen Gertrudis, György Molnár acted in the role of Bánk Bán, Gyula Rónay played Petur and István Együd played King Andrew II of Hungary.

²⁴ Nyilas, Mihály, church-tower watchman – bell-ringer was a married man of 56 in 1870 and was illiterate. There is no information available whether or not, author Zsigmond Móricz, who started lower school at the Reformed College in 1890, 20 years after the survey of 1870, knowingly picked this particular name for the protagonist of his novel written decades later.

KÖZELKÉP

Map 8. Ground-level and multi-level buildings in Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

Proprietorship – Houses and owners

1. Up to 1849 only individuals with Debrecen citizenship rights had been lawfully eligible to possess inner city plots whereas those without citizenship rights were only entitled to get residential units only in the “back yard” from the proprietor civis.²⁵

²⁵ A Debrecen city legend has it that a master civis land owner-farmer was standing in the gateway of his house when asked by a student wearing college uniform about the whereabouts of a right honourable professor of the college. The civis land-owner replied that the lodger was to be found way back in the backyard.

KÖZELKÉP

In 1840 the members of the Israelite denomination were granted the permission to lawfully move into the city (Article 29 of the Act of 1840, Szabó 1927, Zoltai 1934), but it did not automatically grant the right of acquiring property as well. As a result of the Imperial Decree of February 18, 1860 and the legislative actions of the Council of the Lord Chief Justice the window of opportunity for property acquisition opened for a short temporary period, it was only the time of the Austro-Hungarian Compromise that substantially legalized property acquisition without regard to denomination or other considerations.²⁶

2. The citizens fully entitled and capable of possessing real estate constituted the “upper class” while the inner city cottagers or even less entitled outsiders living “outside the turnpikes” constituted the lower classes.

3. For nearly a decade after 1849, it was obtaining Debrecen citizen’s rights that secured a straight opening to the acquisition of property for individuals belonging to any other non-privileged community. This legal tradition gradually vanished in Debrecen in the 1850s, but a strict screening of in-migrants survived (Szabó 1927).

4. Only 2-3 years were open for effective property acquisition in the case of inner-city real estate in Debrecen, although there had been word going around about deals on the sly especially in relation to plots that were used to store wares prior to the great Debrecen Fairs or about rental contracts for the on-location storage of the wares of the Jewish peddlars from Hajdúsámson (Szabó 1927).

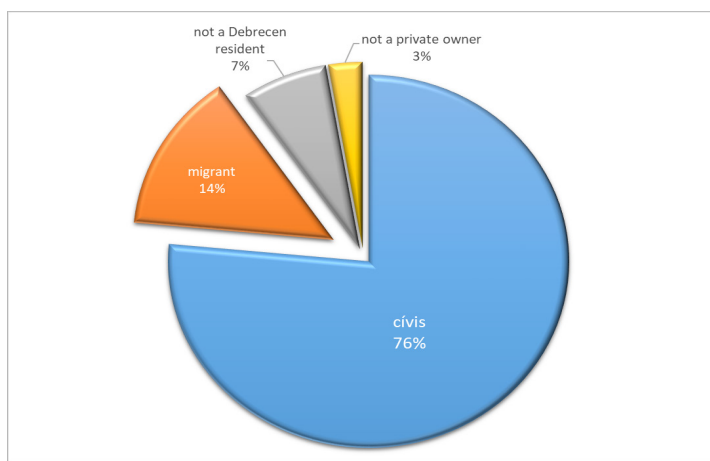

Figure 9. Owners of units of residential property, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

²⁶ Unlike individual acquisition of property, the honourable municipality had formerly made it possible for some community to worthily acquire property, such as the case of the in-migrant Jewish community’s allowance of a site for cemetery that became a matter of notoriety in 1842.

KÖZELKÉP

By the time of the population census-taking it can be safely stated about the owners of properties inside the “turnpikes” that more than two-thirds (76%) of them belonged to civis individuals born in Debrecen, although the proprietors of 227 plots (7%) were natural persons, who were not living in Debrecen and it is not known whether they had acquired their property formerly as Debrecen citizens at that time. In the owner’s rubric of 41 of them the heirs of former Debrecen citizens are found recorded. These cannot with certainty be listed among the Debrecen-born, even if most of them were likely to have been born in Debrecen. 14 % of the owners of plots had been born outside Debrecen and had purchased property in the civis city over the span of decades – especially in the short period subsequent to the Austro-Hungarian Compromise. On the whole an estimated one-fifth of all residential plots having changed hands may well be regarded as a fairly large number of properly in view of the rather short period of time that had elapsed since 1848 or 1867.

A further 3% (90 plots) were in the possession of the city, or the state, or the Churches, or in that of business organizations. The greatest of them was the Right Honourable City (Municipality) herself (46) her buildings ranging from City Hall, “Ispotály”, (sick- and alms-house) military hospital, the herdsmen’s hall, the cantor-schoolmaster’s residence, or the well-known Hotel Bika all functionally served the community. Apart from the municipal buildings in the city centre, City hall and the Theatre followed the traditional spatial arrangement: the Hospital was built outside the earlier boundary stockade in the south-western direction presenting an expediently sporadic block-like spatial arrangement.

The other major communal proprietor in the city of Debrecen (27) was the Reformed Calvinist Church and the ecclesiastical and other institutions of hers. Besides the church and school buildings owned by the church it used property items for the purposes of vicarage, hospital or even some for commercial purposes. Reformed Church properties were located around two well-defined centres. The Reformed quarter with the Big Church and the Reformed College and their attendant buildings, the “Little Church” and the related real property units in Széchenyi street.

Apart from those, dispersedly: school building in Kossuth street, residential building in Szent Anna street and the milling house for the hospital in Veres street were held by the Reformed Church.

The Hungarian Royal Treasury (7) owned the the Revenue Office, Customs, stores, Tobacco Exchange, the excisemen’s hostel or the buildings of the above-mentioned higher school of farming. Besides the Roman Catholic Terezianum orphanage, the school and Church in Szent Anna street were also registered as the property of the Piarist Order.

KÖZELKÉP

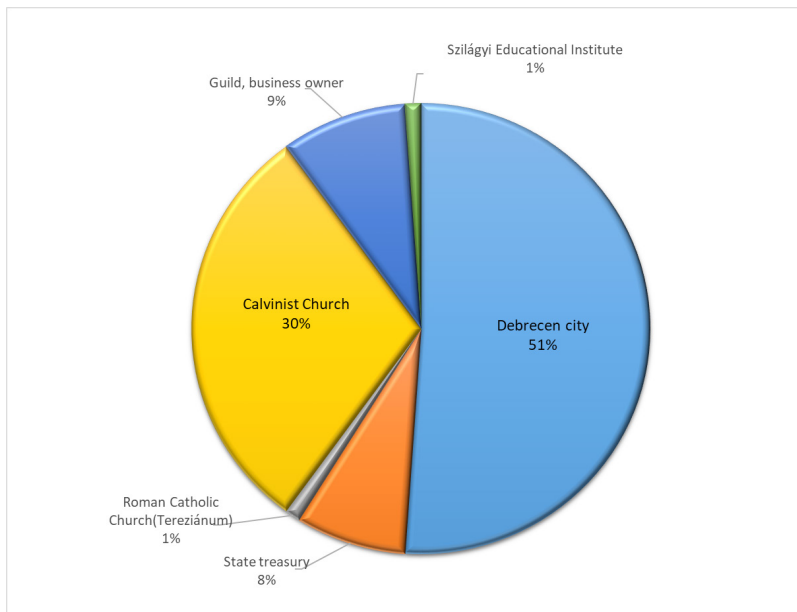
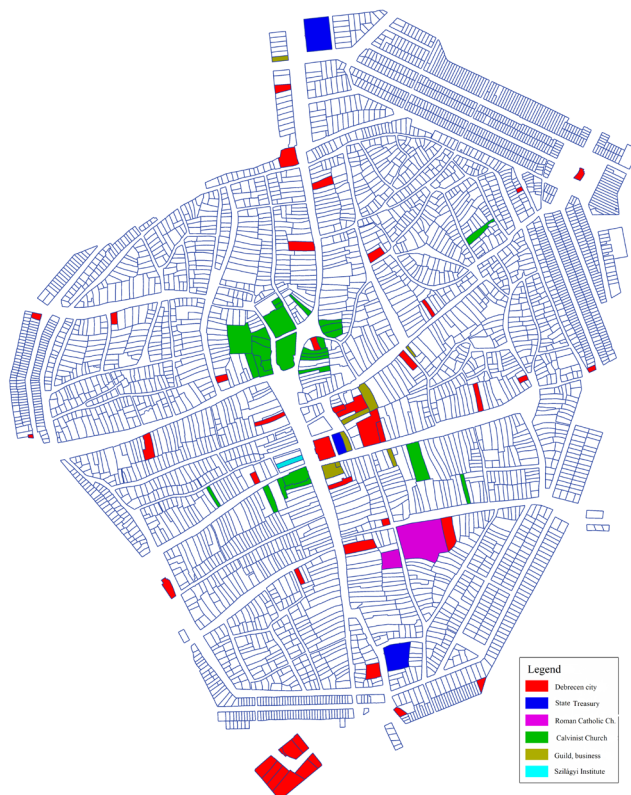

Figure 10. The number of Real property items not held by natural persons
Source: own edit (DTTTA1870)

Of the guilds in the city of Debrecen the pig slaughterhouse, the butcher's and bootmakers' guilds owned such property. Besides these organizations, The First Debrecen Savings Bank and the Merchantmen's Society's „Kóroda” (almshouse) were all to be found and operated in the very centre of the city. This range of property owners was closed by the Szilágyi educational institute. Its property was located opposite City Hall, its premises provided place for a pharmacy and a vinegar factory as well.

KÖZELKÉP

MAP 9. The spatial pattern of real property not in the possession of individuals
Source: own edit (DTTTA1870)

The analysis of the data shows that a channel of in-migration – though a narrow one – was the acquisition of real property. 15-18% of the intra-urban residential plots got into the hands of in-migrant settlers born outside Debrecen or others who were not Debrecen residents! This can be regarded as a remarkable departure from prior conditions. It was the rental of real property items that had proved to be the main channel of in-migrant settlement and it had become part of civis mentality to highly appreciate income generated by letting out property units. On the one hand, because of tying property acquisition to citizen rights, permission to settle in was granted, but without privileges (villeins), many were traditionally eligible to obtain residence – while the civis could take advantage of cheap labour and also income from rentals, on the other hand marketers at the Great Fairs of Debrecen showed,

KÖZELKÉP

from the last third of the 18th century, increasing interest in some kind of residential convenience in the city and the garden areas. The marketmen and the pedlars concluded contracts with the civis concerning residence for the intervening periods between the Great Fairs in order to store merchandise. To their mutual satisfaction the shaping of interpersonal relations included remarkable learning processes as a result of which civis and the outsiders began to develop mutual acceptance resulting in a special pattern in neighbourhood settlement. The civis citizen owners had their houses built in most cases on the street front-line of their inter-city plots. Villeins were permitted to build residential structures at the back of the civis owners' plots, acquiring the ownership of the superstructure only! Or sometimes they were able to rent housing units of lower standards right behind the residential unit at the street-front which in many cases required the transformation of a farm utility section. Civis and „lodger” – the hierarchic relationship of the citizen owner and the tenant determined before 1848 and even after relaxing and dismantling the privilege system, the neighbourhood conditions of those living together.

Residential segregation of civis citizens and in-migrants

Where the in-migrants settlers moved inside the civis city was influenced, besides the characteristic civis ownership conditions, by the fact that no legal regulation or legal condition prohibited or limited them in their choice of place of residence apart from their financial means or other considerations of theirs.

If we look at the plots where one of the housing units or one of the households was occupied by Debrecen-born individuals (as well), only in exceptional cases can we find a place where there were no civis occupants (only 41 plots, in all) not taking into consideration the uninhabited plots not concerned by the results of the survey query.

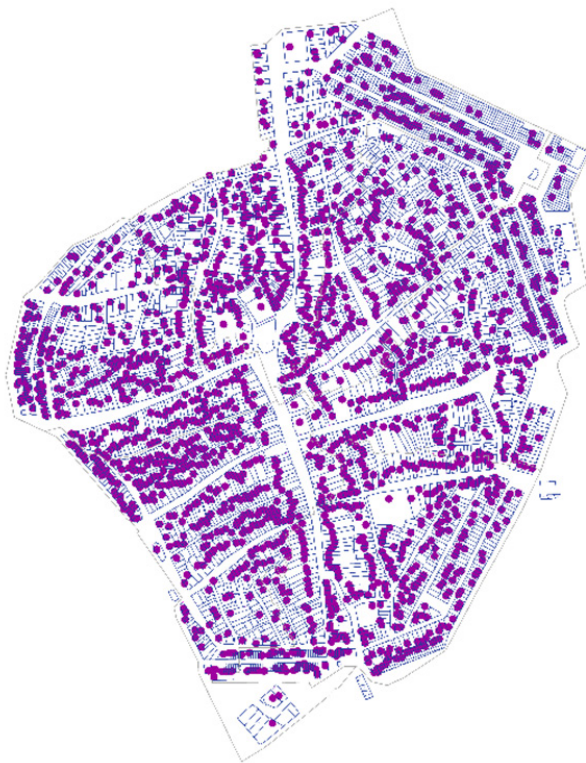
KÖZELKÉP

Map 10. Plots inhabited by the Debrecen-born within the intra-urban area, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

Similarly dispersed though slightly less dense was the spatial pattern of residential plot distribution where in-migrants also resided; with only the Piac street and Hatvan street districts west of the axis of the city showing some increased density of plots inhabited by in-migrants, (too).

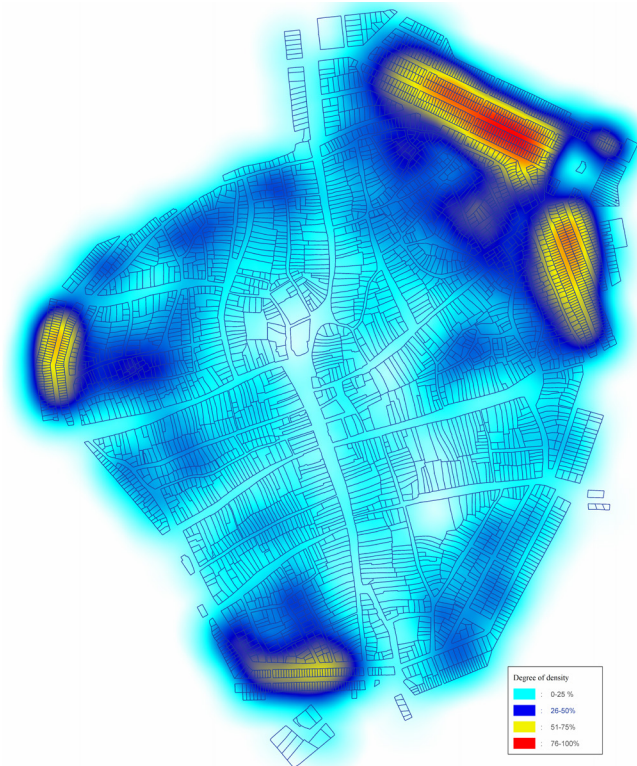
KÖZELKÉP

Map 11. Plots inhabited by the non-Debreceen-born within the intra-urban area, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

Much to the real surprise of the researcher the results of measuring population density the Debreceen-born yielded unexpected findings for a unit of area (150 metres in diameter) compared with what has so far been assumed: the smaller size of sites allotted to new ranges, (*hóstat*) residential plots, resulted in a more crowded pattern of residence. The fact, however, that the assumed higher density meant mainly indigenous population living in these quarters has not so far been assumable.

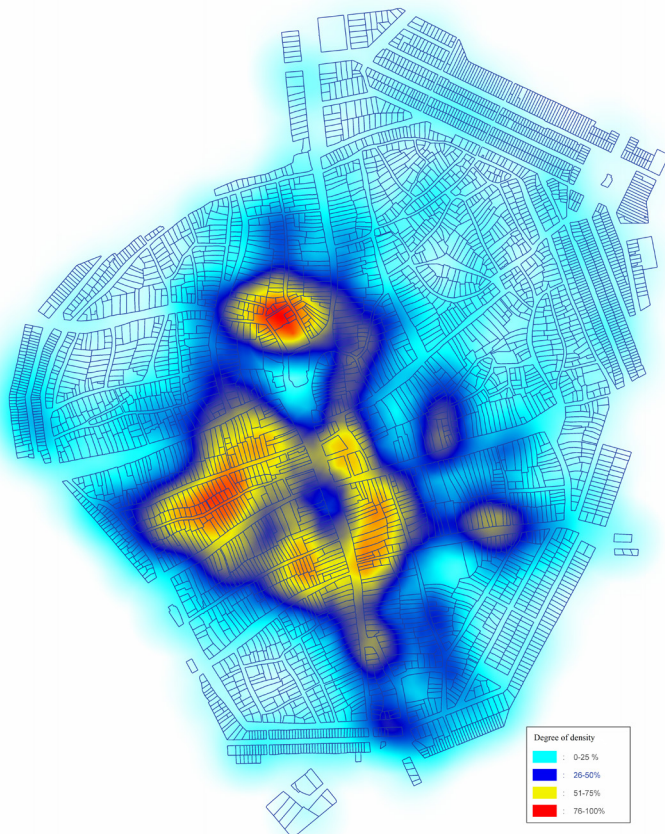
KÖZELKÉP

Map 12. The residential density of the Debrecen-born population
in the inner city of Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

The other less expected finding was produced by the inquiry into the density of the in-migrant residents:

KÖZELKÉP

Map 13. Residential density of the in-migrant settlers in the inner-city of Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

The two-prong approach to measuring density shows that a part of the indigeneous population were gradually squeezed out of the centre of town to the fringes, while the new in-migrants endeavoured to get to the centre just in the process of transition into a bigger city assuming large city downtown functions of a larger centre. This strong concentration of non-indigeneous population in the area behind the Big Church is explained by the large number of students admitted to the Reformed College, while the prisoners in the City Hall jail also added to density in the very centre. The residential segregation pattern of the indigeneous and the in-migrant settler populations clearly directs attention to the fact that further inquiries are likely to establish that the process of industrialization went hand-in-hand with the marginalization of a considerable part of Debrecen citizenry, while

KÖZELKÉP

the opportunities offered by market conditions could be exploited by a well-to-do segment of in-migrants joining the narrower civis elite. *An unequivocal reading of the geographical pattern is that the dividing lines of former social structures of privileged Debrecen citizens – villeins, outside residents shifted to the structural division of civis elite capable of adjusting to market conditions and getting increasingly wealthy and holding municipal positions and the new business elite of in-migrants as against the massively marginalized indigeneous majority and the in-migrant families in a similar social position.*

The recipient and in-migrant societies did not stand juxtaposed like two monolithic blocks. Meanwhile the contemporary social transition caused differentiation which, in turn, polarized traditional Debrecen society; similarly segmented social block-formations can be observed among the in-migrants. The wealthy elites purchased real estate property in the inner city and by establishing their own business enterprises were able to fit into the social structure of Debrecen just gaining strength as a hub of the regional market while a majority of them found a living residing “in the backyard” of plots as rentees in the residential areas of Debrecen joining in the social strata below the elite (Michael 2002, Ellemers 1984, Schrover 2010).

Coexistence of civis and in-migrants: housing units/ households and neighbourhood relations

An overview of the development of household structures and neighbourhood relations corroborates the above interpretation.

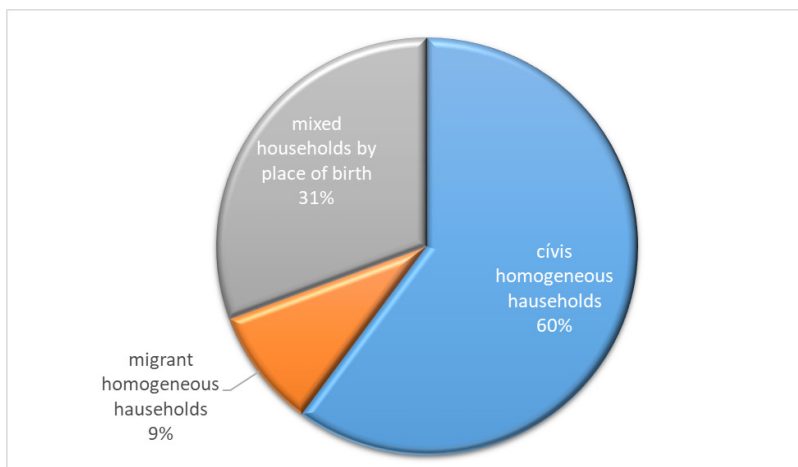

Figure 11. Distribution of households in the intra-urban area of Debrecen, 1870

Source: own edit (DTTTA1870)

KÖZELKÉP

The process of dissolving the homogeneous blocks appears to be in a rather advanced stage based on the inquiry into the birthfield of the household members. The proportion of households consisting only of Debrecen-born members had already declined to 60% by the time of the population census-taking and that of the homogeneous in-migrants was 9%. The rate of households in which the Debrecen-born and those born outside Debrecen lived together exceeded 30%.

The geographical pattern of homogenous households (all the plots where homogeneous households were to be found) does not betray any special difference from the in-migrants' and the indigeneous population density findings support all that. The homogeneous civis households show a trend of condensation blocks moving away from the city centre, whereas those of in-migrants betray a tendency to move towards the city centre in a dispersed fashion.

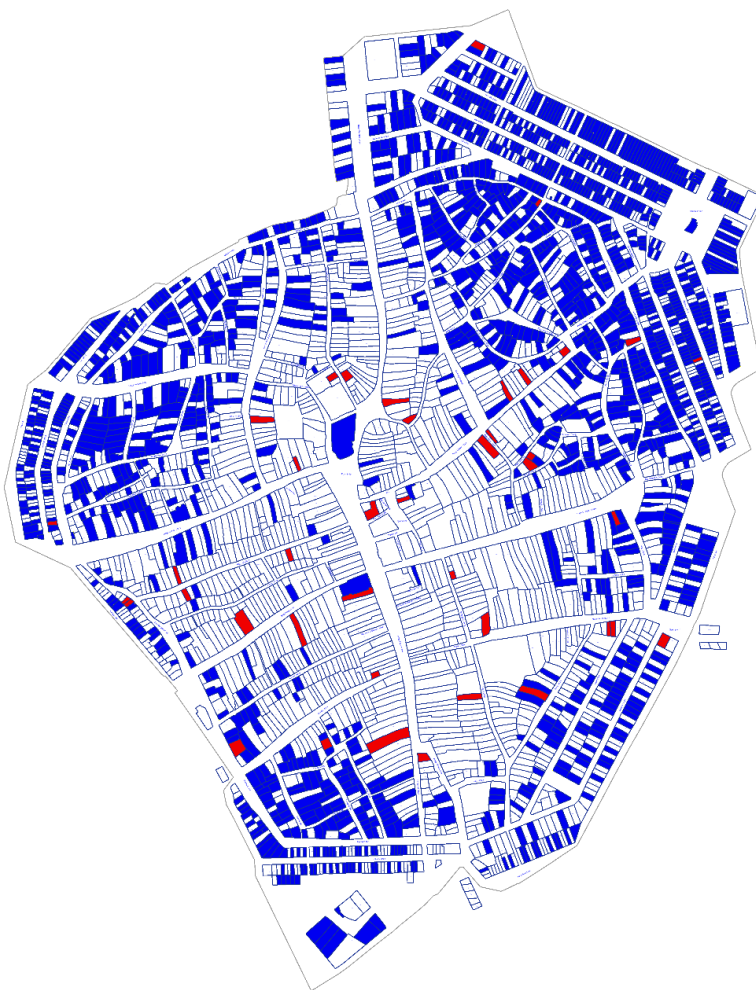

Map 14. The location of indigeneous Debrecen households (green) and homogeneous in-migrant households (red) in the intra-urban area of Debrecen, 1870

Source: own edit (DTTTA1870)

KÖZELKÉP

If we examine, not by householders but by plots, how neighbourhood conditions developed in Debrecen, we find that on fewer than half of the plots, that is, on 1693 plots can one find homogeneous (without in-migrants) households. The purely in-migrant inhabited plots counted a total of 41 only, mostly with wealthy in-migrants who had purchased the real property, too. The majority of the recipient and in-migrant social groups entered into a direct social contact with each other either as neighbours or within the household.

Map 15. The exclusively Debrecen-born (blue) and the exclusively in-migrant occupancy plots (red) in the inta-urban area of Debrecen, 1870

Source: own edit (DTTTA1870)

KÖZELKÉP

What developments took place in the denominational conditions in calvinist Rome with respect to in-migration?

One precondition of granting the legal status of the free royal city had been Debrecen's permission extended to Roman Catholics to settle into Debrecen (Balogh 1993). Habsburg Imperial Government paid close attention to Roman Catholic settlement and the prevalence of their equal rights. Even after 1693, members of other denominations were only exceptionally and occasionally allowed to move into the inner city area due to legal barriers and partly due to the city's privileges and legal traditions. Subsequent to the 1840 abolition of such a ban, the in-migration of the representatives of other denominations gathered momentum, initially by the continued regulation of acquiring citizen's rights, and later by more relaxed control mechanism imposed on those who wished to settle in Debrecen (Szabó 1927, Zoltai 1934).

Table 2. Denominational conditions in Debrecen by birthplace, 1870

Denominations	cívis	cívis %	migrant	migrant %
Adventists	9	0.03	46	0.53
Roman Catholics	1 496	5.26	2 612	29.86
Greek-rite Catholics (Uniates)	37	0.13	229	2.62
Greek orthodox	5	0.01	34	0.38
Lutherans	105	0.36	350	4.01
Calvinists	26 264	92.27	4 257	48.67
Israelites	545	1.91	1 256	14.36
Unitarians	0	0	2	0.02
Other Denominations	1	0.01	0	0
Altogether	28 462	100%	8 746	100%

Source: own edit (DTTTA1870)

The smaller denominations (Adventists, Unitarians, Greek orthodox) occurred in smaller numbers among both the civis and the in-migrant populations, it is just a matter of curiosity that one person of the "sula faith" also crops up in the survey data.²⁷ Among the Debrecen-born population, Calvinists made up more than a nine-tenths majority alongside one-twentieth of Roman Catholics and 2% Israelites and

²⁷ The table marks as „other faiths” the group of people that did not belong to any of the received denominations. On the one identified as one of the „sula faith” no information could be found, therefore, this particular entry may have been the result of a mistake or misunderstanding.

KÖZELKÉP

37 Greek-rite Catholics (Uniates). A very different composition can be established among the in-migrant population. A relative majority, though less than half of them were Calvinist Reformed, close to 30% were Roman Catholics and very nearly 15% were Israelites among them.

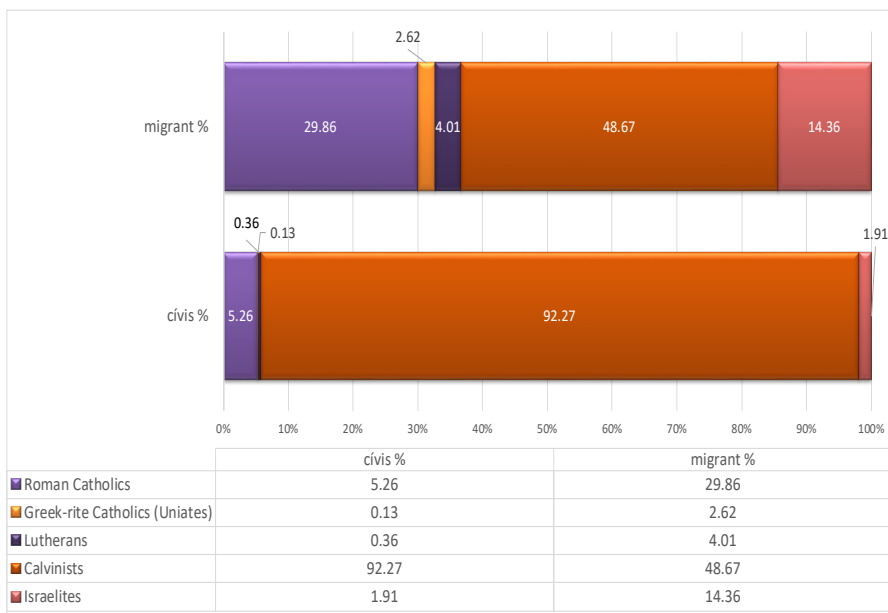

Figure 12. Distribution of Civis and in-migrants among the major denominational groups in inner-city Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

Besides the alterations in denominational conditions and proportions it is impossible to draw other conclusions from the census data in relation to ethnic conditions (that is, composition by native tongues), for the census of 1869 deliberately avoided collecting such data (Keleti 1871).

A decade later relying on data gathering in the 1880s for Debrecen, Daniel Zelizi pointed out in his book, that foreign language speakers did not surpass 1802 individuals out of the total Debrecen population of 49,320.²⁸ A relatively significant number of people (772 persons) were native speakers of German and 202 persons were speakers of the Slovak (tót) language in the non-Hungarian population.

²⁸ According to Daniel Zelizi, excluding those not capable of speech, 99.75 % spoke Hungarian showing how far Debrecen was a city of „true-born Hungarians” Zelizi, Dániel, 1882.

KÖZELKÉP

A case study and its lessons – Jewish in-migration to Debrecen

(Mazsu 2012)

WHERE HAD THEY COME FROM? – THE GEOGRAPHIC SCOPE OF ATTRACTION OF JEWISH IN-MIGRATION TO DEBRECEN

There was a rubric for the birthplaces of people in the population census data-sheets. However, in the course of census-taking the identification of birthplaces provided ample opportunity for numerous errors, besides spelling errors and the contemporary variants of topographic names and also that the informant did not at all or did not correctly know the Hungarian name of the settlement, nor did he know the relevant county or district. So it occurred that it became necessary to take great pains to disambiguate topographic names that can be found in multiple countries or the streams of migration had to be lumped into larger geographical units (e.g. counties or larger regions). Elek Fényes' geographical dictionary and the gazetteers of population censuses were profitably used in identifying birthplaces with special regard to their recent availability through the internet, too (Fényes 1851).

Birthplaces given for individual persons provide important identification information on the places of origination, but provide in themselves no reference concerning interim (transitional) stages of migration where sometimes quite a long period of time is spent. This barrier can be overcome relying on the database in a manner that subsequent to the study of individuals, particular families are analyzed to reveal, by surveying the birthplaces of children, which places were the interim stations of migration all the way to Debrecen where and how long they stayed in those spots. This can be performed in relation to all the families on the one hand, while on the other, it raises the methodological questions of an overall, comprehensive summary. For reasons of limitations on length we intend to pick out some examples that are considered characteristic.

With the help of the above mentioned identification procedures, *the birthplaces of 1808 Debrecen residents of the Israelite Parish in 1870 were successfully determined linked at least to country or a region of a country*, while the birthplaces of only 13 persons (0.7%) remained unclear.²⁹ The 1808 Jewish residents with identified birthplaces constitute 100% in our further calculations.

²⁹ A DTTTA 1870 adatbázis 2.0, 2012 [The DTTTA, 1870 database 2.0] 2012.

KÖZELKÉP

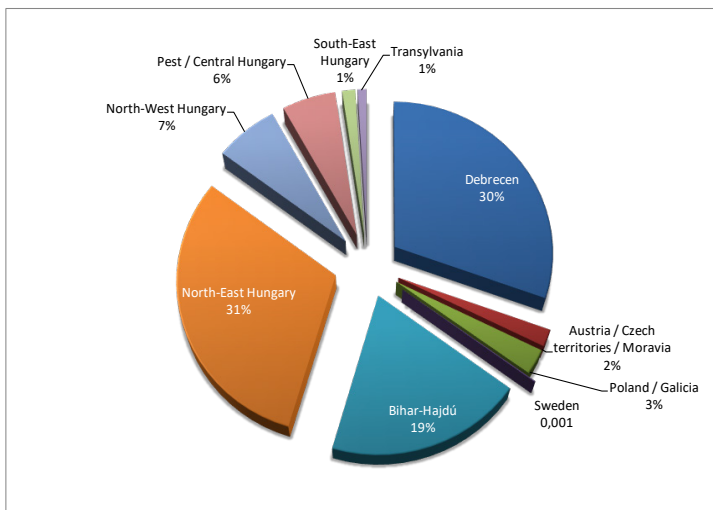

Figure 13. The distribution of the Debrecen Jewish community by birthplace, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

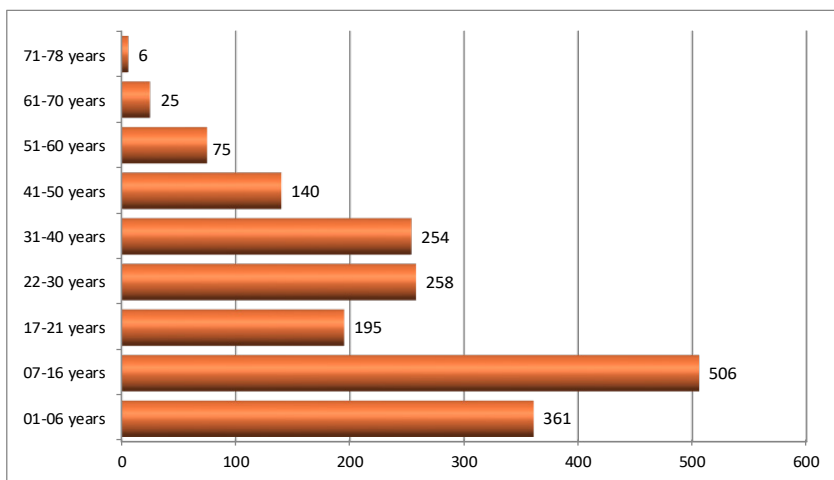

Figure 14. The age distribution of the Debrecen Jewish population in 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

The first striking fact is that three decades subsequent to the official permission for Jews to settle in Debrecen, close to one-third of the Jewish population in Debrecen (522 persons, 30.5%) identified Debrecen as their place of birth. This is explained by

KÖZELKÉP

the age-composition of the Jewish population in Debrecen: the mean age of the 1821 residents was 8.3 years of age, and the most populous age cohorts were the under 30 Jewish residents in Debrecen, making up nearly three-quarters (1320 persons, 72%).

Just as a matter of curiosity: the three eldest members of the Jewish community were 78 years of age and all three had been born in Hajdúsámson and two of them were a married couple, a brass “pipe-ring maker” and his wife. However, nine persons out of the pool of residents over age 30 claimed to have been born in Debrecen. According to these statements, they had been residents in Debrecen prior to the 1840 legislation, article 29, permitting settlement in Debrecen. The eldest among them was Antal Steinfeld, the wealthy owner of landed estates had been born 50 years before; Ignác Fónyi, the cab-man 48 years, Ignác Steinfeld, merchant, 47 years before the census of population, that is, *20-18-17 years before the act of legislation permitting settlement*.

The other *unequivocal conclusion* that can be drawn from the birth-data is that *only an insignificant fraction of the Jews settled in the city of Debrecen (88 persons, 4.6%)* had been born abroad: 33 individuals had come from Austria and the Bohemian and Moravian parts of the Empire. 48 identified Poland (20) or Galicia (28) as their birthplaces and 2 persons had arrived from Sweden, the latter two were apprentices in cabinet-making.

The third important conclusion is that 225 people (12,2%) arrived from the western regions of the country, having been born in “oberland”- and settled into Debrecen, whereas only 42 (2,3%) originated from Transylvania and South-East Hungary.

In other words – and *this is the fourth conclusion of this inquiry* – the overwhelming majority of people born outside Debrecen, 555 individuals (30,7%), had come from the North-Eastern counties of Hungary while from the adjacent Bihar county and the Hajdú District 352 persons (19,5%) – with those from Hajdúsámson, 175 persons, (9,7%) prevailing among them.

The birth-data of Jewish population that moved into Debrecen definitively prove that together with the next locally-born generation of Jewry of the “Unterland” made up the dominant part of the Jewish population in Debrecen and also determined its cultural – denominational bonds. The Jews of “oberland” background still dominant in the business life of the city at the turn of the 18th and 19th centuries, receded into a numerical minority with still important ties mostly with Pest and Pozsony (Bratislava). It has also been confirmed that the Jewish immigration from Poland and Galicia did not reach Debrecen in the first generation. From the 1820s onwards, it was mainly those born in North-Eastern Hungary, the second generation of “Unterland” and in relative minority of those, that after settling down in areas surrounding Debrecen, and tended to move on into the Civis City (scaling migration) only in the next generation.

KÖZELKÉP

The interpretation of the analysis of data based on the individual ground work, but carried on to the aggregate macro-level and its refinement is only feasible *through the method of case study inquiries by families*. This approach is applicable to the exploration of the course of scaling migration all the way to the place of settlement through the study of the geographic patterns of spouse selection and the birth-places of their children by particular families.

THE SPATIAL DISTRIBUTION, THE CHARACTERISTICS (OF INTRA-URBAN RESIDENTIAL SEGREGATION) OF JEWS IN DEBRECEN

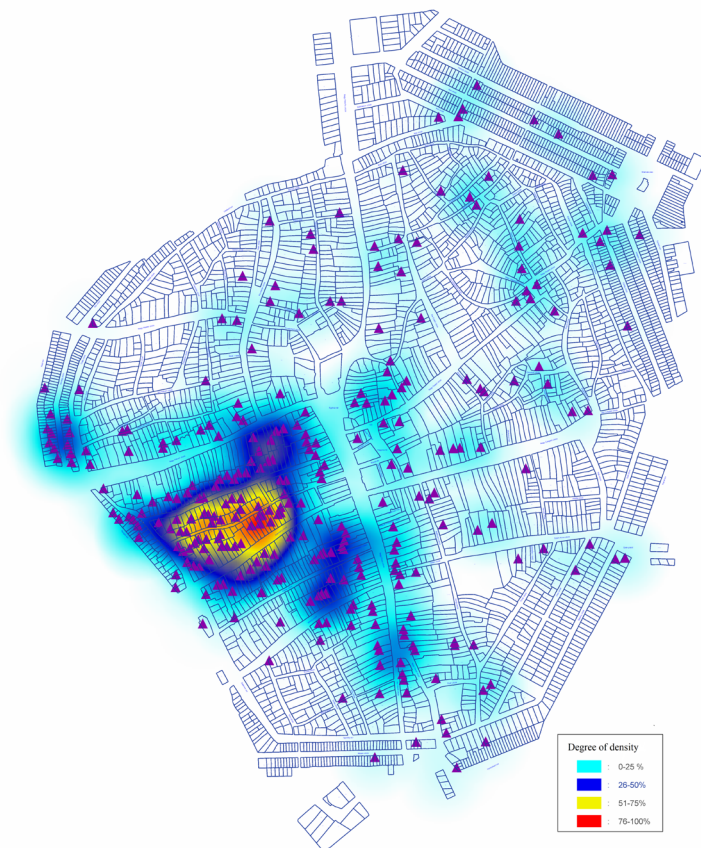
The aim of the data-base queries is, by looking into the state of conditions as of 1870, to refute or just to improve even further our conclusions drawn from the analysis of the discrete series of data on the settlement process.

Our first query meant the testing of the possibilities offered by the GIS system, for the most frequent indicator in residential segregation studies, hoping to obtain an approach more nuanced than the most frequently used indicator: the district segregation index for the query: *where and on which plots in the city did Jewish families reside?*

One could get a response to the question in two forms: one was the answer drawn from the census sheet list of queries through marking the exact identification number of the plots and house numbers. The *1821 Jewish citizens lived in houses on 290 plots in the intra-urban area of the city*, that is, on 7,8% of the total of 3699 intra-urban plots. *The number of Jewish households* (where the serial No. 1. breadwinner of the family belonged to the Israelite denomination) made up *a total of 340* of which 29 had female breadwinners in the survey. Besides the 340 Jewish households there were another 29, where the breadwinner of the family did not belong to the Israelite denomination, but in the non-Jewish families there may have been one or two Jewish employees, servants or guests working. But there were more than two dozen Jewish households which had employees of Christian denominations. It can be considered as common that a Jewish household consisted of 5-6 individuals, but households of 9-11 persons were not a rarity either. On the other hand, there were a dozen single person – or married couple households that cropped up in the survey.

The other outcome of the survey inquiry was the visualization of the spatial distribution of Jewish households by plots. The following spatial arrangement took shape:

KÖZELKÉP

Map 15. The plots inhabited by Jewish population (purple triangle) and population density in intra-urban Debrecen, 1870
Source: own edit (DTTTA1870)

The primary analysis based on survey queries clearly shows what could partly be concluded on the basis of survey queries related to various points in the settlement process.

The Jews' choice of place of residence in Debrecen – there being no external force imposed – did not lead to settlement in enclosed blocks to the exclusion of others, that is, “ghettoization”. *The spatial distribution of Jewish residential properties was not evenly spread in the city, two districts, those of Piac street and Hatvan street secured home for the majority of settlers (174 plots) The Varga street district occupied*

KÖZELKÉP

an intermediary position (41 plots), in a further three districts there were two dozen residential plots each.

Any further inquiry by districts clearly appeared to be unjustified, because the localities of Jewish settlement did not follow the logic of districts shaped in the course of history. Thus the choice of residence inside the districts and further spatial gravitation points along the district's fringes were rather concealed than revealed or refined by applying the district segregation index calculation. One side of the Nagy Új street most preferred by Jewish settlers belonged to the Hatvan street district, the other side did, however, belong to the Piac street district. Piac street, not as part of a district, but as Main Street, had Jewish residential plots on both sides, most of which was divided among three districts, too.

Therefore, the inquiry into the finer details was carried on in rather more reasonable queries by particular streets. As a result it became clear the meaningful gravity centre of settlement: *nearly 40% of Jewish residential plots were to be found in six sheets.*³⁰

From all possible points of view, Piac street, the main street of the city stood out of them all. This downtown area, the "city", was the main target spot chosen by most of the well-to-do Jewish businessmen for settlement in the post-1840 wave of settlement, for the housing units in those buildings had relatively high comfort levels, the rentals of workshops in the backyards, husbandry service buildings and street front retail shops were attractive in spite of the high rents owing to their general familiarity and the shopping habits concentrated in the main street. The wealthiest Jewish families making a choice on the grounds of prestige and local business viewpoints, the main street remained the prime target area even in the 1860s and according to the 1870 census of population Jewish settlers rented apartments and business facilities in 27 real property units located along it.

Another four streets, Kis and Nagy Új streets, Széchenyi, and Hatvan streets with 75 plots in all were the sites of greater Jewish residential block-formations of a similar type which had been joined by the outer ring of Vendég street and Pesti Sor street integrated for good into the intra-urban area of the city after the 1862 demolition of the stockade border. This residential area extended from the city centre all the way to the western gates of the urban area of the city in close juxtaposition with the Outer Market Grounds (Külső Vásártér), the venue of the Debrecen Great Fairs that had formerly played a decisive role in Jewish in-migrant settlement. Personal and business ties had taken shape with the proprietors of houses in this residential area facilitating

³⁰ Their distribution: The congruent Széchenyi street (30 plots), Nagy Új street (27 plots), Kis Új street (17 plots), Hatvan street (13 plots), Piac street (mainstreet, cross-cutting a few districts) (27 plots), Szent Anna street (playing a role in the early ritual activity of the Israelite parish) (7 plots). The „bridgehead” incorporated into the city with Pesti sor street (7 plots), Vendég street (5 plots) became the residential area of those incapable of settling closer to the centre.

KÖZELKÉP

the storage of wares and accommodation during the Fairs. It can also be stated that the housing solutions that had been built on sites outside the city limits in the period of the ban on settling inside the border stockades, the housing area of the “hóstát” with very low prestige and its negligible role played in intra-urban business activity, as well as the rather small size of plots and the limited number of dwellings exerted very slight attraction. *Jewish families regarded initial and temporary settling in the outer quarters only as “bridge-heads” and whoever was up to it picked a place of residence closer to the city centre for themselves.*³¹

Although not even in the first waves of in-migration, nor in later periods was it typical to form residential blocks or ghettos, the four-street residential areas and in their dominant parts *a remarkable enclosing tendency could be detected in 1870? in the selection of residential plots:* beyond choosing the same street, rentals in neighbouring and contiguous plots had become prevalent by 1870. It so happened that a few dozen Jewish families decided to purchase housing units. *It is for this reason that this area of town has become and is – to this day – a characteristic and emblematic residential area in the public opinion of the city.*

In other districts and residential areas of the city Jewish settlement was evenly dispersed- What was also discernible in the territorial distribution of selecting places of residence was *that the fringes of the inner city area where the rows of the houses of the marginalized poor were located – with the exception of Pesti Sor and Vendég street – Jewish population was rather thin.*

The Jewish families from Hajdúsámson who had been engaged in peddling in Debrecen and also due to their role played at the minor fairs had developed by 1870 century-old daily contacts, *settled on plots much more evenly distributed than the rest of Jewish settlement in Debrecen.* It was also paramount in their choice of place to be in the zone of town in proximity to the Külső Vásártér (Outer Fair Grounds), moreover, it was this element of population that made up the majority of those who were still stuck in the western “hóstát” (slum or tenement). It was striking, however, how small was the part of them who moved to, and settled in the high prestige residential area and those of Hajdúsámson background seemed rather to be the exceptions. It was typical of most of them to choose their place of residence in the North-western district linked to the earlier city-gate along the road leading to Sámson, with its gravity point lying in the Csapó street district where most of the tenants in the newly laid-out small plots with poorish houses were mostly represented by them.

What is, however, the most striking about the „Sámson Jews” choice of place of residence is its spatial network character. With the exception of two well-defined

³¹ A similar „bridgehead” formation is detected in the process of settling down of alien tradesmen in London, Cologne or Regensburg by Derek 2009. On similar settlement patterns in Hungary: Csiki 1999. In the case of Pest: Ladányi 2002.

KÖZELKÉP

residential areas, the distribution of their residential plots was nearly even, which followed the spatial allocation that had evolved in their period of peddling to meet the daily needs of the population. The practice of renting housing units from the owners of former warehouses from the 1850s onwards was identified in several cases and they moved in from Sámson – while they went on utilizing their real estate property in Sámson for business purposes. In a few cases, from the early 1860s on, when it was made legally possible for Israelites, rentals were replaced by full acquisition through purchase of the given property item.

The study of the density of Debrecen Jewish population corroborates the findings of inquiry by residential plots *with respect to the western residential district adjacent to Külső Vásártér* (Outer Fair Grounds) the downtown core and the spatial network arrangement. Beyond the verification of earlier findings, it also became clear that urban collective memory based probably on the experience of population density – correctly identified the residential area in between the Széchenyi and Hatvan street residential districts as the emblematic block of Jewish settlement. Minor residential groupings, neighbourhoods, identified as new findings of density inquiries – e.g. in the middle section of Kis Új Street, and in its section lying further away from the centre, outstanding densities could be justified on the basis of survey data on this level of queries.

The Jews settling in Debrecen endeavoured to go beyond the overcrowded fringe areas and, with the exception of the Pesti Sor – Vendég street bridgehead, chose settlement sites in the already localized zones inside the outer fridge of “hóstát”. The reason for this on the recipients’ side was, beyond the practical and business considerations, that the poorish slum buildings in the “hóstát” were very small, mostly bedsitters, without all amenities. It was the growing number of increasingly impoverished population of formerly “villein” status that were trapped in them.

Pauperization (Major 1988, 1991) and the social and residential marginalization was the counterpart corollary of the appreciation of the “city”-like downtown core which covered the main square of the city from the Big Church (Nagytemplom) along the central section of Piac street to its intersection with Miklós and Szent Anna streets, and the 100-150 metre range of the connected streets. It was here that they started to functionally rebuild and modernize the existing buildings and began to build multi-storeyed structures with shops, workshops with a lot of rooms for rental purposes.

The Jewish families successful in business that had chosen the core of the city as their place of residence since the first wave of the 1840s did not simply join in the business modernization of the core area of the city but was also an active agent of this process of modernization. The traditional civis proprietors in the city, the Calvinist Reformed Church, the influential guilds and wealthy citizens expanded and modernized their properties expecting and hoping to let them out to Jewish renters. And Jews having purchased real property in the centre often applied for –

KÖZELKÉP

and initiated – the construction of multi-storeyed buildings to be approved by the municipal building authority.

The macro-level city-structure overview of the residential distribution of the Jewish population in Debrecen does not in itself offer sufficient grounds for the interpretation of acculturation-assimilation-integration processes of great complexity. However, some conclusions can be drawn and formulated based on the knowledge of the highlighted examples of the micro- and intermediate-level material on the settlement process taking place since 1790.

In the half-century prior to 1840, Debrecen citizenry familiarized themselves with Debrecen Jews in the persons of wholesalers, stall keepers at fairs, leaseholders, pedlars and their family-members and employees all related to the Debrecen Fairs having regional market roles and directly meeting consumer needs, too. Whereas the citizens of Debrecen, and the leading elite in the city regarded their feudal privileges and liberties as well as their communal prerogatives as something historically handed down to them experienced - . albeit through a series of conflicts - and simultaneously managed some cooperation with Jewish people with different family and cultural backgrounds and pecuniary status who were businessmen, family members or household staff, too. The consequence of all this was a characteristic ring of temporary (at times of fairs) and permanent settlement network around Debrecen, and one step closer specially functioning as a forward base, Hajdúsámson, and the inns in the outskirts and the new streets attached to the western side of the border stockade in close proximity to the Fair Grounds.

After the promulgation of article 29 of the act of 1840 it was not typical of the first wave of in-migrant settlement of Jews in Debrecen that they would choose a closer-knit neighbourhood pattern in response to some kind of pressure, fear, or regulation nor were they forced to occupy a marginal, low prestige inner district for rented residences, that is, no ghettoization occurred. Just the opposite. By the end of the 1840s, twenty families of the first settlers or more precisely, Jewish families that had obtained licence to reside in the city were from among the wealthiest ones that participated in the business life of the city, most of whom together with their staff rented housing in the high-prestige quarters from the owners who belonged to the elite of civis society.

Since the article of the Act of 1840 permitting settlement did not automatically grant the entitlement of Jews to purchase real estate in Debrecen, it was the Imperial Decree of February 18, 1860 and the Council of the Chief Justice's resolutions that permitted acquisition of property regardless of denomination – which ended a dynamization of settlement.

KÖZELKÉP

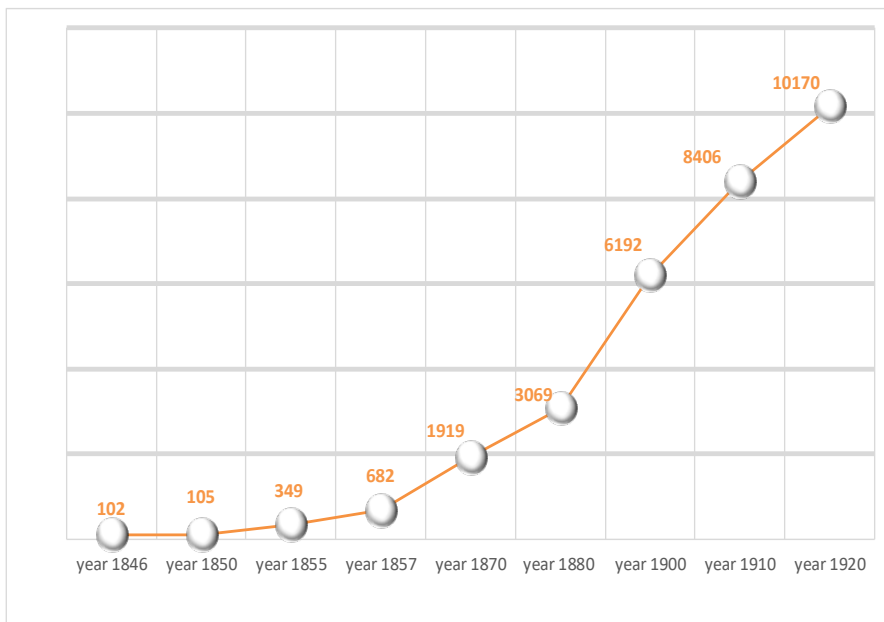

Figure 15. The pace of Jewish settling into Debrecen
Source: Zoltai 1934, Mazsu J. 2014

Subsequent to 1860, the “trueborn” citizens of Debrecen could no longer use these “crutches” of limiting the competition’s rights to obtain real estate in order to put them at a disadvantage and it opened up the gates to circles of the urban business elite so far banned for them. The post-1863 developments tended to be favourable for both the recipients and the in-migrant settlers: political consolidation, the abolition of market constraints and the emancipation of citizens, the booming economy and the feverish spirit of burgeoning business organizations – competition appeared less and less risky and cooperation seemed increasingly promising. In this cycle of prosperity the role of Debrecen as a regional centre was visualized by all up to the crisis of 1873, as the promised land. This rendered the active presence of Jews in the life of the city more attractive even for the more moderate and parochial minded elements of Debrecen citizenry. They were able to appreciate the selection and favourable prices of goods offered by pedlars or at the market stalls but also the growing income of the less wealthy house owners obtained from rentals became a decisive factor. Less and less was their behaviour motivated by cautious guardedness towards strangers or fear of competition or prejudice feeding on several sources.

KÖZELKÉP

The inquiry into the selection of place of residence show that the in-migrant Jewish settlers who bought real estate properties followed the same considerations as the members of the first wave of settlers and buyers of houses: besides being the busiest points in the city centre, the social prestige of the chosen spot ranked high among the factors in making the decision – while in most cases one can detect business relations that had taken shape with the seller, joint venture deals, or even earlier rentals (retail shop, warehouse or high quality apartment).

The gradually developing cooperation between the elite of the in-migrant Jewish settlers and the civis elite is shown not only by the ownership patterns and traditions in the high-prestige residential areas but also by the fact that the traditionally most influential proprietor institutions, associations (the Calvinist Reformed parish, the Reformed College, or the butchers' guild) or their family members were eager to lease real estate property items to Jewish businessmen. It is by no means accidental that adjustment, accommodation and cooperation can be detected in the selection of places of residence at the level of the local governing elite, in the board-membership of joint business enterprises as well as sporting associations.

The varied manifestations of intra-urban segregation in Debrecen, interpreted in a broad sense as neighbourhood relations between next-door neighbours spatial arrangement of plots and buildings render the introduction of a new terminology well justified and expedient, for apart from neighbourhood relations, various forms of *cohabitation* of recipients and in-migrants is also detected. For owing to the characteristic urban organization of plots, the overwhelming majority of the in-migrants rented a unit of housing in the house of a civis property owner, so it is a rare case for Jewish rentees not to live together with Christian owners or other Christian tenants under the same roof. It is frequent, however, to find both Jews and Christians in one and the same households in diverse combinations: Jewish family with Christian household staff and the other way round.

Only a few examples are presented here to prove that by 1870 there had been a number of patterns of Jewish-Christian coexistence in Debrecen:

The Israelite cemetery opened in 1840 and enclosed with a stone-wall, which gave rise to public debate, for the Israelite parish employed Calvinist Reformed Mihály Bagoly as cemetery guard-and-keeper at the time of the population census-taking, and he dwelled together with his three family members in the cemetery keeper's house.

Miksa Áron, 36, Israelite merchant born in Debrecen (son of Abraham Áron, the major lease-holder) who lived in apartment no. 1 in a building of his own at 2545 Szent Anna street, which building contained 2 apartments, 9 rooms plus retail shops, the following persons were recorded in it as residents: Miksa Áron and Israelite business partner, Mátyás Fürts, with his wife and son and a Jewish apprentice and a remote relative studying law, as well as a Calvinist

KÖZELKÉP

Reformed coachman, a Reformed chamber-maid, and a Roman Catholic woman-cook hired from Szepes county!

After several prior attempts, the place of worship of the Israelite community and their school was placed on the rented plot 2543 in Szent Anna street owned by Ignác Sichermann. The no 1. apartment of the house was occupied by Mór Rott, president of the Israelite parish with eight family members and a Reformed Calvinist housemaster and a Reformed woman-cook. Two persons, a Calvinist Reformed woman, 45, and her daughter, 9, were also registered as aliens in the same households – without any further data. At the back part of the plot was the ritual bath applied for by and granted to Miskolc-born Leopold Silberstein, Israelite leaser of baths, who resided together with his wife in the bath's premises identified as the no 2. Apartment.

It remains, however, an open question for further research whether or not the various forms of *coexistence/cohabitation* can be interpreted as stages in the trend towards integration resulting in certain segmentation or block development at the different levels of the social hierarchy, that is, it went hand-in-hand with *pillarization* at layers way below the elites. It is to be decided what terminology and methods of analysis can yield correct conclusions.

The places of residence chosen by the Jewish in-migrant settlers in Debrecen, the conflicts and successes accompanying settlement and coexistence raise the warning for later research that in the era of modernizational transition one cannot reckon with either homogeneous Jewish society or a homogenous civis society. The in-migrant Jewish population did not adjust to a fully accomplished, consolidated and stagnant local society therefore – apart from the methodological problems it may well be expedient to rethink the mostly one-sided concept of the acculturation –assimilation-integration continuum. The Jewish population was itself fairly segmented by the different emitting community, the generational divisions which went on differentiating in the drifting current of modernization, getting increasingly fragmented according to pecuniary and social status, success or failure in business. In the meanwhile the recipient society was also going through the ordeal of the highs and lows of the transition, being more and more polarized by wealth, social position, by success and failure, being forced to give up prerogatives, but caring for their property and power status and trying enthusiastically to exploit the new market opportunities.

Viewing from both angles the in-migrant settlement of Jews appears to be a *process of adjustment based on conditional and mutual learning process (acculturation)*, and a joint effort based on coexistence to sail on uncharted waters towards only partly known but mainly unknown destinations. The mental visage of both communities, their strategies, their simultaneous modernization efforts and traditionalist

KÖZELKÉP

orthodoxy did not mean an antiprogressive stance or xenophobic exclusion, *but rather communal traditions on both sides to be carried on, guarding and enhancing potentials for the ways and means of modernization and cooperation in the hope of success.* The fears and traditionalist conditioning of both communities and their increasingly frequent joint efforts and understanding laid down the foundations of the successful urbanization of Debrecen by the turn of the century, (It was not by chance that the monographer of the Debrecen Jewish community, László Gonda, called the next period “the generation of emancipation” and the beginning of the 20th century “the years of glory of the Israelite parish” resting on what had been achieved up to 1870.)

Conclusion

Three decades after the piece of legislation that permitted the in-migratory settlement of Jews in Debrecen, and two decades after the political transition related to the legislation of 1848 and also 2-3 years after the Austrian-Hungarian Compromise, the survey of the inner zone of dense population in Debrecen, the inquiry into social space makes significant processes of transition discernible. In reaction to political and economic and market related processes as much as one-fifth of the otherwise rather exclusively enclosed civis society was made up of first generation in-migrants born beyond Basahalma.

The relative majority of the in-migrants had arrived from the neighbouring Hajdú district and Bihar county. From the viewpoint of the in-migration of Jews, the routing course was initially decisively from Pest and Pozsony (Bratislava) then from the north-eastern counties. In-migration triggered transformation in nearly all segments of civis society; besides Roman Catholics and members of other minor denominations whose settlement was permitted as part of a trade-off For Free Royal city status-rights cca 150 years before, then there appeared Evangelical Lutherans and Israelites among the in-migrants and Calvinist Reformed constituted only a relative majority. The better-off among the in-migrants purchased houses and one-twentieth of all intra-urban plots had got into the possession of in-migrants by 1870. In their choice of place of residence in-migrants preferred the „city” core area of the burgeoning big city and streets connected with it, in accordance with their existential circumstances and interests. The radical polarization of traditional civis society was also reflected in their residential marginalization; those getting impoverished and losing on modernization were crowded out to the periphery of the inner city. The drifting social current of in-migration manifested itself in the transformation of Debrecen households; locally-born and those born beyond Basahalma lived together in nearly a third of Debrecen households. In the absence of prohibition on settlement and owing to the composition of proprietors led to the juxtaposed

KÖZELKÉP

coexistence of civis people and the in-migrants in the housing units of more than half of the residential plots. Ghetto-like formations or any other similar formation was not concomitant of the modernization process following the abolition of the system of prerogatives, a loose-structure, mixed coexistence and neighbourhood formations of Catholic population in the vicinity of Szent Anna church. The in-migrant Jewish population, however, settled on plots at the contact point of the Hatvan street and Piac street districts in the very core and in a more dispersed manner throughout the general city centre, the „Jewish quarter” came into being based on residential density in the area between Szechenyi street and Kiss and Nagy Új streets.

The spatial pattern of in-migration, on the basis of a sketchy overview, shows that the processes of modernization equally manifested themselves in the polarization of traditional Debrecen society and in the adjustment and learning characteristics of cohabitation triggered by in-migration. We can draw the conclusion at this point of analysis that the transition taking place in Debrecen society did not result in two opposing blocks - conservative, status-quo guarding civis versus in-migrant, endorsing and vindicating modernization, innovation, etc - that is, we cannot talk about a „dual social structure”. The spatial patterns of society would rather tend to show coexistence and a kind of integrative cooperation on various hierarchic levels and the processes of simultaneous social pillarization.

If there is any possibility of interpretation of that other narrative according to which 19th Debrecen can be regarded a kind of ideal-type of Hungarian middle-class development, can be regarded, in my opinion, as such inasmuch as it rested on the basis of traditional society, the renewal in its polarized structure, middle-class development was based on coexistence and cooperation with the in-migrant settlers. In this sense, Debrecen did not have three faces, but there were different mimic feedbacks - in response to different challenges - of the very same face.

Special Literature

- Balogh I. (1969): Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere) [Debreceness (The History of a Literary Concept and its Social Background)] *Studia Litteraria*, Tomus VII, 1969, 11–53.
- Balogh I. (1973): *A civisek világa* [The World of the Civis], Budapest, Gondolat Kiadó
- Balogh I. (1976): *Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században* (Debrecen határának kialakulása) [Data on the utilization of the confines of market towns in the plains in the 14th and 15th centuries (Shaping Debrecen’s confines)] *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 1976.
- Balogh I. (1993): *Debrecen 1693. évi kiváltságolása* [Lettres patent of Debrecen of 1693]. *Történelmi Tanulmányok II.*, Debrecen, 15–22.

KÖZELKÉP

- Balogh L. (2007): *Debrecen város utcanevkataszttere* [The street-name register of the city of Debrecen] A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei XXX. (2007)
- Bényei J. (2012): *Debreceni színművészek 1798–2000*; [Actors on the stage in Debrecen, 1798–2000] Debrecen, Tóth Könyvkereskedés
- Berki M. (2015): *A térbeliség trialektikája*. [The Trialectics of Spatiality] Tér és Társadalom 29(2): 3–18.
- Chung, Su-Yeul (2005): *Intra-urban segregation changes: an evaluation of three segregation frameworks with a case study of Columbus, Ohio, MSA, 1900 and 2000*. Ohio State University
- Csiki T. (1999): *A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-Északkelet-Magyarországon*. [Some features of the settlement of Jews and their economic establishment in the towns of North and North Eastern Hungary] Történelmi Tanulmányok, The Yearbook of the Department of History, Miskolc University, Miskolc
- Dankó I. (1993): *A debreceni Basahalom története* [The History of Debrecen's Basahalom] Honismeret, A Honismereti Szövetség folyóirata, XXI. évf., 1993/6. 48–52.
- Dankó I. (1974): *A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII-XIX. század fordulóján* [Debrecen Fairs and their scope of attraction at the turn of the 18th and 19th centuries] A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1., 142–146.
- Demeter G. – Bagdi R. (2016): *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban)* [A study of the differentiation and organization of society in Sátoraljaújhely in 1870 (possibilities of using GIS in historical research)] Debrecen–Budapest, Kapitális
- Derek, K. (2009): *Introduction, Segregation, Zoning and Assimilation in Medieval Towns* In: Derek, K. – Nagy B. – Szende K. (eds.): *Integration-Assimilation. Religion and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. (Historical Urban Studies Series.) Farnham, Eng., and Burlington, Vt.: Ashgate
- Ellemers, J. E. (1984): *Pillarization as a process of modernization* Acta Politica, XIX. 1., 129–145.
- Fazakas G. T. (2020) (ed.): *A debreceniség mintázatai: városi identitás és lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* [The patterns of Debrecenness: urban identity and the strata of local remembrance since the early modern age] Debrecen University Press, Debrecen
- Fényes E. (1851): *Magyarország geográfiai szótára* [Gazetteer of Hungary], Pest, Gazetteer of Hungary
- Gazda A. (1982): *A Debrecen körülvéő sánc és palánk vonal, és a XVIII. századi városkapuk helye* [The line of the stockade and palisade that surrounded Debrecen

KÖZELKÉP

- and the location of city gates in the 18th century.] A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1982.
- Gyáni G. (1995): *Ethnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten* [Ethnicity and acculturation in turn-of-the-century Budapest] Régió 6(1–2): 101–113.
- Gyáni G. (2007): *Térbeli fordulat és a várostörténet* [The spatial turn and urban history] Korunk, 18(7): 4–14.
- Gyimesi S. (1982, 1983): *Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. I–II.* [Fairs and merchants in Debrecen at the end of the feudal age. I–II.] A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve X., 131–157.
- Katus L. (1980): *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században* [The questions of demographic transition in Hungary in the 19th century] Történelmi Szemle (XXIII.) 2: 270–288.
- Keleti K. (1871): *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából.* [Our country and her people from the viewpoint of economy and social statistics] Pest, Atheneum
- Kovács A. (1927): Debrecen lakosságának összetétele [The composition of the population in Debrecen] Magyar Statisztikai Szemle, 5: 8–10.
- Kovács I. (2011): *Debrecen város telkeinek és házainak 1845. évi összeírása* [The 1845 survey of the plots and houses in the city of Debrecen] HBM Levéltár Évkönyve XXXII.
- Ladányi J. (2002): *A zsidó népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között* [Changes in the spatial distribution of Jewish population in Budapest between 1870 and 2000] In: Kovács A. (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon* [Jews in Present-day Hungary] Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 77–100.
- Ladányi J. (2007): *A lakóhelyi szegregáció változó formái Budapesten* [Changing forms of residential segregation in Budapest] In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai,* [The social effects of the changing historical city-center] MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Liska T. (1988.): *Ökonosztát* [Econostat] Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Major Z. L. (1988): *Adatok Debrecen város szociálpolitikájának érdekéhez (1867–1914)* [Data on the issues of social policy in Debrecen 1867–1914] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 15., 125–135.
- Major Z. L. (1991): *Adatok Debrecen város szegényügyének kérdéséhez a reformkorban* [Data on the issue of poor-relief policy in the city of Debrecen in the Reform Age] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18., 65–76.
- Mazsu J. (1991): *Iparosodás és alfabetizáció* [Industrialization and alphabetization] in: Mazsu J. (ed.): *Iparosodás és modernizáció* [Industrialization and

KÖZELKÉP

- modernization], KLTE Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézete, Debrecen, 63–70.
- Mazsu J. (1995): *Urbanizáció és dezurbanizáció. Debrecen városiasodása a századforduló évtizedeiben* [Urbanization deurbanization. The urbanization of Debrecen in the decades around the turn of the century] In: Á. Varga L. (ed.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére* [Vera (not only) in the city; Studies in honour of VERA BÁCSKAI] Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, Debrecen, 193–211.
- Mazsu J. (2012, 2013): *Piac, kereskedelem és kapitalizáció és Piactér Debrecenben a 19. században* [Market, commerce and capitalization in Debrecen in the 19th century I-II] *Metszetek*, 2012/2–3, 54–69. and 2013/4 54–86.
- Mazsu J. (2013): *A zsidók letelepedése Debrecenben (1790-1870.) Kísérlet tér- és társadalomszerkezeti rekonstrukcióra* [The settlement of Jews in Debrecen, (1790–1870). An attempt at spatial and social structural reconstruction] In: Lukács A. (ed.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség* [Denominational society – denominational culture] Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 43–72.
- Mazsu J. (2014): „*Inside borders*” *Jewish settlement in banned cities: Jewish immigration in Debrecen (Hungary) in the periods between 1790–1870.* http://metszetek.unideb.hu/files201401_08_janos_mazsu.pdf169-191.
- Mendöl T. (1939): *Városaink népsűrűsége* [Population density in our cities] *Földrajzi Közlemények*, 67(4).
- Michael, W. (2002): *Oszloposodás, konzociáció és vertikális pluralizmus értelmezése a holland példán: egy európai megközelítés* [An interpretation of pillarization, consociation, and vertical pluralism on the Dutch example, A European approach] *Politikatudományi Szemle*, 3: 99–114.
- Keene, D. – Nagy B. – Szende K. (2009) (eds.): *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe.* Historical Urban Studies Series, Ashgate, Farnham, XVIII
- Novák V. (2010): *A különbségek összekötnek?* [Do differences bind together?] *Korall*, 11(40): 181–187.
- Orosz I. (1971): *Debrecen és a magyar városfejlődés (recenzió)* [Debrecen and Hungarian Urban History (review)] *Alföld*, 49–55.
- Orosz I. (2015): *A fönix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából.* [The city of the phoenix and the lamb-studies on the past of Debrecen city] *Speculum Historiæ Debreceniense*, 21.

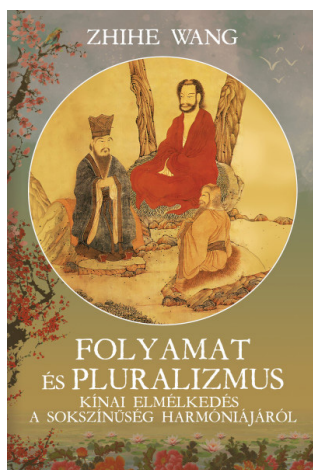
KÖZELKÉP

- Schrover, M. (2010): *Pillarization, multiculturalism and cultural freezing. Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas*. BMGN-Low Countries Historical Review, 329–354.
- Scott, M. E. (1996): *Ami „köztudott” az igaz is? – Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába* [Is common knowledge true, too? – Introduction into the rationale of cliometric historiography] Debrecen, Csokonai Kiadó
- Szabó I. (1927): *A zsidók letelepedése Debrecenben (1840–1867) Kézírásos 'Szakvizsgai házi dolgozat'* [The settlement of Jews in Debrecen (1840–1867) [Graduation home assignment paper] Manuscript, Debrecen, 118 numbered pages with footnotes, Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, [Debrecen University Manuscript Collection] A469
- Szabó M. A. (1999): *Erdélyi és moldvai helységnévtár* [Transylvanian and Moldavian Gazetteer] <http://szabo.adatbank.transindex.ro/>
- Szabó M. (1980): *Kívül a körön* [Outside the circle] Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 543–550.
- Szépál L. (2012): *A Tale of Two Hungarian Cities: The Making and Reading of Modern Debrecen and Szeged, 1850–1914*. PHD thesis, Pécs.
- Tímár L. (1993): *Vidéki városlakók – Debrecen társadalma 1920–1944* [Urban residents in the country, The society of Debrecen 1920–1944] Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Történeti Térinformatikai Tanulmányok, https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index#1_T%C3%A9rneti%20T%C3%A9rinformatikai%20Tanulm%C3%A1nyok
- Walter, F. (2003): *A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában* [The problems of the definition of cities in 19th-century Europe] *Korall* (3.) 11–12. május, 188–189.
- Zelizi D. (1882): *Debrecen város egyetemes leírása* [A general description of the city of Debrecen]. Debreczen, Nyomatott a város könyvnyomdájában
- Zoltai L. (1917): *Debrecen szabad királyi város határának kialakulása* [Shaping the confines of Debrecen free royal city] Debrecen Képes Kalendárium 1917.
- Zoltai L. (1934): *A zsidók letelepülése Debrecenben* [Settlement of Jews in Debrecen], Magyar Zsidó Szemle, 18–31.

RECENZÍÓ

Folyamatfilozófia, folyamatban

LOVÁSZ ÁDÁM¹

Kettős értelemben is hiánypótló vállalkozásnak tekinthető Zhihe Wang *Folyamat és pluralizmus* című kötetének magyar fordítása.² Nemcsak a kínai filozófiával foglalkozó művek mennek ritkaságszámba a magyar nyelvű könyvpiacra, ugyanis a folyamatfilozófia is bőven az alulreprezentált irányzatok közé sorolható.³ Wang műve első pillantásra egzotikus, mondhatni a magyar olvasók zömének az érdeklődésétől teljesen idegen célkitűzést fogalmaz meg: a folyamatfilozófia specifikusan kínai formájának a kidolgozása, amit a szerző „harmonizmusnak” nevez (171). Felvetődhet rögtön a kérdés, hogy közép európai perspektívából számunkra ez miért érdekes. Elvégre Kína messze van, és a folyamatfilozófia jóformán alig ismert irányzatnak tekinthető a magyar filozófiai életben. Kézenfekvő vá-

lasz volna Kína növekvő geopolitikai súlyának a hangsúlyozása. Eszerint célszerű megismerni a feltörekvő nagyhatalmat motiváló kulturális kódokat és szemléletet. Anélkül hogy a geopolitikai látásmód stratégiai fontosságát bármiképpen leértékelnénk, mégsem ezt a jellegű olvasatot preferálnánk jelen recenzió keretein belül. Ha

¹ ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskolája, e-mail: adam.lovasz629@yahoo.com

² Wang, Zhihe (2020): *Folyamat és pluralizmus. Kínai elmélkedés a sokszínűség harmóniájáról*. Budapest, Pallas Athéné, 243 oldal, fordította: Radó Nóra

³ A ritka kivételek közé sorolható Alfred North Whitehead két eddig magyar nyelven megjelent kötete. Whitehead, Alfred North (2001): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburgi Egyetemen, 1927–1928*. Budapest, Typotex, fordította: Fórizs László és Karsai Gábor, valamint Whitehead, Alfred North (2007): *A természet fogalma*. Budapest, Typotex, fordította: Szabados Levente. Továbbá említésre méltó a 2005-ben megjelent *Folyamat és kaland* című antológia, amely döntően a Magyar és Közép-Európai Whitehead Egyesület nevű műhely tagjainak a tanulmányait tartalmazza, valamint Csikós Ella kötete, amely Hegel és Whitehead filozófiáját vizsgálja meg. Külön filozófiatörténeti vizsgálódást érdemelne az a kérdés, hogy vajon a magyar filozófiai szakma miért nem bizonyult befogadóképesnek a folyamatfilozófia iránt, azaz miért hagyott alább az említett egyesület tevékenysége a 2000-es éveket követően és miért vallott kudarcot a folyamatfilozófia intézményesedése a magyarországi felsőoktatási rendszerben. Csikós Ella – Karsai Gábor (szerk.) (2005): *Folyamat és kaland. Tanulmányok Whitehead filozófiájáról*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Csikós Ella (2008): *Élő gondolkodás. A folyamatfilozófia klasszikusai. Hegel és Whitehead*. Budapest, L'Harmattan. Whitehead konjunktúrája csaknem eltűnt a 2010-es évek magyar filozófiájában.

RECENZIO

ezt az olvasásmódot követnénk, félő volna a könyv önálló filozófiai tartalmának, elméleti tétjének és gyakorlati értékének a háttérbe szorulása. Olvasható ugyan merőben ideológiai dokumentumként a *Folyamat és pluralizmus*, de sokkal több annál, és értéke egyenesen arányos annak az egyetemes morális problémának a súlyával, amelynek a megoldására vállalkozik. Egy mondatban ezt a problémát a következő alakra hozhatjuk: *milyen módon őrizhetőek meg a különbségek, anélkül hogy felszámolnánk a sokszínűséget? Avagy hogyan tudjuk megőrizni a különbségeket a béke fenntartásával, miközben elkerüljük az egyformaság rémét?*

A posztmodernitás központi problémája képezi tehát Wang művének a fókuszát, elsősorban a vallási sokféleség vonatkozásában, de messze nem kizárólag. A probléma adott: számtalan vallási tapasztalat létezik, valamint dogmák és életmódok, amelyek egymással olykor összeegyeztethetetlennek látszanak. Közös világon kell osztozkodniuk olyan hiteknek is, amelyek a kizárólagosság és exkluzivitás igényével lépnek fel. Wang számára a történelmi Kína, elsősorban a Song dinasztiától a Ming dinasztia végéig, a vallási sokszínűségnek egy működő modelljét nyújtja, ahol három nagy világvallás (a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus) képes volt megférni egymás mellett, viszonylag kevés konfliktussal (14). Nemcsak földrajzi értelemben volt érvényes a békés egymás mellett való élés: kínai viszonylatban nem számít ugyanis ritkaságnak, hogy a három vallás egyazon személyen is „osztozkodik”. Kínában lehet valaki egyszerre több vallás és életfilozófia követője. Sokaságként létezhet sokféle hagyomány egy szubjektumon belül (176). A kínai szubjektum, legalábbis Wang szerint, dividiális és nem individuális. Itt máris filozófiai mélyvízbe kerültünk, mert a szubjektum ontológiai státuszát illetően komoly dilemma vetődik fel. Ha nem vagyok individuális, akkor a határain is éppenséggel nehezen kijelölhetőek. Wang kötete vallásfilozófiai tárgyú munka, amelynek célja a vallási sokféleség és az egység között elhelyezkedő arany középút megtalálása, de tanulságai messze túlmutatnak a vallás témáján. Általánosságban az emberi meggyőződések szinte végtelen sokfélesége komoly kihívás elé állíthatja a politikaelméletet is. Így a mű politikai filozófiai téttel is bír. Az egész gondolatmenet mégis ontológiai megalapozottságúnak mondható, hiszen a folyamatfilozófiai világkép hasznosításával kívánja feloldani Wang a pluralizmus és exkluzivizmus közötti hamis alternatívát.

Miben rejlik a pluralizmus, és egyáltalán mit tekintünk annak? Ismét egy vasos, egyetemes érvényű filozófiai kérdéssel találjuk szemben magunkat már a kötet elején. A pluralizmus vallásfilozófiai kontextusban többet jelent a sokféleség afirmációjánál. Nemcsak azt jelenti, hogy elfogadjuk a vallási utak sokféleségét, hanem azt is, hogy elfogadjuk a miénktől idegen spirituális utak esetén is a megváltás lehetőségét (24). Ez két módon lehetséges. Az egyik szerint, amelyet elsősorban John Hick progresszív teológus nézeteivel azonosít Wang, minden vallás elvezet egyetlen célhoz. Azaz, sok ösvényen keresztül közelítünk egyetlen közös igazsághoz. Ezt hívhatjuk a „sok ösvény, egyetlen hegycsúcs” modellnek. Wang nézetében ez csupán

RECENZÍÓ

„korlátozott pluralizmus”, mert ugyan elismeri az utak sokféleségét, ám továbbra is egyetemes igazságot tételez. Másként fogalmazva, ha követjük Hick univerzalista modelljét, elvész a partikularitás elsőbbsége (88). David R. Griffin jellemzése szerint a Hick-féle univerzalista pluralizmus „identitásalapú pluralizmusként” azonosítható, ami a vallási sokszínűséget végsősoron látszattá fokozza le (85). A sok típusú megváltást csakis azért engedi meg, mert mindannyian ugyanahhoz a célhoz jutnak el. Wanggal egyet kell értenünk abban a tekintetben, hogy minden ilyen típusú korlátozott pluralizmus ténylegesen „posztmodern kiegészítésre” (Wang kifejezése) szorul. Míg a modernisták a közös céltételezésekben hisznek, addig a posztmodernnek eleve megkérdőjelezi a közös cél, sőt, a közös valóság létét. A posztmodern szemlélet számára nem létezik közös valóság vagy egyetemes beteljesedés (82-83). Összefoglalóan azt a radikális pluralizmust, amelyet Wang (is) képvisel, a „sok ösvény, sok hegy-csúcs” modellnek hívhatjuk. De akkor mégis mi a közös a vallásokban, ha elismerjük végtelen sokféleségüket? Mi köt össze bennünket, ha megváltásformáink egymással összemérhetetlenek? Ha Griffint követve azt mondjuk, hogy a vallások semmilyen „közös esszenciájuk” nincsen (ami tipikusan posztmodern gesztus), akkor fennáll a relativizálódás veszélye (89). Nehéz ugyanis így megkülönböztetni a vallást a nem-vallásitól. De még nagyobb problémává válik a közös nyelv hiánya. Wang nem egy posztmodern dekonstruktívizmust akar képviselni, ami felbont minden egyiséget, a tiszta különbség kinyerése végett. Ha csak ezen a szinten rekedne meg a diszkusszió, akkor a közösség mint olyan válna lehetetlenné, és a partikularizmusnál maradnánk. Önmagát pontosan ilyen posztmodern dekonstruktórnek tartja az egyébként mélyen konzervatív Mark S. Heim. Hickkel szemben Heim a különbségre fekteti a hangsúlyt. A vallás számára individuális és exkluzív, a különbségeket pedig feltétlenül ünnepeznünk kell. Ez akkor egyenértékű volna a „sok ösvény, sok hegy-csúcs”-féle radikális pluralizmussal? Wang egy platformra helyezkedik Heimmal?

Mégsem jelenthető ez ki. Heim logikai hibája nemcsak abban rejlik, hogy a vallási sokszínűséget affirmálja, majd mégis Krisztus és a Háromegey Isten követését emeli ki illegitim módon a vallási heterogenitás alól. Ez is probléma, ami Heim keresztény fundamentalizmusának a tünete. Nagyobb gond az, hogy mintha nem számolna az azzal a lehetőséggel, hogy a hegyi ösvények olykor egymást keresztezhetik. Egyetlen út sem önmagával „egyenlő”, azaz elképzelhetők olyan helyzetek is, amikor kombinálnak és összekeszálódnak az útvonalak. Heim exkluzivista partikularizmusával és Hick univerzalista korlátozott pluralizmusával szemben Wang egy kiegyensúlyozott pluralizmust akar képviselni, ami számol a különbségekkel és a vallások olykor fennálló közös vonásaival is. Wang „posztmodern konstruktivistának” nevezi saját irányultságát, szemben a különbséget egyoldalúan preferáló posztmodern dekonstruktívizmussal (92-93). Itt jön a képbe Alfred North Whitehead folyamatfilozófiája. A posztmodern konstruktívizmus a folyamatfilozófia központi tézisének az elfogadásán alapul, azaz, ontológiai megalapozottságú megközelítés kíván lenni.

RECENZÍÓ

Whitehead ontológiája értelmében minden „aktuális létező”⁴ egyben folyamat is, az entitások pedig egymástól sohasem tisztán elkülöníthetőek. A mahájáná buddhista filozófiai iskolával analóg módon Whitehead szerint egymást kölcsönösen tételezik a különböző ténylegesen végbemenő folyamatok. Whitehead szavaival élve, „egy aktuális létező más aktuális létezőkben van”, sőt, „minden aktuális létező benne van minden más aktuális létezőben”.⁵ Ez azt jelenti, hogy semmi sem létezik egyedül önmagában. Minden, ami végbemegy, függ valami mástól. Interdependencia jellemzi a kozmoszt. Még Isten is függ a Kreativitástól, és fordítva, a kozmoszt mozgató temporalizáló Kreativitás is függ Isten időtlen jelenlététől. Zárt szubsztanciák egyáltalán nem léteznek a whiteheadi ontológia szerint, így az individualitás fogalma, beleértve az individuummként azonosított szubjektumot is, átgondolásra szorul. Ahogyan zárt entitások sem, úgy örökkévaló igazságok sem léteznek a folyamatfilozófiai világgépben. Minden folyamatban van. Ugyanez vonatkozik a vallásokra, sőt, még a folyamatfilozófiára is. Wang szellemes megfogalmazása értelmében „még a folyamatfilozófia is folyamatban van” (137). Amennyiben elfogadjuk ezt a típusú szemléletet – ami persze nyitott kérdés – két nagyon fontos konzekvencia vonható le. Egyrészt az egvediség többé nem feltétlenül kell, hogy jelentsen kizárólagosságot (131). Másrészt, egyetlen igazság sem tekinthető örökkérvényűnek, még az sem, amelyik kimondja a mulandóság igazságát. John B. Cobb Jr. szerint „az a folyamatfilozófia várakozása, hogy egy nap túlhaladják minden elképzelését” (idézi Wang: 137). Az időnek semmi sem képes ellenállni. Mindig van új a Nap alatt, sőt, a Nap is egy szép napon elnyelődik majd a kozmikus homályban.

Bizonyos vallási tradíciók, mint például a buddhizmus, számolnak a kihalás tényezőjével. Egy nap kialszik majd a Dharma fénye. Az ábrahámí posztaxiális vallások viszont mintha az egy-örök igazság modellje szerint működnének, heterodox alirányzataikat és iskoláikat leszámítva. Nehezen tolerálható egy monoteista számára a relativitásról és mulandóságról való beszéd. Ugyanez áll az egy-igazság bármelyik hívére, így a totalizáló eszmék követőire is. Wang számára azért fontos mérföldkő Whitehead a nyugati filozófia történetében, mert a nyugati gondolkodók közül az egyik kevés, aki a zárt szubsztanciát teljes mértékben tagadja. Whitehead számára nem létezik tiszta önazonosság. A „vagy/vagy”-alapú, korlátozott gondolkodásmód helyett az „is/és”-alapú szemlélet képviselője, és ezen körülmény – Wang szerint legalábbis – közel helyezi Whiteheadet a kínai szemlélethez. Ha elfogadjuk Wang leírását, ami persze egy kényelmesen távoli, történeti Kínára vonatkozik, és nem a mostani rezsimre, Kínában lehetséges egy személyként több vallás hívének

⁴ A Wang-féle kötet magyar fordítása ezt a fogalmat, tényleges entitásként fordítja. Sajnos nem támaszkodott a fordító Whitehead *Folyamat és valóság* című kötetének 2001 óta elérhető magyar fordítására.

⁵ Whitehead, Alfred North (2001): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburghi Egyetemen, 1927–1928.* Budapest, Typotex, fordította: Főríz László és Karsai Gábor, 70.

RECENZÍÓ

lenni. Lehetséges a másokra való nyitottság a saját egyediségünk elvesztése nélkül is. Cobb és Wang szerint egyaránt lehetetlen és morálisan visszataszító az egyetlen közös „világvallás” gondolata, mert ezzel gúzsbakötnénk az emberi fantázia sokféleségét (159–160). Merő unalomba torkolna az emberi történelem. Cobb a *metanoia* állandósítását javasolja, a végállapot nélküli „irányváltást” (162). A maga részéről Wang némileg megengedőbb. Nincs szükség arra, hogy állandóan megváltoztassuk a meggyőződéseinket, de amennyiben találkozunk másokkal, nyitottnak kell lennünk a változásra. A harmonizmus felfogásmódja nem egyformaságot akar. Az összhang fogalma eleve feltételez sokféleséget, amit harmonikus viszonyba kell hoznunk a társadalmi béke érdekében. Wang tézise értelmében a történeti Kína, legalábbis a Ming dinasztia végéig, pontosan ezt valósította meg anélkül, hogy egyáltalán konkrét célként kellett volna tételnie a harmonizálást (175). A harmonizmus legjobban akkor működik, ha nem is szükséges tudatosan vállalt programmá tenni. Wang számos példát hoz a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus közötti párbeszédre és kölcsönös gazdagodásra. Hangsúlyozandó, hogy Wang szerint nem „szinkretizmusról” van itt szó, noha kísértetiesen hasonlíthatnak a kínai vallási keveredések a kombinálódás és összekeveredés folyamatára. A szinkretizmus Wang számára problematikus kifejezés, mert azt sugallja, mintha pusztán keveredésről volna szó, bármilyen újdonság hozzáadódása nélkül (178). Vagyis nem tartalmaz eleget a folyamatszerűségből a szinkretizmus fogalma. Ezzel szemben a harmonizmus értelmében a három „kínai” vallás feltételezi és teremti egymást (182). A kínai filozófus Tsung-mi szerint például a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus egyaránt „rendezett társadalomhoz” vezetnek (idézi Wang: 181). Hsziao-cung császár szerint pedig „a buddhizmus az elméért, a taoizmus a testért és a konfucianizmus a társadalomért felel” (idézi Wang: 183). Kétségtelenül figyelemreméltó az, hogy (eltekintve mondjuk a konfucianusoknak az „idegennek” és „kínaiatlannak” vélt buddhizmussal szembeni, időszakos jelleggel fellángoló intoleranciájától) mennyire toleráns volt a három nagy kínai vallás egymáshoz való viszonya. De mi következik ebből a történeti példából? És mik a Wang-féle radikális pluralizmus lehetséges buktatói?

Kérdéses, hogy a történeti Kína példája mennyire hozható azonos nevezőre a modern folyamatfilozófia felfogásával. Érzünk némi anakronizmust abban a megfogalmazásban, mi szerint „a harmonizmus a whiteheadianus vallási pluralizmusnak a kínai verziója” (176). Filozófiatörténeti okoknál fogva nehezen megemészthető állítás ez. Kétségtelenül elgondolkodtatóak a párhuzamok, de sosem feledhetjük, hogy minden hagyomány egyedülálló. Komparativisztikai lelkesedésében mintha Wang erről egy pillanatig megfeledkezne, amikor mégis a kínai harmonizmus történeti példáját hozza Whiteheaddel azonos nevezőre. Már csak azért sem tekinthető hibátlanoknak a párhuzam, mert előbbi egy nemszándékolt társadalmi evolúció hosszútávú terméke. Társadalomtörténeti okoknál fogva képtelen volt a három vallás egymást legyőzni vagy demográfiai túlsúlyra szert tenni, így maradt az egymás mellett való

RECENZÍÓ

(Wang idealizálása ellenére egyáltalán nem konfliktusmentes) együttélés.⁶ Hosszú összecsiszolódás előzte meg a három, kínaiaként elismert hagyomány harmóniáját, és hangsúlyozandó, hogy sohasem igazán terjedt ki a kínai tolerancia a tájidegennek vélt vallási képződményekre. A szándékolatlan, spontán társadalmi evolúció folytán véletlenül létrejövő kínai harmonista hagyománnyal szemben Whitehead filozófiája mégiscsak elsősorban egy döntően teoretikus, azaz, absztrakt filozófiai rendszer, ami nem vált ezidáig népszerű vallási mozgalommá. A kettőt azonos nevezőre helyezni ezért problematikus. Kétségtelenül izgalmas mind a vallásfilozófia, mind a politika-filozófia szemszögéből a dividualis szubjektum koncepciója. Mint írja Wang, „egyetlen személy is megtestesíthet különféle vallásokat” (188). Ha ez így van, akkor a vallások és egyéb meggyőződések körében a verseny és együttműködés egyaránt megőrizhető. Minden kétséget kizáróan civilizációs előrelépés lenne, ha megtanulnánk ekképpen eljárni. Kortárs vonatkozásban Wang a mai Kína kapcsán a marxizmus, kapitalizmus és posztmodernizmus közötti szelektív, ám harmonikus egybekapcsolódás lehetőségét veti fel, a mai polarizált globális viszonyok békés, gyümölcsöző alternatívája gyanánt (221). Wang számára csaknem evidencia a harmónia igénye. A vallásoknak egymással szembeni megnyitásának az igénye mögött az egyensúly keresése áll, ami *par excellence* konfucianus nézet. Minden azon áll vagy bukik, véli Wang, hogy a más vallásokkal való azonosulás és a vallási párbeszéd erősíti vagy gyengíti-e a társadalmi békét (207). A nyitottság tehát nem végcél Wang koncepciójában, hanem a társadalmi harmónia felé vezető út segédeszköze.

Ezen a ponton egy távolról sem elhanyagolható veszélyre hívnánk fel a figyelmet. Bármennyire toleránsnak és üdvösnek is tűnik a Wang-féle radikális pluralista posztmodern konstruktivizmus, magában hordozza annak lehetőségét is, hogy egy irányzat kivonja önmagát a párbeszéd alól. Elképzelhető egy olyan, mondhatni konspiratív forgatókönyv, amelynek során metaértékké nyilvánítja önmagát az egyik hiedelemrendszer, és csupán a rajta kívülálló hitektől követeli meg a nyitottságot. Pontosan ezt az isteni nézőpontot foglalja el az abszolút önértékként tételezett humanizmus eszméje Hick korlátozott pluralizmusában. Minden vallás egyenértékű, ám Hick szerint mind kötelesek az emberi egyenlőséget és emberi jólétet szolgálni. Wang mindent a folyamatszerűségnek rendel alá, de a társadalmi harmónia abszolút értékként való beállítással mintha mégis kitüntetne valamilyen princípiumot a többi rovására. Bevallja azt is egy ponton, hogy a folyamatfilozófia nem ténylegesen relativista, hiszen a kreativitást abszolút értékként tételezi (169). Így potenciálisan diszkvalifikálható minden irányzat, ami a „harmónia” és a „kreativitás” ellenében hat. Nem azt állítjuk, hogy Wang egy okkult abszolutizmust akar megkonstruál-

⁶ Noha Wang feltűnő módon elfelejtí megemlíteni, de voltak epizódok a kínai történelemben, amikor a konfucianusok a buddhizmus teljes betiltására és kiirtására vállalkoztak. Mindössze annyit említ, hogy a konfucianusok körében olykor fellángolt a „buddhizmusellenesség”, de a helyzet ennél lényegesen drasztikusabbá is fajult (192).

RECENZÍÓ

ni. Azt viszont igenis állítjuk, hogy kellő reflektáltság híján a folyamatfilozófiailag megindokolt pluralizmus is válhat egy rejtett egyház számára könnyen instrumentalizálható hatalmi eszközként saját, explicit formában megkérdőjelezhetetlen, hegemoniájának a legitimitálásához, miközben fenntartja a nyitottság látszatát.

Irodalom

- Csikós E. – Karsai G. (szerk.) (2005): *Folyamat és kaland. Tanulmányok Whitehead filozófiájáról*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány
- Csikós E. (2008): *Élő gondolkodás. A folyamatfilozófia klasszikusai*. Hegel és Whitehead. Budapest, L'Harmattan
- Wang, Z. (2020): *Folyamat és pluralizmus. Kínai elmélkedés a sokszínűség harmóniájáról*. Budapest, Pallas Athéné
- Whitehead, A. N. (2001): *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés. Gifford előadások az Edinburghi Egyetemen, 1927–1928*. Budapest, Typotex
- Whitehead, A. N. (2007): *A természet fogalma*. Budapest, Typotex

Abstracts

Certain issues of reliability and validity in the case of generalized trust survey measurement in light of the Hungarian data

BODOR ÁKOS – HEGEDÜS MÁRK

Trust is a field of research in social sciences that has complex, well-developed theoretical approaches, but its empirical tools are less precisely grounded. The most common survey tool for measuring generalized trust is a formula often referred to in the literature as “standard” trust question, which reads as follows: “Generally speaking, would you say that most people can be trusted or that you need to be very careful in dealing with people?” The aim of the paper is to examine this standard survey item along the dimensions of reliability and validity. In our analysis, we use Hungarian data obtained from various international surveys. Our results indicate serious validity problems, as the standard question shows only weak linkage with additional variables, which, based on the conceptual background, should be in a close relationship with trust.

KEYWORDS: *trust, generalized trust, survey methods, reliability, validity*

Understanding Aspects to the Ethnospecific Researches on the Gypsy Jazz

ANDRÁS A. GERGELY

The early “research of Gypsies”, romology, then the visible and the hidden processes of “tzigology” in anthropology included a shift in the state of understanding between the hillside of critical interpretation studies and that of local group psychology. They also involved the research of folk tales, dancing, poverty, examining segregation and participatory action methodology as well as innovation and rebirth of the musicological research of Gypsy music. The terminological aspect of “us” and “others”, expressing alterity and identity, points towards the more complex study of (ethnic) “minorities”, moreover knowledge and field studies, and results of examining narratives (such as tales, dances, visual works of art, publicity, religion and community), bring us closer (by way of political and scientific pragmatism) to signalling a new era of empathic understanding. The aim of the paper is to highlight the ways leading to that goal, putting the musical aspects of the shift in focus, consisting of stylistic inventions, a world-music-based openness towards instruments and performance cultures, which nevertheless still carries the signs of a new era of projection and knowledge contents, first-person-narrative and narrative identities. Finding answers to the question “where did it come from” might be aided by contemplating “where does it go”. This would be both the aim and partially the structure of my thematic essay.

KEYWORDS: *Gypsy music as archaic, as the subject of music anthropology, musical narratives, music political framework, interpretative musicology*

Participatory research of social issues: practical experience from a research project on homelessness

GYÖNGYÖSI KATALIN – BALOG GYULA – ERDŐHEGYI MÁRTA

This article is an account of our practical research and cooperation experience from a participatory research project on homelessness and psychosocial disability carried out in a Hungarian university context, by a student and two experts by experience in a researcher role. We argue for the involvement of disadvantaged people using social services in research related to disadvantaged people and social services, highlighting the advantages and challenges of this kind of research based on our experience. Finally, we formulate practical recommendations that might be useful for beginners – like we used to be – in participatory research in this field.

KEYWORDS: participatory research, expert by experience, homelessness, psychosocial disability, research methodology

Polarization and heterogenization of social strata, with the conservation of „the big structure”

(Dilemmas on the basis of researches made in the late two decades)

ISTVÁN HARCSA

Recently the investigations were focused rather the polarization, so the questions connected with the inner structure of the different strata got less interesting. The most important aim of our study to give an empirically founded picture about the heterogeneity of the different strata, and parallelly about the conservation of „the big structure” of the society. The study was based on the survey of stratification carried out by The Hungarian Statistical Office, in 2016. Observations showed, that the revealing of the attributes of the heterogeneity can be solved only by developing the different models and schemes. The key question was, that by the modification of Andorka scheme could we gather more punctual informations about the formation of the inequality? Our results mirrored, that by the help of the revised schemes we could show bigger inequality, than with the original ones.

KEYWORDS: stratification, social structure, social mobility, inequality

The Effects of the 2011 Electoral Reform on the Results of the Hungarian Legislative Elections II. – Empirical Analysis

LEVENTE NAGY

A radical electoral reform took place in Hungary in 2011, as a consequence of the sweeping victory of the Fidesz-KDNP coalition in 2010. The government initiated and implemented a reform which was not based on a consensus of all political parties. Taking advantage of its political position (qualified majority government), Fidesz introduced among other changes the

winner compensation, and gave voting right to non-resident Hungarians. The present paper tries to present some of the value-based and interest-oriented arguments related to the reform of 2011, showing that the real (power) interests were hushed up, while the government tried to legitimize the electoral reform based on several value-oriented arguments.

KEYWORDS: *electoral reform, vote by mail, winner compensation, disproportional electoral system*

The Party System of the European Parliament between 2004–2019

ANDRÁS BÁNKI

The paper examines the party system of the European Parliament (EP) between 2004–2019 through European Parliamentary Groups. It applies party system typologies in an international case. The examined period starts from 2004, which marks the largest enlargement of the dominating the decision-making. In addition to the widely used typologies developed by Blondel and Sartori, the present paper focuses on the relationship between the political groups in the EP and their role in decision-making. It draws conclusions about the nature of the party system and its changes over three cycles from the internal cohesion indices and coalition statistics of the political groups. The party system of the EP is a polarised pluralist system dominated by two political groups (bidominant). In the period under review, the party system of the EP can be characterized as balanced, showing only small changes.

KEYWORDS: *European Parliament, party system, European Union, cohesion, coalition-building*

The relationship between scientific philosophical theories and value research

BENEDEK DUDIK

The purpose of this study is to examine, in what extent the mainstream approaches of scientific theories can be applied on the field of the value-research. Therefore, I will examine these models through the lense of scientific philosophical approaches of 20th century. Of the three most significant philosophical theory (Popper's falsification theory, Kuhn's paradigm theory, and Imre Lakatos's theory of scientific research programs), I apply Lakatos's theory, since it fits the best to explain, how parallel research streams emerged on the field of value research. In this study I strive for conciliate Lakatos's program and the three significant value models. In the scientific research program theory Lakatos found that many research programs coexist simultaneously. Each has a hard core or negative heuristic (as Lakatos calls it) of theories immune to any revision surrounded by a protective belt or positive heuristic of malleable theories. Every research program vies against others to be most progressive. In my opinion the core of the program is the value definition itself, which is used by the different researchers in the field of value studies. This value definition barely changed during the past few decades. On the other hand, there are numerous value models aimed to assess people's value system. These models can be considered as the protective belt revolving around the hardcore definition. The aim of this paper is not to

emphasize Lakatos' theory from the philosophical approaches of science, but to examine value research through a philosophical eye. This approach also can ease the communication between the value research by exploring the common core of them.

KEYWORDS: human values, Imre Lakatos, Schwartz, philosophy of science, cultural values

Changes in family decision-making and division of labor among weekly families

ZSUZSA KUKUCSKA

The study deals with the transformation of decisions and division of labor within the family by processing the results of a qualitative, interviewed study of the target group of weekly workers. The study shows how decisions are restructured according to roles within the family and how the roles of women and men change as a result of the regular absence of one family member. From the point of view of the approach to domestic work, the differences between weekdays and weekends, which can be considered as a consequence of weekend, come to the fore. In the course of the analysis, we examined whether there was a change in the decision-making processes within the family as a result of the weekly (and if so, what areas were affected by the change) and whether there was a radical change in the division of family responsibilities as a result of the weekend. I present the results on the basis of two dimensions, on the one hand, of the phenomena of disposition and decision-making over income, and, on the other hand, of the division of family responsibilities and problem-solving.

KEYWORDS: weekly work, financial management, division of household work, family responsibilities, family decision making

Sociological and Social Psychological Context of the Transition of Hungary, with Special Regards to Borsod-Abaúj-Zemplén County

ORSOLYA PÓCSI

The article gives a summary of the most relevant results of the sociological and socio-psychological special literature concerning the transition to market economy and political pluralism in Hungary. The transition affected the different regions and different social groups disproportionately. The article points out that the last three decades were not enough for the destruction of the legacy of state socialism resulting learned helplessness and paternalism.

KEYWORDS: transition, social history, sociological aspects, social psychology, periods, Borsod-Abaúj-Zemplén County

The Civis and the In-migrants Spatial Patterns of Industrial Modernization in Debrecen 1870

JÁNOS MAZSU

Scholars engaged in research into the history of Debrecen have long been eager to get an answer – beyond their specific research inquiries – to the question whether the development of the city had had unique features and if they had what would hallmark the unique character of development? Was there or is there a kind of “Debreceness”?

My study examines – with the help of a GIS relational database (DTTTA1870) – what peculiarities can be grasped in the transformation of the traditional spatial and social structure of Debrecen enforced by the political change and industrial modernization processes two decades after the change of feudal regime (1848/49).

The analysis focuses on whether the alteration process of the factors determining the social status (residential segregation, neighborhood, spatial segregation and coexistence, other spatial and social hierarchical characteristics) in the cases of the “deep-rooted Debrecen residents” (civis) and of the settlers showed specific types described in the literature or showed specific features.

KEYWORDS: *Urban history, industrial modernization, geoinformation database (GIS), settlement, residential segregation, spatial pattern*